

KÖZELÍTÉSEK

III. évfolyam 3-4. szám

ZSIGMOND
KIRÁLY
EGYETEM

Zsigmond Király Egyetem

negyedéves, internetes folyóirat

A számot 2016. 10. 12-én zártuk le.

IMPRESSZUM

A Közelítések a Zsigmond Király Egyetem online társadalomtudományi folyóirata.
Minden publikálásra beküldött kéziratot opponensek lektorálnak.

Székhely:

1032 Budapest, Kelta utca 2.

Megjelenik:

évente 2 vagy 4 alkalommal

Főszerkesztők:

Dr. A. Gergely András – Dr. Laki Ildikó

Felelős szerkesztő:

Dr. habil Szűts Zoltán

Szerkesztőbizottság:

Dr. Grajczár István, Dr. Schottner Krisztina, Dr. Szatmári Péter

Olvasószerkesztő:

Dr. A. Gergely András

Felelős kiadó:

Zsigmond Király Egyetem

Első kiadás: 2011

Új folyam: 2014

Webcím:

kozelitesek.webnode.hu

Design:

Szitás István - Gerilla Design Bt.

ISSN 2498-7816

	A SUHANÁS, SODRÁS, TÜNDÖKLÉS ANTROPOLÓGIÁJA	4
	TÁRSADALMI KOHÉZIÓ ÉS HELYI POLITIKA A BALATONNÁL	42
	A NEMZETI KISEBBSÉGEK REPREZENTÁCIÓJA A TÖBBSÉGI MÉDIÁBAN ..	58
	REZSIMTŐL REZSIMIG	66
	A RÉSZEG ÉS A RENDŐR	121
	TURIZMUSKÉPES PANTHEON A NEMZETI ROMANTIKÁHOZ... ..	133
	KOR- ÉS KÓRTÖRTÉNET A HAZAI KÖZOKTATÁSRÓL, SZAKKÉPZÉSRŐL	140
	A HUMÁN TÁRSADALOM ELMÉLETE - DÉNES TAMÁS ÉS FARKAS JÁNOS KÖNYVÉRŐL.....	145
	KISEBBSÉGEK A FILMVÁSZNON	149

A SUHANÁS, SODRÁS, TÜNDÖKLÉS ANTROPOLÓGIÁJA

/Természet és művészet a vizualításban/

„A kérdés az, hogy mit tudunk – egy antropológus szemével – a természet és az ember (képzelt) viszonyáról, e viszony performatív kifejeződéseiről. A kiállítás nemzetközi, Új-Zélandtól Kanadáig sokféle embertől, még mindig sokféle kultúrából” /Keserü Katalin 2016/

Természet... Megszoktuk, megszenvedtük, elviseljük. Avagy féltjük, bánjuk és bántjuk gondatlanul azt a „szövetséget”, íratlan egyezséget, amelyet egyoldalúan kötöttünk a természettel, a mindenkori környezettel, léteinkkel, élőhelyeinkkel. Ők vannak többségben, mi pedig kisebbségben, de mégis mi akarunk túlerőbe kerülni. Változik olykor mindez, de nem előnyünkre. Ha túlerőbe jutunk is néha, „azért a víz az úr...!”.

Melyik a súlyosabb (gond vagy öröm), s melyik az érvényes (maradandó, alkalmazkodó, túlélő, vagy kiszolgáltatott) énünk, ha a természeti világról van szó? Kultúrák, emberek, társadalmak a megmondható, megoldói és elszennvedői, vagy csupán néhány érzékeny széplélek a mindenkori fölhánytorgatója annak, ami a régi – „volt” és maradt, vagy változott és hitványabb lett? Ki lett alárendelt és ki túlélni kénytelen az életvilágok elfeledett egységét, a lét talán még lehetséges narratíváit? Kell-e félnünk, megijednünk, szűkölnünk – vagy elég, ha moralizálunk mindezen...? S ha már megrémültünk kellőképpen, kiállítjuk legalább a gesztusainkat, szimbólumainkat, hogy talán a Nagy Teremtő majd elfogadja esetleg, engesztelésül regisztrálja, mit tettünk önmagunk körül. Győztünk, legyőztünk, gyarmattá tettünk, mindent, amit csak lehetett, s azon túl is. Majd hogy tisztább legyen lelki bánatunk, még nevet is adunk neki, jogot formálunk, ökológiává és lelkiismeretivé varázsoljuk a tündöklést, mellyel közelíteni próbáljuk. Természetművészet, ökológiai lábnyom, vagymi... Rituális kezdemények, szertartásos fohászok, kísérleti varázslatok... Elbecézzük kultúrának, antropomorfizálásnak, mítosznak, öntudatára ébredt civilizációs kihívásnak, társadalmi szerződésnek, utópiának, vakreménynek. Lelkünk rajta, egész ágazat lesz belőle, önálló és performatív látványosság a műtörténelemben. Hazaértünk. Így vagyunk itthon. És tépelődő többségben, riadt emberségben.

A Múcsarnokban megrendezett „ÁGAK” kiállítás kilenc termében a tárgyak, lények, létmódok, üzenetek, sugallatok, formák és műalkotások közegében gondolkodhatunk el mindezekben. Egész vaskos katalógus, alap-tanulmányokkal és kiegészítő szöveggel, műtárgy-reprodukciókkal és a legkülönb narratívákkal szolgálja e kérdések lehetséges megválaszolását. Avagy inkább válaszkényszereit, ellentmondásait, perspektíváit, a súlyosan felelős emberiség egyik-másik ígéretes reflexióját mindarra, amit maguk a műtárgyak és performanszok, filmek és fotók, színek és drámák, ábrázolatok és kihívások, alkotók és környezetformálók e nagyívű tömege jelenít meg. A kiállításhoz tartozó művészetelméleti, kultúra- vagy természettörténeti áttekintések nem napilap-műfajú megközelítést igényelnek, ezért a forrásként szolgáló szövegekből ide csak annyit emelek át, ami ahhoz a tájékozódáshoz kell, amit a kiállítás elé, vagy a helyszínen érdemes begyűjteni...

Ágak – és bogak is

A tárlat „kínálata” a felelősség dilemmája is. Erről ekként szól a lakonikus bemutatás:

A TERMÉSZET, MŰVÉSZET, KULTÚRÁK, EMBEREK – A VILÁG – ELFELEDETT EGYSÉGE

Kortárs művek a természetből a világ minden tájáról. A művek inspirálója és kerete a természet, a földön – és földben –

létező élet, a folytonos kapcsolat ember és környezete között.

A művészet határai időnként, szükségszerűen, elmosódnak. Bármennyire is ősi jelenség a természetművészet (lásd például: Stonehenge), a kultúra vélt önállósulásával saját nevet kap, mint a képzőművészet egyik nagy ága, és mint ilyen, összefügg az alkotást önmagában hordozó test- és környezetművészettel, miközben nyitott más gondolatok felé is. A filozófia, a tudományok nézőpontjai találkoznak benne a kultúrák és a környezet problémáival. Figyelmeztetve, hogy hyper-technológiákkal áthatott korunkban is alapvetően a természet és az ökoszisztéma részei vagyunk.

A kiállításon a nyugati mellett a kevésbé ismert dél-amerikai, közép-keleti, ázsiai, ausztráliai és közép-európai művészek állítanak ki együtt, sokan közülük itt, Budapesten hozzák létre művüket. A kilenc termét kitöltő tárlat több egységre tagolódik. A „**Kis gesztusok**” című termekben a nemzetközi és a magyar kortárs természetművészet alkotásait mutatjuk be, a „**Természetszövetség**” a magyar előzményekre tekint vissza; míg „**Öko-avantgárd**” a címe annak az iráni anyagnak, amely a művészet és az élő környezet mai kapcsolatával sajátos módokon foglalkozik. Vendégeink közül nem egy világszerte ismert, a belga Bob Verschueren vagy a német Nils-Udo mára klasszikussá vált természetművészetét a magyar közönség is ismeri a Múcsarnok korábbi kiállításairól.

A természet a természetművészet révén csak ideig-óráig gazdagodik (a „túlnépesedéstől” ezért nem kell tartani), a művek elenyésznek benne, igaz, közben születnek újabbak és újabbak a régiek helyébe. Meghozza-e a természettel való foglalkozás azt az életbizalmat, mely elfogadja a mulandóságot és az ebben rejlő végtelenséget? A természetet egyetemességében tekintve képesek vagyunk-e felszámolni a kizsákmányolását? Vagy megismételni egy patakpartdíszítést? Az elfeledett rítusok, a természet archeológiáját gyakorló vagy természetvizsgáló tudományok és a humaniorák széles köre szerint igen, hiszen a természet is ezt teszi.

A Múcsarnok falain kívül ugyan, de a kiállítás szerves részét képezi a Gödöllői Iparművészeti Műhely kertjében látható több természetmű is, valamint a nádasladányi Nádasdy-kastély parkjában található Növekvő hajó című munka Alois Lindenbauertől.

A kiállítás kurátorai: John K. Grande (Kanada-Románia), Keserü Katalin és Mahmoud Maktabi (Irán). Kiállításunk és a sokszerzős, igényes katalógus erről, a természet, a művészet, a kultúrák, az emberek és a világ mindennapjainkban elfeledett egységéről szól. /Forráshely: <http://www.mucsarnok.hu/kiallitasok/kiallitasok.php?mid=H1628m-2V9aQDaA/>

A kérdéskörök tehát „a kultúra vélt önállósodása” révén a természetművészet ideáig vezető problematikáiba, ágazataiba, korszakaiba vezetnek. Mint azt Keserü Katalin röviden összefoglalta a „természetművészet” terítékre rakható „kis gesztusairól” a mottóként idézett két mondatban.¹

Hogy mindez „kis gesztusok”, ökológiai felelősségvállalás, természetközelség vágya vagy épp új társadalmi szerződés mentén bonyolódik le, arról legalább annyi történeti előkép, aktuális teória, megoszló vélemény van, mint aggály... Az aggályos vélemény, némi kultúratörténeti háttérrel, saját összegzésemben az alábbi megfontolásokból áll.

Természetművészet, utópia és mítosz határán²

Nehezen összegezhető antropológiai és kultúratörténeti vetület lenne az ember és a természet kapcsolatrendjéről, ennek változásairól, gondolkodástörténeti korszakairól, ha rögtön nem azzal kezdjük, amit az európai felvilágosodás és a civilizációs gondolatmenetek a vadság, a barbárság és a fejlődés későbbi fázisaiban a természet kizsákmányolására, ügyes „megcsapolására” és leigázására merészen vállalkozó, harsányan ön-

¹ A kiállítás kurátorai: John K. Grande (Kanada-Románia), Keserü Katalin (Magyarország) és Mahmoud Maktabi (Irán).

² Írásom a Múcsarnokban 2016. július 26.-án nyílt ÁGAK – Kis gesztusok / Természetszövetség / Öko-avantgárd című kiállítás katalógusához készült bevezető szöveg jócskán bővített, átírt változata. A kiállítás október 16.-ig tart nyitva.

kiteljesítő ideológiákban rögzített. Kezdve rögtön ott, hogy miben is áll a „természet” fogalma, honnan indul és hol ér véget...? Természet-e még, ha egy óriás-folyó mozgásirányát megváltoztatják, ha egy vulkán-kitörés kihat egy város népességére, ha egy földrengésben százak vagy tízezrek halnak meg, ha befolyásolni tudjuk a légköri viszonyokat vagy a vírusok földrészen áthúzódó terjedését...? Vagy csupán az a természet jelképes határa, ha a kutyát a fotelba zárjuk, s nem a kertünkben szabadon zabráll? Vagy csak az, ha fény derül rá, hogy minden tettünkkel befolyást gyakorlunk a természetre, s önkorlátozással ennek csökkentésére kell törekednünk immár...? Természet-e még, ha tiltjuk a bálnavadászatot, meghirdetjük a cápvadászatot, vagy lakóterünkbe vonzzuk a medvéket, akiknek életterét mi magunk korlátoztuk a havasokban, s magyar egyedekből újraterelítjük a vidrákat Hollandiában, mert ott az autók eltaposták őket...?

Lehet erről a „fejlődés”, az evolúciós folyamat célszerű, szükségszerű, programozható vagy kontrollálhatatlanná vált verzióiról érkező természettudományok vagy társadalomfelfogások nevében agyalni, s lehet a táji ökológiai harmóniák tervezésének felelősségével is beszélni. Lehet a művészetek köré vonni a japán díszkereteket vagy a buddhista kavics-építmények tiszteletét, s lehet ugyanakkor földöntúli lényektől rettegni, vagy éppen föl-(és el) ismerni vélni az állatok jogait, a növények fájdalom-küszöbét vagy a totemek, antro-

pomorfizált lények „lelkiségét”... A civilizatorikus eredményeket, az ember természet fölötti sikerét „civilizációnak” minősítő Rousseau idején még részben megvolt a „fejlődés” víziója és respektusa, az akkori tudás-magaslatokról széttekintve ez eredményesnek és elismerésre méltónak is tűnt, hiszen a 18. században már nem kell kőbaltával járni, vagy nem mindig kell végrendeletet írni, mikor az ember útra kel a Louvre palotájától a versailles-i királyi udvar felé, s egykönnyen ott pusztulhat az erdőben. Ugyanakkor „a vadember” még Voltaire tollán is többlet-intelligenciát hordoz vendéglátói, a nemes uracsok világnézetéhez képest, hisz természetismeretén túl tűzgyújtással, kenu-építéssel, főzéssel vagy morális viselkedési mintázatával is magasan veri a köznemesi vagy sznob felkapaszkodottságot. Egyebek közt azért is, mert a természet ismerete, a dolgok „lelkiségének” és az állatszellemekek tisztelete nem csupán a horda- vagy törzsi társadalmakban volt (és van) jelen, hanem az antik kultúrákban, vagy akár a modern vadásztársasági szokásnormákban is. A növények, hegyek, folyók, állatok szellemei jobbára megszemélyesítettek a legtöbb kultúrában, de megnevezésük nélkül is a vadász tiszteletére tartanak igényt (pl. egyes állatok vadászatának tilalma, az animizmus, a totemizmus is sok esetben erre a nézetre vezethető vissza). Az állatszellemekek Délkelet-Ázsia, Afrika és Észak-Amerika számos őslakos népének hitvilágában meghatározó módon jelen

vannak, az animizmustól eltérően (amely meghatározott lelket jelent) feltételezi, hogy „minden ugyanúgy él, mint az ember”, sőt nemcsak lelke van, hanem birtokosa is saját énjének és életterének, mely kifejezi a természetes létét. Ezt a régész, antropológus, filozófus Robert Ranulph Marett „pre-animizmusnak” nevezte el (1909), amiben nem a régebbi, „legősibb” volta meghatározó, hanem a lélekkel összefüggő tartalma, mely pl. az Északnyugat-Amerikai eszkimóknál külön elnevezésekben is tartalmat kap, ugyanis emberhez hasonló élő lényeknek vélik e szellemeket, s hiszik, hogy állatként csupán az emberek szemei előtt jelennek meg. Az antropológus Edward Burnett Tylor szerint a vallás, „mint szellemi lényekbe vetett hit”, esetenként állatok alakját ölti, de nem szimbolikus vagy asszociatív értelemben, hanem a lények és a képzet elválaszthatatlan egysege és láthatatlan hatalmak működésének összhatása értelmében. Viszont a magunk logikájával méricskelt „primitív gondolkodás” olyan értelemadási és intellektus-összehasonlítási tévképzetté állt össze, amely az Európán kívüli társadalmak „civilizálatlanságát” kívánja összevetni a fehér ember fensőbbiségével. Éppen ellenkezőleg, mint az antropológiai gondolkodás teszi... Boglár Lajos brazil kutatásában is talál példát az állatszellemekre vagy állatvédő erdei szellemekre (tchividjá), akik a vadászatok alkalmával az „állatokat adják”, illetőleg emberekre, akik az állatok tulajdonságait, szellemét testesítik meg. „Az állatok ura a vadász népeknél az elejteni kívánt vadak isteni védőszelme és a vadász-szerencse adományozója” (Boglár 2005).³

A természet megigézése és leigázása mint civilizatorikus program valamiféle „jó utópia” alakjában mutatja meg, hogy Föld átlátható univerzuma a természet és tulajdon „felvilágosult” arculataként kezelhető: Rousseau számára ez jó utópia, emberi nagyság erkölcsökben, „még romlatlan állapotokban” meglelhető képze. Ez hevítette, mikor az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről, alapjairól és természeti örökségéről akkortájt /1755/ vizionálható és idealizált állapotok vitája uralta el a filozófusok eszmevilágát... Rousseau a *társadalmi szerződés* esélyeiről /1762/ elmélkedve és az akkori „fejlett társadalomban” a civilizatorikus előnyöktől akár önként szabadulva is kimondja: a „természeti ember” ősi közösségek egyede, ekképpen pedig szabad és egyenlő, s mégannyira az, ha leszámol a munka, az önzés, a felhalmozás és a magántulajdon béklyójával..., az alapvető életösztön révén pedig a szépre-jóra alkalmasság intézményei (például morál, partnerség, együttműködés, megértés) segíthetik, míg az egyenlőtlenség önkényuralma nem nehezkedik rá végképp... A harmonikus „természeti állapot” föltevésével (ahol sze-

³ Kicsit kiterjedtebb, de fölöttébb művészeti jelképrendszerről szól az a kiállítás is, mely a Magyar Nemzeti Galéria *Perspektívák – művészet és etnográfia* című aktuális programjában az értelmező átvétel és a mintakövető formaépítés modernista hagyományát illusztrálja Picasso és kortársai művészetében. Lásd erről körvonalazó írásomat itt: <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbségben/65895-kisebbségben-muzeumi-targyvarazs-vagy-az-avignoni-kisasszonyok-b-vos-baja> ; lásd még Bodrogi Tibor et al. *Mitológiai ábécé*. Gondolat, Budapest, 2010. On-line: <http://muvelodestortenet.weebly.com/uploads/3/1/6/3/3163669/mitologiai-abc.pdf>

rinte csupán életkori, értelmi, nemi egyenlőtlenség létezhetett) a képzelt viszony morális törvények és ökológiai egyensúly víziójának minősül – már kortársai szemében is, mégannyira a mai normaképzetek idejében. A Rousseau, Voltaire, Montesquieu, Tocqueville, Morgan, Engels, Tylor és követőik révén újragondolt fejlődéstörténet telis-tele maradt a vadság, barbárság és civilizáció lépcsőfokain látszólag éppen a *természet fejlődéslétráján* „fölfelé” ballagó ember evolúciós feladattudatával, majd Darwin nyomán a természeti harc és progresszió föltételeivel/esélyeivel számolható („természeti”-nek tartandó) egyenlőtlenségi víziókkal. Egészen a Római Klub első /1972-es/ jelentéséig, mely a növekedés határaitól már globális fenyegetésként szólt... – a fejlődési létrán ugyanis sikerült oly magasra másznunk, hogy az már bedőléssel fenyeget.

A „természetvallások” történelmi státuszt át nem élő részesei (eredeti aktorai, az úgynevezett bennszülöttek, őslakosok), továbbá hívei (a Másság és változatosság elfogadói), majd párhuzamosan kritikusi azonban nemcsak törzsi világok egyedei lehettek, vagyis az archaikus, „primitív” népek. Hanem a modernitások mindenkori részesei is, akik egész voltak legfőbb indítékát a gyarapodásban, tulajdonlásban, fölhalmozásban és a „rossz kísértésében” képzelték megragadhatónak. Rousseau még a moralitás-próbaként hangzó kérdést (melyet a dijoni akadémia tett föl a

korszak okoskodóinak: „A tudományok illetve a művészetek fejlődése javította-e az emberi erkölcsöket?”) tagadó válaszával hárítani tudta az öntelt elfogultságot, mondván: nem, a kultúra és civilizáció egyenesen megrontotta a világot, így romlatlanságát a természeténél fogva jó, szépre-jóra alkalmas ember „visszanemelésével” lehet csupán elképzelni, újrafelfedezett természethittel. A rousseau-i válasz még a „belenyugodni vagy ellenállni” dichotómiája volt, s ez még számos természetvallási megfontolással gazdagodott az időben, avagy sokszor inkább kalandorok, felfedezők, földrajzosok, néprajzosok s később kulturális antropológusok révén vált pontosabbá vagy föltártabbá. De mindvégig körülvette a naiv természetről és annak fölemelő pompázatosságáról szóló vágyképeket, a képzőművészetek nyelvén szólva az alkotó víziókat is. Idézzük ide a „Vámos Rousseau” egzotikus szürreálját, vagy Picasso és Modigliani afrikai ideáljait, Gauguin tájait és asszonyait, Odilon Redon angyali szimbolikus világait és bukolikus földrészeit, a preraffaeliták képzelményeit, de akár a szecessziós „gödöllőiek” (Körös-fői-Kriesch Aladár, Nagy Sándor, Toroczkai Wigand Ede, Remsey Jenő) mitikus történeti performanszait és vizuális szimbolizmusát, vagy másutt és más kultúrákban az indiános álomvilágokat, az opera-műfaj Kelet-mániáját (Bizet, Verdi, Puccini), a *Tavaszi áldozat* vagy az *Allegro barbaro* dinamikáit, a pop-kultúrák ázsiai hitek iránti

rajongásait, a hippi-kultuszok konstruált antivilágait, vagy akár napjaink újkelta historicizmusát és új-pogány hazai őskultuszainkat...⁴

Kortárs kérdésfelvetésünk és e kiállítás egész performansa szinte alapélményként fogalmazza meg a kihívó dilemmát: lehetséges-e, hogy ezekben a „darabka elkerített földekben” és képzelt világokban dúskáló vágyképben, a „nagyra nőtt” ember bornírt világralmában nincs egyéb, mint a megszállás, gyarmatosító bírvágy, uralás, s esetenként talán a „megsegítés”, a máskéntgondolás szimbólumokba átvetített variánsai, ke-sergései, intimizálásai?⁵ Nem az lett-e a rousseau-i felvilágosult fejlődésideál és mitizált pre-civilizációs múltkép, amit épp a megmerevedett vallási életvezetési normák kritikusai tekintettek a „szabályozatlanság” gyönyörűségének és az angolkert-divatoknál is fontosabb szabadság-ideáloknak? Lett-e vagy maradt-e még menthető – nemhogy az „archaikus ember”, a „primitív lélek”, de maga a természeti táj és tér maga –, amit ki ne akarna kisajátítani valami más céllal, bírvágygal, belakási vagy felügyeleti fennhatósággal bárki olyan, aki a modernizációt készséggel összetéveszti a bármiféle természet fölötti uralommal? S ha e térben ott is lakoznak istenek – a fák, felhők, állatok, éghajlati tünetények, vizek, hangok, színek vagy események eredendő lakói –, van-e még, aki érti hangjukat, tolmácsolni tudja és akarja szándékaikat, normáikat, vagy akár csak megérteni mibenlétüket, igazukat, jogaikat? Van-e más a hiteken, vallásokon, eszményeken, ideálokon túli, gazdasági és tulajdoni érdektől független idea, mely a „vissza a természethez” vágyképét, az antropomorfizált utópiát nem az alárendelés, az úrhatnám hatalom-patológia mentén, hanem az ökoszisztéma egészében és az együttélő kultúrák összhangjában vágyik megnevezni? Találunk-e mi, a társadalom tagjai, s Ő, a természet maga, bárhol is olyan hajlandóságot a megértésre és együttélésre, mely a hiteken és bizonyosság-kereséseken túl még képes lehet abba kapaszkodni, ami megmaradt érték, s ami még nem számolódott föl vagy nem koszolódott be a haszonvételi orientációjú emberi bírvágytól...?

Korántsem meglepő folyamat ez. Az uralomra jutás, a természeti (majd idővel a „természetes”) alávetése a practicista haszonvételnek, mindig is büszkeség tárgya, értékrendek totális gyarmatosításra használt eszköze volt és maradt, a legkorábbi őstörténet-felfogásoktól napjainkig. Jung például az „archaikus ember” lélektanával ismerkedve megannyi afrikai, óceániai, ausztráliai dél-amerikai példával illusztrálja, miként zajlik a „természeti” lény és a civilizációs hatások, szerepek folytonos konfliktusa, tanulási fo-

⁴ Az utóbbihoz példaképpen: Pagan Federation International (<http://hu.paganfederation.org/paganism.html>); Hubbes – Povedák szerk. 2015; Povedák – Szilárdi szerk. 2014.

⁵ Csupán egy párhuzam, de tanulságos is: http://548oranewyorkban.blog.hu/2014/05/22/egy_magyar_no_aki_buzat_termelt_a_world_trade_centert

lyamata, állandó változása (idézem): „»Magic is the science of the jungle«. A baljós előjel arra ösztönöz, hogy azonnal meg kell változtatni az eddigi tevékenységet, mellőzni kell a tervezett vállalkozást, módosítani a lelki hozzáállást. Ezek bizonyára mind nagyon célszerű intézkedések, tekintettel a véletlenek csoportosulására és a primitív embereknek a lelki kauzalitást illető tökéletes járatlanságára. Mi megtanultuk – hála az úgynevezett természetes okok egysíkú preferenciájának –, hogy elvállasszuk a szubjektív lelki jelenségeket az objektív természetestől. Ezzel szemben a primitív ember lelke környezete tárgyaiban foglal helyet. Nem ő esik bámulatba, hanem az objektum, egy *mana*, vagyis az rendelkezik varázserővel, ennél fogva minden láthatatlan hatás, amit mi szuggesztibilitásnak vagy képzelőerőnek tulajdonítanánk, számára kívülről jön. /.../ A lelki történet objektív, és a külvilágban zajlik. Még az álmaik is realitások, különben figyelemre sem méltók. Az Elgon-hegység környékén élők például a legkomolyabban közölték, hogy ők sohasem álmodnak, legfeljebb a sámánjuk. Ő pedig kérdésemre azt válaszolta, hogy mióta az angolok bejöttek az országba, már ő sem álmodik. Persze az apjának még voltak nagyszabású álmái, tudta, hová vándorolt a csorda, hol tartózkodnak a tehenek borjaikkal, mikor van háború vagy dögvész. Most már csak a *district commissioner* tud mindent, ők semmit. Ugyanolyan rezignált volt, mint egyes pápuák, akik úgy vélik, hogy a kro-

kodilok nagy része belépett az angol adminisztrációba. Ugyanis egy bennszülött fegyenc egyszer megszökött a hatóságoktól és miközben egy folyón megkísérelte az átkelést, egy krokodil súlyosan megcsónkította. Azóta feltételezik, hogy az egy rendőrségi krokodil volt. Az Isten már csak az angolok álmaiban beszél, hiszen övék a hatalom, nem pedig az elgoni varázslóé” (Jung 1974).

Persze, az elgoni varázsló hatalma és a brit adminisztrációval küzdő népesség természetképe nemcsak a természeti funkciók és társadalmi struktúrák átlátásához szolgál eszközzel, hanem a mentális gyarmatosítás elleni mechanikus fegyver is. A társadalom- és várostörténész Lewis Mumford írja e fejlődéstudományi és természetfelfogási elgondolások értelmezéseként: „A hódítás, a népiirtás és a bosszú visszatérő, krónikus tünete minden »civilizált« államnak; Platón szerint »természetes« állapotunk a háború. Itt az történik, amivel később is annyiszor találkozunk; a királyi hatalom e tökélyre fejlesztett eszköze az óriásgép, megszületvén maga teremtette meg azokat az új célokat, amelyeket később szolgálni látszott. /.../ A modern történészek elkendőzik e tényeket, mert a »civilizált« embernek, ha meg akarja őrizni önbecsülését, vagyis az életmentő illúziót, miszerint racionális lény, el kell felednie ezeket a rossz emlékeket. A civilizáció két pólusa tehát a mechanikusan megszervezett munka és a mechanikusan megszer-

vezett pusztítás és népiirtás. /.../ Hobbes harcias primitív emberének még annyi történelmi realitása sincsen, mint Rousseau nemes lelkű vademberének. Akárcsak a madarak világában, a »territorialitás« elve a határkövetelések rendezésének nyilván barátságos módzataihoz vezethet, és csak később, a tulajdon és az előjogok megszerzésének »civilizáltabb« korában került sor a háborúra” (Mumford 1986:72-73, 38).

A „rendőrségi krokodil” mint válasz a „primitívek” mindenkori „leprimitívezésére” épp oly uralmi eszköz, mint a „civilizáció” felmagasztalása.⁶ A „primitív technikákra” rátalálás is ennek fókuszában áll. Ismeretes megannyi kereskedő tevékenység, mely a natúra lefosztására éppúgy merész, mint ennek kamatpiacra cipelésére. A természetművészet, s maga a természet mint teremtő művész rendszerint nem kis, hanem hatalmas és sodró természetű, szeszélyes és tökéletes is. Aki pedig arra veszi az irányt, hogy kihallja szavát, megértse szimbolikus tökélyét, kitermelhet megannyi értelmezést, melyek a tudás és közlés piacán azonnali csereértékkel bírnak, vagy korszakokat átívelve is tartósítanak valamit abból, amit archaikus értéként vizionálunk. Ezek a tartósított értékek, „ősiség jogán” többletértékkel bíró tárgyak, jelképek, feltárások és felmutatások válnak erőteljesebb akarat, fókuszált közlés vagy interpretált magabiztosság révén utópiákká, meginterjúvolt sorsigazságok képzeteivé, re-folklorizált örökséggé, traditumok parancsaivá, vagy éppen művészi alkotások bázisává, megjelenésmódjává. De aligha van etnológiai archívum a világ bármely pontján, ahol ne lenne relatíve teljes készlete az őslakos népek vagy más kultúrák mítoszait övező tárgyaknak, narratíváknak, s minden néprajzi múzeum megküzd a változatok mind teljesebb verzióival. A természetmítoszok és a természet művészeti lenyomatai nélkül aligha van etnológiai tudás, és a prezentációk végtelen száma nemcsak az antropológusok, hanem a szimbólumok gyűjtői, mítoszfejtők szótárai, kortárs átértelmezések feltárói, leképezői számára is végtelen variánsok hatalmas tárházai. Ami megérteni való, az inkább a jelentések tere, a közlések mikéntje, a mutatkozások oka és módja – vagyis mindaz, ami nagy és átfogó világképekbe illeszkedő belátások, műtárgyak és esztétikák, korszakok és stílusirányok sokféleségét feldolgozó rendszerei számára jelent kihívást. No meg a természetművészek számára, akik nemcsak koncepciózusan formálják a művészeti szcénák rendjét, hanem értelmező alakítói, kételkedő opponálói egyúttal a világrend megváltozott mítoszrendjének is.⁷

⁶ Tanulságos példatár olvasható e szöveggyűjteményben Vekerdi Lászlótól vagy Melville Jean Herskovits-tól: <http://mek.oszk.hu/01600/01668>, s közelebb a ritualizmushoz, animizmushoz: <http://film.sapientia.ro/uploads/oktatas/segedanyagok/041-Mitosz.pdf>

⁷ Ehhez érdekes kortárs háttérként szolgál a természetművészet egyik magyarországi műhelyében készült esettanulmány, Katona Betti: Természetművészet és hatalmi kérdések. *Kultúra és Közösség*, 2013/2. Elérhető itt: http://www.kulturaeskozossag.hu/pdf/2013/2/KEK_2013_2_08.pdf

A természet és műalkotás viszonyában a legtöbbször a szövegek, szertartások, szimbólumok, megjelenítésmódok és olvasataik tűnnek elő – akár filozófus, nyelvész, műértő, folklorista, régész vagy zene-tudós, szobrász vagy gazdaságtörténész legyen is értelmezőjük. Ők az imitációból, az imágóból, az utánzásból és reprodukálásból indulnak ki, eközben az emberi képzelet vég nélküli ismétlésekből és te-leológiákból fakadó variánsait vizslatják, s ha rálelnek is valamire, értelmezési- és megjelenítésmódjuk már egyénivé lesz. A romba dőlt mitológiák, átalakult imitációk, nosztalgikus imágók, mesterkéltn újrate-remtések java többsége valami megköze-líthetetlen és visszahozhatatlan eredetiség nyomába szegődik, mely jó közeget, élte-tő miliőt biztosít a háttérben, a hitelesítés során. Ha meg is kerül valahol ez a hitel, (mondjuk egyiptomi királysírokban, vagy azték templomrom alatt, indián rezervá-tum múzeumában, vagy nemzeti pantheo-nok mélyén, porló pergameneken vagy re-konstruált szertartásokban fölmutatható lenyomatai lelhetőek meg leginkább), akkor már mindig *mássá lett* tünemények, mint voltak akkor, midőn „természeti” mivoltuk jellemezte őket csakis. „Természet” és ember képzelt viszonya, az idő zsarnoksá-gában vergődő, kutató tekintet érzékeny-sége, az értelmezési keret és élményköz-vetlenség adott vagy konstruált művészi módja már önmagában is elvitatja /szinte megcáfolja/ a természet létének, vallásá-nak, mindenkori többletjelentéseinek vízi-

óját, vagy legalábbis korlátozza azt. Erre még mindaz rárakódik művészi intimitá-sokban, ami körülveszi ezt emberi alkotó-készség terén, ami érthetővé és átélhetővé varázsolja az éppen meglelt kreatív univer-zumot. A múltó pillanat etnológiai kimere-vítése, a természetvallás alkalmi fohásza, a szimbólumfejtések „általános” érvényű üzenetei vagy irodalmi konnotációi világosan jelzik, hogy nincs „objektívált valóság”, nincs vitathatatlan „realitás” – csak képek, képzetek, közlésmódok, üzenetek vannak, zárt vagy nyitott rendszerekben, közeli vagy ismeretlenül távoli eszköztárakkal. A „primitív gondolkodásmóddal” foglalkozó módszeres kutatások ugyanakkor minden archaikumot, szimbólumot, ígét, fohászt, jelet és jelöletlenséget a premodern tár-sadalmak örökségeként halmoztak föl, s ezekben (vagy ezekkel szemben) álltak össze a „szcientikus” magabiztosságot az élményközvetlen alkotói attitűddel elvita-tó alkotók.⁸

Sőt, ha kell és lehet az utópiák sok évez-redes történetének gyökereit meglelni, s máig meghosszabbítani, akkor is minden

⁸ Lásd a munka, a filozófiák, az irodalmak és építészetek „élő múltjait” átfogó virtuális fogalom-ana-lízist például Lewis Mumfordtól, vagy Darwin ha-tásának kérdéséről kérdéséről ugyanőt, továbbá Lévy-Bruhl prelogikus kollektív reprezentációit, Durkheim vagy Herskovits társadalomszervezeti modelljeit, Molnár Tamás utópia-magyarázatait, egyébképpen az „idő zsarnokságával” kortárs mó-don leszámoló Eriksen posztmodern teóriáját, a „rossz emlékezetét és a jó kísértését” keretbe fog-laló Tzvetan Todorov 20. századi mérlegét, Nigel Barley kameruni szertartás-leírását, Leo Strauss természetjog és történelem konfliktusát taglaló alapművét, az új-pogány vallásosság és új mitoló-giák kortárs elemzését Hubbes László Attila – Pove-dák István szerkesztésében, valamint Katona Betti tanulmányában.

fejlődés-elv, haladás-képzet és impozáns remény dacára is alapkérdés marad: mennyire lehet eközben eltávolodnunk attól az önképtől, hogy az immár minden archaikus kötődéséből végképp mentessé válni próbáló ember technikai utopizmusa (ideológia-szemleges, jólét-párti, belső lényegünkre fókuszált modellje) legyen, avagy a manipulált környezettel és szüntelen halmozódó tárgyi világgal együtt egészen az ember és természet egyensúlyának teljes megbomlásáig hajszolja önmagát, művileg tárggyá és képpé üresített énjét pedig kiszolgáltatja az immár nem természeti, hanem manipulált biológiai és környezeti sorvasztások, új mitológiák tömegének. Alapdilemma marad, hogy a technika teokratái meghagyják-e a belső és lényegi élet kiüresedését, a lelki elsorvadást, „a politikai viszonyok bírálataival” és a boldogság elérésének mindennemű akadályával szembeni türelmetlenséget. Haszonelvűek, s ilyen a művészetük, lelkiségük, uralombiztos óvóhelyeik java része, s ilyen még sokszor a valamiképpen kiépített/kimutatott természetvallásuk is. Olyan „ökológiára” épít mindez, amely a haszonkulcs uralmát sosem cserélheti föl az élmény szabadságával, az új ábrándok gesztusaival, performanszaival – s még kevésbé engedi leválasztani az archaikus, a „természeti embert” a maga gonoszaitól, félszeitől, mitikus őseitől és hőseitől. Persze ez is valamely utópia talán, „sosem volt világ”, melynek „természetessége” mítosztalan, de amely sosem keverhető össze a természeti ember életvilágával. Mert hát ő maga nem gondolja el magát „természeti emberként”, nem él az utópia fogalmával sem, de performanszaiban mindvégig újratermeli, élővé konstruálja a mindenkori mítosz igényét és valóságképét. Az ő valósága pedig éppúgy konstrukció, mint a miénk, csak őt hidegen hagyja a mi boldogtalanságunk, minket meg az övé...⁹

Vizuál-ökológia, avagy a narratív szcientizmus mutatkozása

„...Ha azonban létezik valóságérzék, és létjogosultságában ki kételkedne, kell lennie olyasvalaminek, amit lehetőségérzéknek nevezhetünk. /.../ a lehetőségérzék olyan képességként határozhatjuk meg, amelynek segítségével elgondolhatunk bármit, ami lehetne is éppen, és nem tartjuk fontosabbnak nála azt, ami éppen van...”

*Robert Musil: A tulajdonságok nélküli ember, 1. kötet.
Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977:18.*

A műcsarnoki nemzetközi természetművészeti kiállítás világosan tükrözi, hogy korunk esztétikai és narratív művészeti ágazatai kétségtelenül komoly lépéseket kíván-

⁹ Bővebben lásd Molnár Tamás Utópia-könyvét (1992), melyben a tökéletlen ember tökéletes társadalmat alkotni képtelen végzetét ismerteti mint örök eretnokség tantörténetét...

nak tenni a környezeti tudás-/tudomány-/területek modernizálása, korszerűvé és „konvertálhatóvá” tétele, ezáltal sokoldalú alkalmazása ügyéért, egyúttal persze a kultúra-megtartás, a kulturális örökség, a kulturális antropológia mindegyre kitüntetőbb alkalmazási programjáért is. E fejlesztés-, építés- és alkotásbeli ismeret-korszerűsítés hatékonyabban terjed ki a műszaki-technikai, informatikai és számítástechnikai, biológiai és élettudományi szakterületekre, mint a jóval nehezebben „modernizálható” társadalomtudományokéra. A fejlődés hite melletti tanúságtétel, ugyanakkor a komplexitás felé nyitottabb társadalmi mozgások, politikai és életmód- vagy életminőség-szintű változások egyre inkább megkövetelik a társadalom mélyebb, egyszerűsre kiterjedtebb ismeretét, ez ismeretek bemutatását és a következtetések elbeszélését, vagy legalább sugallatát. Elegendő itt talán nem több területre, mint az ökológiai félelmekre, a környezettudatos magatartásra, a válságteóriákra utalni, melyek a kríziskezelés feladatát róják az amúgy elvontabb vagy „elszálltabb” szellemi szférákban járatos kutatókra, alkotókra, közvetítőkre vagy befogadókra is. Nehéz, sőt egyre lehetetlenebb azt a fajta kibúvót keresni, amelyet a humán tudományok oly sokszor megtalálnak akkor, midőn választ (vagy válaszokat) kell (kellene) keresniök a társadalmi (és gazdasági, politikai) változások új vagy megújuló kihívásaira, a folytonosság vagy a tudatos szakítás, esetleg a szembenállás stratégiáinak védelmében is.

A környezettel foglalkozó természettudományok, főként a humán ökológia tudományterületén persze jó ideje már karakteres kihívások jelzik, hogy a diszciplináris osztottság megnehezíti a válaszadást a környezeti körülmények romlására. Nem elegendő víztisztító berendezésben gondolkodni, ha a természetes élőhelyek egyes típusai reménytelenül pusztulnak; nem elég csak a gyárkéményekre szerelni szűrőberendezéseket, ha az autóforgalom behálóz egyre több települést vagy tönkretesz a városkörnyékek rekreációs övezeteit, a hálósobánk vagy a kiskertünk klímáját is; nem megoldás a vízlépcső, ha kipusztul környékén az élő fajok néhány tucatja, s nem kielégítő az sem, ha néhány jószándékú védegyleti aktivista fához láncolja magát, megakadályozandó kivágását... Nem elegendő eltiltani az embereket a vadászattól és a halászáttól, a műtrágya-használattól és a vegyi kezeléstől, ha ezekhez anyagi érdeke, megélhetési kényszere vagy helyi hagyománya köti őket...

A példák hosszan sorolhatók, s a természeti környezettel foglalkozók bizonyosan jobban is ismerik a válságosra fordult környezeti feltételek károsító mechanizmusa- it, drámaiban írják le pusztuló növény-, állat- vagy rovarfajok jövőjét, ijesztőbbre formálnának a társadalmi túlélésre vonatkozó összképet, mint azt a humán tudományok képviselői akár csak el tudnák képzelni. De a gazdaság, a politikai rendszerek és a társadalom átalakulási folyamatára érvényesen e „humán felfogásoknak” is van-

nak olykor megfontolnivaló képletei, rendszerszerű megközelítései, folyamatszerű ábrázolásai azokról a jelenségekről, amelyek látszólag „csak” (vagy tisztán) a társadalmat érintik...! Be kell immár látni, hogy ökonómiáról beszélni társadalom nélkül, ökológiáról gondolkodni a társas kapcsolati rendszerek és működésmódok áttekintése nélkül, globális klíma-válságot hírelni megdöbbenő közelképek nélkül épp olyan szépelgő félreértés, mint egy élőhely flóráját függetlennek hinni a széljárástól vagy a talaj geológiai rétegződésétől.

A műcsarnoki tárlaton kiállított műtárgyak, természeti alkotások, fotók, performanszok viszont épp a meghökkentő művészeti beszédmódokkal sokkolják a nézőt, hisz oly módon tekintik a társadalmi (sőt: társas, közösségi) feltételek együttesét, hogy nem kívánnak mindenáron e kapcsolatrendszerbe kívülről és fölülről mesterséges kerítések beépíteni, nem próbálják mereven elválasztani a természet- és társadalomtudományok, embertudományok és esztétikai interpretációk közös létét és komplexitását, vagy rendszerszerű összefüggéseit sem akarják elhallgatni. Ugyanakkor e két tudástörténet, melyek évszázadok vagy ezredév óta külön-külön utakon (is) járnak, most és itt egybekötve, s mindkettőnek összekötő fonalait elegendő szélességű hatás-együttesé erősítve kínálnak olyan átlátásokat, párhuzamokat, kölcsönhatásokat, ritmusokat, harmóniákat és értékrendi párhuzamokat, amelyek nélkül sem a tudományágak, sem közös és együttes függésrendszerük nem tárgyalható érdemben. Nem kívánnak persze „mindenre alkalmas megoldást” adni, sem minden érdeklődő egyed érzékenységre rámászni, csupán egy eddig még talán elhanyagolt, vagy kellőképp figyelembe nem vett szellemi lehetőséget villantanak föl; olyan lehetséges gondolkodásmód, szinkronitás (térbeliség) és diakronitás (időbeniség) együttese ez a nézőpont, amelyet bátran követhet, alkalmazhat mindkét tudományterület, sőt mindenfajta műveltségű, készségű, nyitottságú befogadó is. Ha másért nem, legalább közös érdekeltségünkért, reménytelibb jövőnkért, a veszélyekkel és valóságokkal együttesen számolni képes egyensúlykeresés esélyeként... S mert itt nem természetrajzi vagy csupán ökomuzeális szemléletről van szó, hanem esztétikai és jelentésterületi összefüggésekről, teszik mindezt a műalkotások nyelvtenát használva és a közléstartalmakat provokálva is.

Az a tudományok közti (interdiszciplináris) felfogásmód, melyet helyzetének és fontosságának rövid leírásával, morálfilozófiai előzményeivel és állandósult vízióival próbáltam fontebb jelezni, ökológiai antropológia névre hallgat. Már az elnevezés is egyértelműen mutatja, e két tudományterület közrehatásából, egymást megtermékenyítő felfogásából, összefonódásából áll – ám ekként nem (okvetlenül) képvisel még önálló helyet a tudományok rendszerében, vagy még kevésbé van jelen direkt hatásokkal a műbefogadás fogyasztói világában. Mint új diszciplínának, erénye, hogy megpróbálja

föloldani a humán és „reál” tudományok közötti (nem kevésbé mesterséges) merevségeket, megpróbál átlátását biztosítani az emberről és az emberért felelősen gondolkodó tudásterületek közötti, illetve közös érdeklődési pályákon, mégpedig úgy, hogy kölcsönösen elfogadható szempontokat kíván föllelni olyan felfogásmódokat követve, melyek mindkét területen immár elfogadottakká váltak, de egymásra hangolódásukkal eddig még keveset foglalkoztak. Kár lenne itt oly szimpla hivatkozásokba kapaszkodni, melyek szerint egykoron a polihisztorok még át tudták tekinteni az emberre, társadalomra, természetre, hitekre (sőt bolygókra-csillagokra) vonatkozó tudás közel egészét, ma pedig ez már szinte lehetetlen... De arra érdemes és kell is utalni, hogy az emberi társadalmak fejlődésének reménye, a különböző társadalmakat éppen „fejlettségük” alapján mérlegelő, besoroló vagy akár csak összehasonlító szándékok is más megítélésbe kerültek át napjainkra, mint láthattuk őket a felvilágosodás időszakában vagy a 19. század végén. A biológusok, a filozófusok, a moralisták és a szociológusok egyként belátták (vagy korszakonként újra fölismerték), hogy az ember fejlődésének kiindulópontja, folyamata és végcélja sem nem egyértelműen meghatározható, sem nem egyformán értékelhető, sem nem összehasonlítható azon a módon, ahogyan ezt Szent Ágoston, Vico, Lamarck, Linné, Condorcet, Darwin, Hegel, Marx, Engels (és követőik) tették. A humánbiológia, a

genetika, vagy épp az etológia jeles kutatói (Konrad Lorenz, Jane von Lawick-Goodall, Ludwig von Bertalanffy, E. T. Hall, Csányi Vilmos) olyan módon találtak rá a 16-17. században közgondolkodásba került (s addig nem is létező!) fejlődés-gondolatra, hogy annak immár filozófiai, szociológiai, viselkedés-rendszertani, valláselméleti, kulturális antropológiai kiegészítését is szükségesnek vélik.

Sőt, nem ritkán éppen ezek az elméletek – melyek eredményeket és elmaradottságokat, konfliktusokat és harmóniákat, ellentmondásokat és kölcsönös függéseket is felölelnek – találnak rá ismételtlen azokra a válaszokra, amelyeket korábban a természet- és társadalomtudományok külön-külön fogalmaztak meg, olykor szkeptikusan, olykor reménytelenül, máskor (politikusok vagy ideológusok által) előírtan, de öszszességében mégis egymástól elkülönítve. Ezeket teszik immár közös alapúvá, *komplexitásukban* értelmezhetővé. A válaszok egy része nem akadékoskodik sokat az ellen, hogy az emberi természet (s ezáltal a társas viselkedés, a kapcsolatok rendszere, a kölcsönhatások megannyi módja és formája) biológiai eredetű; más kutatói csoportok harcosan kiállnak amellett, hogy minden biológiai alap és hatás is kultúráktól függő, vagy tanult és tanítható, örökségként kapott és generációról generációra tovább is adható. E két igen eltérő felfogásmód csak az emberi gondolkodástörténet kiemelkedő szakaszaiban, csak néhány (főleg európai és amerikai) tér-

ségben, s csupán csekély határfokú tudatosság állapotában talált egymásra jó ideig – szemben például a vallások némelyikének terjeszkedő-hódító rendszerével, amelyek univerzális megoldást, egyetemes tudást, „örök” hagyományt, elvitathatatlan értékrendet, szakrális normarendszert kínálnak, eltekintve olyan kételyektől, mint az emberlét értelmének megfoghatósága, a morál sokféle rendjének párhuzamossága, a halál ténye és a halál utáni lét kérdése, a változás és az örökkévalóság értéke, az átalakuló ember civilizációs technikái és a pusztítás-pusztulás rémképe stb.

Még árnyaltabb és látványosságát tekintve is rétegzettebb mindez, ha a környezetet féltő aggályok, természetet védő indulatok, elbirtoklás elleni tiltakozás és lerablást elutasító (ma már leginkább kisebbségi) akarat fog össze a természet védelmében és megóvásának szándékával. Vissza kell utalnom arra a fenti megállapításra, hogy az emberiség létének és változásainak célja, léptéke, értelme és haszna sokféle felfogás, morál, pragmatikus cél vagy intellektuális érdek alapján kerül megítélésre. Más a teológiai válasz az emberlét kezdeteire és végcéljára, más a morálfilozófiai válasz a lét milyenségének változásaira, más a viselkedéslélektani magyarázat a civilizációs javak hozzáférhetősége, elérhetősége, hasznossága szempontjából, és megint másként ad feleletet az emberiség hihetetlen létszámbeli gyarapodását aggályosan szemlélő társadalomtudomány is arra a kérdésre: képes lesz-e a glóbusz lakossága a megfelelő, a méltó, a biztató válaszra, amikor a jelenlét formáit és a lét esélyeit latolgatja. A műalkotásokbani válasz mindezeket egyszerre korántsem tudja pótolni, sem helyettesíteni, sem univerzálisabb programokkal felülmúlni. Viszont különféle felfogásmódok tükre, visszhangja próbál legalább lenni, melynek változása (és változtathatósága, árnyalása) aszerint is lehetséges, hogy mely területek, milyen súllyal, milyen korszakból, mely társadalom válaszadói által fogalmazódnak meg. Vagyis aszerint, kiktől válogatjuk össze a kortárs tudás alapjait, a kereső szempontokat, a fölmerülő kérdésekre adott megerősítéseket, üzeneteket, jelképes tartalmakkal kiegészülő narratívákat.

Ehhez a széleskörű, de térben-időben igen korlátozott seregszemléhez térben és (magyar, európai, amerikai, „primitív” világokból való, óceániai, afrikai, kanadai kiállítók révén) időben is („öröknek tekintett”, kortárs, univerzális, kisközösségi, minimal-artos vagy öko-artos stb.) válaszok illusztrálják itt, hány- és hányféle megközelítési, megértési mód lehetséges, illetve ezek révén kreatív szándékkal utalnak újabb másokra, amelyek időben megelőzték vagy szaktudományos alapon vitatták egy-egy teória érvényességét, egynémely esztétikai kánon jogosultságát, vagy pusztán csak a híradás, meghökkentés, ráébresztés direkt üzenetét adják át.

Az ökológiai antropológia (bár alig néhány éve-évtizede fogalmazta meg először e felfogásmód létét és lehetőségeit egynéhány kutató) alapszinten *ember és környezete viszo-*

nyában kínál új felismeréseket. Ember és életvilága szempontjából e viszonyrendszernek környezet-etikai alapszempontú elbeszélése pedig leginkább azt tükrözi, hogyan látják a társadalomtudományok, művészet-teóriák, privát esztétikák, lelemény-művészeti felismerések az „ontológiai” ember és természeti környezete *viszonyát*. Viszonyt mondok, s ezzel hatások, kölcsönösség, élő kapcsolat is feltételeződik! Van-e ilyen, s ha van, miért nincs? Mi nincs, vagy mi hiányzik ebből a viszonyból? Képes-e az ember önmaga természetéhez való viszonyát *kívülről* látni, majd láttatni, sejtetni, elfogadtatni? Vagy elegendő-e, ha belülről, saját érdekei és létcéljai felől látja a természet kiaknázhatóságát, lesi a maga hasznát, s elorozza azt, amit szükségesnek („szükségletnek”) ítél...? Felelős-e mint alkotó, mint kortárs, mint gondolkodó, mint kritikus, mint élő és még egy ideig élni próbáló lény – mindazért, ami kimondva vagy kimondatlanul is körülveszi? S ha a természetművészet az eszköze, lehet-e a legkisebb gesztus is kevés ahhoz, hogy a monumentálisra növekedett „rossz utópiát” legalább sugallani megpróbálja, ha már végigmondani nem is okvetlenül lesz módja...?

Azt, hogy a természet miként „tud” önmagáról, hogyan reagál az őt érő (külső és belső) kihívásokra – ezt a társadalomkutatónál jobban tudja a legtöbb a természettannal ismerkedő, az élővilágot „élő világgként” értelmező bármely szakember... Az emberrel foglalkozó „reál” tudomány-

területek talán következetesen „megadják” az „érvényesnek” tekintett válaszokat – jelesül a maguk módján... De ama kardinalis pont, ahonnan a természettel és a társadalommal foglalkozó felfogásmódok más-más irányba indulnak, ritkán kínál mindkettőjük számára biztos és egyezményes alapot. Az eltérések módja és iránya lehetővé teszi a két út közötti megkülönböztetést (a képlet tömörsége kedvéért igencsak leegyszerűsített módszerbeli és szemléletmódbeli) változatban:

a természettudományok

- az oksági relációkat keresik és mutatják föl;
- a történések rendjét nevezik meg és tapasztalati úton általánosítják;
- eszköztáruk a vizsgálhatóság, az ellenőrizhetőség, a megismételhető kísérletek elvégzésére alakult ki;
- megfigyelési tárgyuk és eredményeik a metrizálhatóság (valamiféle mérce alapján elvégezhető, számszerűsíthető) szempontja alapján jelenik meg;
- vizsgálati helyzeteikre a laboratóriumi elvontság, „patikatisztaság” jellemző, melyben zavaró momentumnak, „információs zajnak” nincs helye;
- belső normájuk az objektivitás, a szubjektum befolyásától mentes „adatkinyerés” és adatközlés; horizontjukon a nagy rendszer(ek) ideája lebeg, gyakorta ezek megnevezése és leírása a céljuk, bár nem mindenkor foglalkoznak a legszélesebb horizon-

- ton és legmélyebb komplexitás értelmében vett emberi relációkkal
- a mérési eredmények alapján születő elméletek nemcsak vállalhatóak, de időtállóak is (legalább céljuk mindenkor ez volt);
- a megismerési folyamatot és a tervezhetőséget praktikus momentumok, célok és eszközrendszerek határozzák meg.

Ebből a megközelítésmódból azonban hiányzik annak (legalább elvi) elismerése, hogy a mérések nemcsak objektívek tudnak lenni, de a kutatás és innováció egyéb mentális feltételek függvénye is (például nevelési rendszeré, kutatói példáké, zseniális oktatóké, „eszement” kísérletezőké, finanszírozási érdekeké, stb.). Hiányzik továbbá a hit, a befolyásoltság, a mámor, a vallás, a vonzalom, a poézis, a csók íze és a töltöttkáposzta élménye is. Hiányzik a cselekvő ember viszonya a dolgokhoz, jelenségekhez... (Mindez nem jelenti azt, hogy Albert Einstein ne lett volna vallásos vagy muzsikusként is, vagy Stephen W. Hawking ne lett volna mozgáskorlátozott...);

a társadalomtudományok pedig inkább

- az okok mögött szándékot, célt, érdeket, körülmények hatalmát, esendő embert, véletlent is figyelembe vesznek;
- a történések rendszerében az emberi képességek, nyitottságok, hatások és kölcsönhatások, motivációk másik (olykor párhuzamos, olykor szembenálló) rendszerét is figyelembe veszik;
- eszköztáruk a beláthatóság, áttetszőség, esetlegesség, változékonyság, megismételhetetlen egyediség, vitatható hipotézisek és megkérdőjelezhető általánosíthatóság mentén alakult ki;
- megfigyelési tárgyaik és eredményeik egy sajátlagos mérce alapján elvégezhető felmérés részei, ám korántsem mindig számszerűsíthető jelenségek egyes csoportjai, amelyek bemutatása és értelmezése korántsem független a felmérő céljaitól, értékrendjétől, hangoltságától, érzékenységétől stb.;
- vizsgálati helyzetek helyett sokszor virtuális, elvont, szinte alig létező világok szuverén leképezéseire építik tudásszintjüket, s ennek mindenkor része, velejárója a zavaró momentumok, „információs zajok” kalkulálása is, sőt: olykor épp ezek adják a pontosítás (mögöttes jelentés, motiváció, „üzenet”-megértés) lehetőségét is;
- belső normájuk az objektivitásra törekvést kiegészítő kutatói involváltság, a szubjektum befolyásától korántsem mentes megértés, a sokszor szubjektív hangú értelmezés, a kritikai tartalom, a különböző összefüggésekkel számoló, de a „végső tudás” megszerzhetőségében kételkedő alapállás;

- horizontjukon a nagy rendszer(ek) mellett a kis rendszerek, mikrovilágok, kölcsönös belső függésrendszerek belátása is szerepel, a megnevezést és értelmezést egyenrangúként kezelik;
- a felmérési eredmények alapján (nem igazán vagy egyre kevésbé) próbálnak időtálló állításokra vállalkozni (legalább céljuk mindig lehetett egyéb is, pl. befolyásolás, motivációk felismerése, rejtett összefüggések föltárása);
- a megismerési folyamatot sokszor az élet sodrásától függő, számos esetben esetleges vállalkozásnak tekintik, a tervezhetőséget nem okvetlenül tekintik egyfajta végcélnak, sőt a lehetséges konkrétságban is csak feltételes hatások befolyásának tudomásul vétele alapján szólnak.

Ebből a megközelítésmódból jól kitetszően hiányzik annak (sokszor elemi) elismerése, hogy a mérések objektívek is tudnak lenni, és hogy a kutatás és megértés sokszor (ön/korlátozóan) szubjektív függvénye a megközelítésmódoknak. Jelen van továbbá a hit, a befolyásoltság, a mámor, a vallás, a vonzalom, a poézis, a csók íze és a töltöttkáposzta élménye is. Alapmérce a cselekvő ember viszonya a dolgokhoz, jelenségekhez, a megismerő szubjektum nyitottsága és befolyásoltsága... (Mindez persze nem jelenti azt, hogy Johann Sebastian Bach is ne lett volna vallásos és muzsikusként személyisége dacára roppant rendszerzerűen gondolkodó is, vagy Gandhi

ne lett volna törekeny személyisége ellenére tömegeket megmozgató, strukturális modernizátor... stb.).

Mesésebben elmondva a társadalomtudomány is hasonlítható olykor – minél „tudományosabb” akar lenni, annál inkább – egy olyan ökológushoz, aki már régóta csak helikopterről nézi („tekinti át”) az élőhelyek állapotát, mikrovilágát - általánosságban persze így is sok mindent tud és meglát, a látottakról „igazat” szól, sok szempontból érvényeset is mondhat, hiszen egykor jól megtanulta, sőt megismerte a kutatási területet – de valójában sosem beszél konkrétan egyetlen élő hangvirágról vagy tintagomba-illatról. A fordulat a társadalomtudományokban is, az egyedi megismerés esetében is akkor következik be, amikor kiváló ökológusunk végre leszáll a terepre (vagyis a társadalomba), és képes lesz leírni azt a sokszínűséget és sokszerűséget, ami akár egyetlen jelenséget is bizonyítva körülvessz, s egyazon biztonsággal fogja majd látni a fát és az egész erdőt is. De azért ez nem a leggyakoribb jelenség: a társadalomtudósoknak is vannak térképeik, adatsoraik a tömegesen létező emberekről, akiket nem személyiségük, adottságaik vagy egyedi voltuk alapján jellemeznek, hanem előfordulási minták alapján: például a *statisztika* vagy a *demográfia*, amelyek nagy embertömegekről alkotnak képet, mégpedig ezt sem egyedekre koncentrálnak, hanem *adatokkal* (ezek összességével) beszél el megfigyeléseiket. A *historia* például,

mely a történések folyamatát követi figyelmével, kitüntet egy pontot az emberiség életútján, s abból a mai nap felé közelítve mondja el feltételezéseit vagy adatait, olykor feltételezve, hogy mindennek fejlődési célja, útja, tempója van – s e téren még változás is bekövetkezhet, hiszen az egyívű, egycélú, egyvonalú evolúció elméletét több másik egészítette ki, s a 20. században már a többvonalú fejlődés-teóriák korántsem voltak ritkák, az egyenes mozgásirányt pedig olykor cikkcakkosnak, olykor nekilendülőnek, máskor megtorpanónak, vagy hullámzóknak is leírták. A (humán)geográfia pedig, mint alkalmazott embertudomány a térbeliség számos mozgásos vagy változó kiterjedésű jelenségét követte nyomon, egyfajta zárt körnek tekintve a létezési módokat és pályákat – de sokszor még így is hiányzott közlendőiből egy-egy esendő emberi momentum, perszonális érdek, leplezett cél. Az ökológia a mikrojelenségek és a makroviszonyok összefüggéseit vizsgálja, problémák és válságok gazdasági-környezeti relációit elemzi, s mint az „ébredés” vagy félelmes fölismerések tudománya a totális válsághelyzet előtti pillanatokban küld riasztó értesítést az óvatlan társadalmak felé (a Római Klub kiáltványától a Johannesburgi Csúcsig megannyi formában és hangsúllyal). Az ökopolitika sok esetben ugyanennek folyamatszerző fegyvertára immár, eszközként él a szinkron és a diakron folyamatok elkülönítésével, programként pedig a központi döntéshozó folyamatok helyett a decentralizált (helyi, autonóm, öntevékeny) mozgalmak és történések fontosságára fókuszál, megfogalmazva a makro helyett a mikro fontosságát, mint azt a „gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan” elhíresült alapelv is jelzi), de fölkiáltójellel jelzi a harmónia fokozódó hiányát és a diszharmóniák fenyegető hatásait, az egyensúly-szabályozás és a válságkezelés technikáinak elkerülhetetlenségét. A szociológia embertömegek jellemző rendszerében gondolkodik, hierarchiákba és függésvizonyokba ágyazza a társadalmi történéseket, az egyes jelenségeket is a tömegesség alakjában teszi kutatás tárgyává, s eszköztárában hangsúlyosan van jelen a kinagyított értelmezések mögötti kutathatóság, az operacionálizálás, a bizonyíthatóság igénye, de szándékát tekintve a komplexitás felé fordul végső soron.

Nem próbálok itt minden tudásterületre kitérni. Nyilvánvaló, hogy a pszichológia például eltér a korábban vázlatosabb lelki képletektől, a vallásjelképek kutatása is, a családtörténetírás úgyszintén..., noha alapszinteken mégis találkoznak egymás szempontjaival és következtetéseivel. Ami fontos itt: *deskriptív* (leíró) *tudástípusok* alakulnak ki, melyek a társas kapcsolatok sűrűjében megneveznek és nyomon követnek téri és időbeli dimenzióikban olyan létező formákat, amelyekről a megnevezés kockázatával állíthatnak olyasmit, ami egyediségében érvényes, ugyanakkor kivetíthető, „felszorzható”, némiképp általánosítható is.

Az a tudásterület, s főleg szemléletbeli, módszerbeli másságot is kialakító megismerési mód, amiről fentebb is szóltam, a *kulturális* és az ökológiai antropológia a társadalom és az ember kulturális komplexitásáról kíván többet megtudni. Nem csupán egy-egy egyénről, de nem is nagy tömegekről. Nemcsak egy adott pillanatban, s nem egyetlen megnevezési vagy leírási módot előírva, hanem a megjelenítés felelősségét a kutatóra hárítva ugyan, de azzal az esetlegességgel, amely például alkalmas lehet arra, hogy egy „pislantást” értelmezni tudjunk... Miféle eszköz ez, s mire jó ekként...?

Talán legfőképpen a dolgok, jelenségek, tárgyak, viszonylatok bemutatása ez, amely valamifajta „sűrű leírás” formájában is eléggé bizonytalan tud lenni. Ez a bizonytalanság a természettudományok vagy élettudományok esetében a hipotézis vagy teória csődjét, érvénytelenségét, igazolhatatlanságát is jelentheti... Nem így az antropológiában, ahol az ember „mint a kultúra maga szötte hálójában” vergődő lény, egyazon kérdéssel tucatnyi másakra tapint rá, egyazon gesztussal is több mindent fejezhet ki, s környezetének értelmező válaszai, reakciói megerősítik vagy gyengítik a gesztus üzenetét, mondanivalóját, értelmezési rendszerét. Ilyen példa olvasható a kortárs antropológusok egyik koronázatlan királyánál, Clifford Geertz-nél, aki a „Sűrű leírás” című tanulmányában módszerbeli és szemléleti igénnyel vezet be minket a megértés, a megismerés, a je-

lentéstulajdonítás, az ábrázolás rejtelmibe. Ez az írása magyarul megjelent kötetében sűrű harminc oldal, s éppen az általa világosan bemutatott árnyaltság-igény, az árnyalatvesztések és félreértelmezések példái okán eléggé felelőtlenül szimplifikálnak tűnik röviden elmondani, miről is ír. De a kockázatok és mellékhatások tudatában röviden mégis ismertetnem kell, hogy átláthatóvá tehessem a felfogásmód alapszándékát: „Az operacionálisnak mint módszertani dogmának a társadalomtudományokban sohasem volt túl sok értelme, s mára – néhány alaposan kitakarított szeglettől eltekintve (skinneri behaviorizmus, intelligenciavizsgálatok stb.) – nagyrészt ki is halt. /.../ Az a kultúrafogalom, amely mellett síkraszállok... lényegében szemiotikai jellegű. Max Weberrel együtt úgy vélem, hogy az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak, elemzését pedig éppen emiatt nem törvénykereső kísérleti tudománynak, hanem a jelentés nyomába szegődő értelmező tudománynak tartom. A kifejtést tartom céloznak, a felszínen rejtélyes társadalmi kifejezések magyarázatát” (Geertz 1994:172).

Geertz a „sűrű leírást” mint modellértékű megközelítést (Gilbert Ryle-től kölcsönvett kifejezéssel) úgy illusztrálja, hogy „elmesél” egy történetet, amelyben valaki egy pillanatra lecsukja jobb szemhéját – de a szemlehunyas *pillanatnyi művelete mint esemény* is lehet akár fiziológiás történés

(pl. tikkelés, pislantás) és gesztus-tartalmú üzenet (megerősítés, beugratás, jeladás, utánzás stb.), attól függően, milyen tartalmat hordoz. Ezt azonban egy tipikusan „objektív” fotográfia alapján sem egyszerű eldönteni. A kérdés tehát sokszor csak az: vajon a pislantás jelentése hogyan illeszthető a „korrelációs mátrixok alapján történő klaszteranalízis” feltáró mélységeihez, avagy a tudományos leírás operacionalizált eszköztárához...? Geertz válasza egy hosszú történet, amelyben egyazon társaságban mást és mást jelent ugyanaz a fiziológiás mozdulat a résztvevőknek, így hát más és más kontextusban kell értelmezni is. (Egy bekötött szemű ember, akit egy elefánt lábához vezetnek, egészen más vízióról, más „lényről” fog beszámolni, mint akit ugyanígy az agyarához, füléhez vagy ormányához kalauzolnak – mégis mindegyikük az elefántról beszél valamilyen képpen, csak épp akadályoztatva volt abban, hogy komplex módon és a teljes jelenséget érthesse meg...). Ezért mihelyt a kultúrát és magát az emberi viselkedést szimbolikus cselekvésnek (is) tekintjük, értelmét veszíti a kérdés, hogy a kultúra mintába rendezett magatartás vagy lelki-tudati szerkezet-e, vagy akár e kettő keveréke. Sziklák vagy álmok, helyi vagy globális, természeti vagy társadalmi, ősi vagy modern – mindegyik ebbe a világba tartozik, a kérdés inkább arra vonatkozik, mit jelentenek, mit fejeznek ki előfordulásukkal és közreműködésük révén (Geertz 1994: 177).

A kulturális elemzés (és ekként a társadalmak természeti-környezeti-kulturális folyamatainak megértése is) „jelentések találgatása (vagy annak kellene lennie), a találgatások értékelése és magyarázó következtetések levonása a leghelyesebb találgatásokból”. Az ökológiai szemléletmód esetében ugyancsak egyszerre van szó kicsiről és óriásiról, globális történésekről és helyi transzformációkról, a vizek és erdők mérföldnyi kiterjedéséről és egy élőhely mikrovilágáról. Az antropológia szemléletmódja a mikrovilágok kutatásában is ugyanazt a megismerő-értelmező, leíró-interpretáló „metodológiát” teszi szükségessé, mint a távoli tájak, elvarázsolt világok kulturái és társadalmi esetében...! Vagyis „bármire”, bárminek értelmezésére alkalmas lehet. S ha kutatásról, beilleszkedésről, tapasztalatok regisztrálásáról van szó, akkor a megismert vagy merészen körvonalazott jelenségek értelmezése maga is egyfajta „szövegolvasás”, a környezet, vagy a természeti kultúra szövetének, szövémintájának „letapogatása”, amely nemigen nélkülözheti a kutatói önértékelést, az összehasonlítást, a semmilyen mértékben nem nélkülözhető az empátia gyakorlását, a szerep- és nézőpont-változtatás állandó kísérletét. A „megnevezés joga” éppúgy a kutatóé, mint a megismerhető jelenségek esetében a természettudósé. Amit e tudományos sodrásban a kutató tehet: feltételezi, megkeresi és felmutatja a vélhető vagy megnevezhető értéket. Feladatnak ez sem kevés...

Az antropológiai szemlélet eleve a komplexitásból indul ki, onnan, ahol a szociológia már lemondóan elhagyja a vizsgálhatónak tekintett tartományt. Az antropológia is té-

nyekből építi tudását, eseményekre fordít figyelmet, de a kulturálisan értelmezhető jelenségek komplex egységét, sokszoros összefüggésrendszerét kívánja megérteni, beláttatni, továbbgondolásra ajánlani. Nincsenek „végső válaszai” (vagy ha vannak is, ezek nem kötelezőek a másként gondolkodókra, máshol kutatókra, más összefüggéseket keresőkre nézve). S ha egy olyan jelenséget tekint tárgyának, amelyen a vallás, az emberi testről kialakult kép vagy a csereviszonyok és ajándékok rendszere (Marcell Mauss például mindhárom tanulmányozta, miközben legfontosabb társadalommorfológiai tanulmányát az eszkimókról írta, lásd Mauss 2000), akkor is egyszerre tekinti fontosnak a jelenségek *kívülről* látását és *belülről* áttekintését. Ez az étikusnak, illetve émikusnak nevezett felfogásmód, melyek egységét, kölcsönhatásban létét, kölcsönös függését és folytonos változásait az antropológusnak hűen kell követnie.

Az antropológiai gondolkodásmód sokáig a kultúra megismerését és rendszerének feltérképezését tekintette feladatának (a „lajstromba vételt” akkor állították le, amikor a minták száma meghaladta a félezeret, s rá kellett jönni, hogy minden értelmezhető a kultúra rendszerében, s alig van olyan emberi jelenség, amelynek ne lenne a kultúra dimenziójában is sajátos tartalma, funkciója, hatása). Léven szó itt nem valami antropológia-elméleti bevezetőről, engedjessék csupán azt hangsúlyozni, hogy a kultúra eredeti jelentése és tartal-

ma, a *cultivare* leginkább a természetbeni munkálkodásra vonatkozott, a műveléssel kapcsolatos volt, növényi kultúrák, szőlőművelés, talajelőkészítés, mezőgazdasági technikák tartoztak jelentéskörébe. Az antropológusok (bár elsősorban a társadalomkutatókhoz sorolják őket), kezdetben épp annyit foglalkoztak a kortárs vagy történeti népek (pl. indiánok, ázsiai és dél-amerikai magaskultúrák, afrikai törzsi életmódok, szimbolikus struktúrák, szakrális szokások, stb.) természethasználati jellemzőivel, mint a kulturális örökség részeként megbecsülhető régészeti, építészeti, vallási, irodalmi, eszközhasználati sajátosságokkal. Az antropológia a megélhetés, az életmód, az életformák és értékrendek jelenkori, ill. történeti sajátosságait kutatja, s (bárha olykor távolinak tűnő kultúrákról szól, pl. kanadai eszkimókról, szibériai sámánokról, melanéziai kereskedelemről, inka vallási rítusokról, római városünnepekről, japán családszervezési tradíciókról stb.) mondanivalója a kortárs gondolkodás számára is van. Sőt: a magát környezeti és gondolkodási válsághelyzetben érző emberiség, a nyugati kultúra csődjén sopánkodó szakemberek nem kevés csodálattal tekintenek a (véltetően) negyven-hatvan éves melanéziai kultúra mindmáig változatlan fennmaradása felé – vajon hogyan csinálhatják, hogy még mindig életben vannak, mi pedig két-három ezer év alatt szinte „elhasználtuk” kultúránkat és a minket éltető természetet, talán épp a kultúravesztés, vagy elhasználás nyomán?

Az antropológia előfutárai által fölvetett kérdések számos választ kaptak a társadalomtudományok művelőitől, s ezek között a 19-20. századi embertudományi gondolkodásra jelentős hatással volt az *evolúciós* felfogástól áthatott értelmezés: egy képzeletbeli (vagy a történelmi időben tényleges kezdetként megnevezett) kiinduló ponttól napjainkig ívelően ment végbe az ember (és környezete) szerves fejlődése, s jutott el napjainkra a globális összefüggésekig, az elemitől a komplexig és összefüggésekbe ágyazottig, az egyvonalú evolúciótól a kultúrák rendszerszerű összefüggéseiig, az egyes kultúrák egyidejű fejlődéséig, az egyedi kultúrák egyetemes jellemvonásaiig, a hasonlóságok (vagy épp az eltérések) átadás ill. átvétel során más kultúrákba átkerült verzióig (diffúzió), az egymásra épülő komplexitásokról, mintakövetésről, kölcsönzésekről szóló elméletekig (bővebben Bohannan – Glazer kötetében).

A jelen esetben bennünket közelebbről érdeklő ökológiai felfogások sincsenek előzmények nélkül. Az evolúciós teóriák az élő és az élettelen formák kulturális jelentéstartalmainak értelmezői is voltak, az életmódra és a megélhetés-túlélés esélyeire vonatkozó felfogások nem nélkülözheték a kollektív tudat megismerését, sem az értékrend átalakulási folyamatait, sem a kapcsolathálózatok, normák, eszközhasználati típusok, ökokulturális sajátosságok megnevezését – vagyis a *megélhetési módok teljességéről* kellett beszélniük. A kultúra megnevezése, értelmezése, határainak kijelölése, belső összefüggéseinek feltárása ennél fogva részint a történelem menetében nyomon követhető változások fölismeréséhez vezet, részint eszközül szolgálhat a humán szféra sajátosságaira vonatkozó tudás bővítéséhez. Az antropológiai gondolkodás ehhez a *rákérdezés* eszközét adja (mi, miért, mióta, mi mindennel összefüggésben, milyen kölcsönhatásokkal együtt, miféle rendszert alkotva, milyen értelmezési lehetőségeket kínálva fogalmazható meg, s hogyan változik maga a kutatás tárgya, a kutató és a következtetések rendszere is), továbbá az értelmezés kötelezettségét, lehetőségét és igen széles (akár szubjektívnek is tekinthető) interpretációs horizontot kínál. Lássuk be, hogy a többféle értelmezés nem árt, csupán használhat azoknak is, akik kialakítják őket, s azoknak is, akik belülről nézve másképp fogalmazznak saját világukról, mint a kívülállók teszik ugyanerről. A társadalomtudományok rendszerszerű értelmezési módjai és a korlátozott szkepszis eluralkodása azonban nem a lemondás hangsúlyával szól, csupán az óvatosságával. Képzelt ökológusunknak lehet az a tapasztalata, hogy egyik gomba miben másabb, mint a másik, talán nem újdonság – de nem is okvetlenül kardinális kérdés az erdő túlélő stratégiái szempontjából. A társadalom és a természet harmóniájában (vagy íratlan békeszerződésében) eddig meglévő kiegyezések felborulása, korunk ökológiai krízise azonban sürgetővé teszik a belátások hitelességét.

Az antropológiai gondolkodás vállalt feladata az egyes társadalmak tanulmányozása és összehasonlítása az indukció módszere révén (Franz Boas), a szokások tanulmányozása egy kulturális egész részeként, valamint elterjedtségük elemzése a szomszédos kultúrákban. Amikor az antropológia kutató nézőpontja és rákérdező módszere révén felfedi a szerkezeti tényezők hatását, a kultúrát alakító pszichológiai aspektusokat és a szokásokat, akkor a helyi-területi fejlődés történetét figyelembe véve nevezi meg azokat a kulturális alakzatokat, amelyek az alap-típusuk normái szerint megfigyelhetők, és nem a biológiai, evolucionista vagy összehasonlító szemléletmódot követi, hanem a kulturális integráció hatását és folyamatát. Ennek az integrációs mechanizmusnak régtől fogva módja volt egy-egy szubkultúra, csoportszintű társadalom vagy etnikai miliő szervező elvei alapján hatás alá vonni egyes típusokat, közösségeket vagy kollektív entitásokat – a globalizáció korában azonban erre már csak részben van esély. Az antropológusok (a kortárs világ egy korántsem elhanyagolható részében) egyre többször kényszerülnek arra, hogy kérdezők helyett válaszadók legyenek... Így például a globális krízisek révén felmerülő kérdésekre az egyik válasz a káoszelméletek elfogadása, a sorsára hagyott elégedetlenség tudomásulvétele. E nemcsak globális cserére, hanem a munka-érték, az időháztartás, a rangok, a társadalmi szerepviselkedés, a szimbolikus tőkék piacá-

ra vonatkozó megfontolások a huszadik század végi gazdasági-, társadalmi-, morális- és értékválság kimondásáig jutottak el, látványosan jelezve például azt, hogy a társadalom egyedei közötti kooperáció lehetősége, szándéka és feltételrendszerre, valamint a szerződési morál és a kölcsönösen tiszteletben tartott jogképesség a versengő típusú társadalmakban is működési alapfeltétel, nélkülük végletes válságok kezdődnek meg, és a lerabló-zsákmányoló életmód önmagában nem élheti túl a totális szolgáltatásokban gondolkodó társadalmi közösségeket. Az ökológiai feltételeket ugyanis nem érdemes egyedül a gazdasághoz kapcsolni, mellette a társadalmi együttélésnek megannyi nélkülözhetetlen szabálya, racionalitása, normája, értéktartománya van... – beleértve a szokásokat, a társadalmi kommunikáció számos formáját, a nyelvet, a hitelképességet, a kölcsönösséget, a bizalmat stb.

A kultúra ökológiája kétségkívül visszatekint a természet és társadalom, kultúra és világ- (vagy válság-) értelmezés 1920–30-as évekbeli előképeire, az eredeti ökológiára, az entitás és környezete, vagyis ebben az esetben a kultúra és a környezet viszonyára. A *cultural ecology* egyaránt hangsúlyos szópár, de korunk értelmezési tartományaiban az ökológia a kölcsönhatások tanulmányozása kíván lenni élő szervezetek eloszlása és mennyisége, egyensúlya és változásai szempontjából. S amiként az antropológia a viselkedés, felfogások, értelmezések és létmódok jelentéses univer-

zuma, a kultúra kontextusában értelmezett ökológia sem tud eltekinteni attól, hogy egy jelenség nem vonatkozatható el saját háttérétől, történetétől, működési közegétől, „társadalmi környezetétől”. Ezt a háttérét a kultúra adja, de nem elterpeszkedett felhővonulatként, hanem szinte természetes környezetként (létező szellemi-spirituális közegként): a természeti objektumok szintje „fölött” úgy létezik a környezet, mint kényserfeltételek együttese, külvilág, működési közeg. A hagyományos élővilág-felosztásba ma már az ember is szerves lényként beletartozik, de oly sok más ugyancsak. A kultúra által vezérelt létszférák, amelyeket az ökológiai antropológia tanulmányoz, leegyszerűsített formában a következő tudományterületeken jelennek meg: ilyenek a *viselkedéstudományok*, melyek ember és világ, mikro és makro, tér és idő dimenziójában taglalják a létmódok szerves egységét; a *kultúra ökológiája* (ebben az értelemben a kultúra attitűdök, magatartások, ismeretek, minták összességéként jelenik meg, pl. az antropológus Ralph Lintonnál, de Clifford Geertz-nél már kevésbé viselkedés, mint inkább jelentés-univerzum); végül a környezeti nevelés, a környezettervezés és a környezetvédelem szoros egysége, melynek környezetpolitikává és környezettudatos pedagógiává szervezését intézmények, értékrendek, szemléletmódok egyaránt szolgálják.

Az ökológiai antropológiát – más néven, de nem teljesen azonos tartalommal – *környezeti antropológiának* is nevezik (lásd bővebben Borsos 2000), melynek fő kérdése, hogy *a kultúra természeti környezetében milyen jelenségek hatnak együttesen*. E tudományterület teoretikusai az alapkérdést nem a *valamennyi kultúrában* jelen lévő alrendszereket értelmezve válaszolják meg, hanem a kultúra kialakulása, szerveződése, „miértjei” és „hogyanjai” révén. Vagyis a kölcsönhatásokban. S teszik ezt úgy, hogy nem a biológiai ökológiából eredeztetnek párhuzamokat, hanem a föntebb említett, sok kutató által leírt (vagy az őket megelőző időszakban *antropogeográfiának* nevezett), technikai-fizikai-geográfiai és elosztási determinizmusokban, talaj-éghajlat-társadalmi élet összefüggéseiben, valamint az ismétlődő szabályrendszerek szintézisében, illetve kulturális areákban és történeti hatásokban nevezik meg a lényegi történéseket. A kultúra ökológiája persze egyúttal *humánökológia* is, melynek azonban teljes tartalmára vonatkozó tudományos konszenzus még nem alakult ki.

Mindezen körvonalak mellett és után is alapkérdés marad: lehet-e és szabad-e akkor hát a természetben magában zajló természetművészetet a tér adottan kész dimenziói közül a falak (épületek, múzeum, lakóparkok) határolta alkotótérbe „átemelni”? Marad-e passzív az alkotó ember, ha „visszanemesedik” a természethez, vagy épp kitérítve annak lüktető életszerűségét az emberlét belső szférái, a lelkiismeret, a psziché, a tolerancia és empátia felé is? Esetleg épp fordítva: utópiák gyártójává merészkedik a kortárs mítoszt építő, a performer bátorsággal új természeti hierarchiákra figyelmet irányító?

S visszahat-e az alkotóerő, a habitus, a hatás a művészi magatartás révén magára a természetre, a domináns életfeltételek belátására, a természet hierarchiájának újrakomponálására? Ne mondjunk még „igen”-t, mielőtt a kelet türelmét és bölcselmét a nyugati természetlelküldés úrhatnáságával össze nem vetjük! Az alázat, reflexivitás, a „falusi” vagy alternatív városszéli élet belátásai ugyancsak rituálék, performatív kihívások, magán-paradigmaváltások egyszersmind. Az „expansionista-aktivista” attitűd, az amerikai *land art, nature art, environmental art, ecological art* térhódítása mintegy fél évszázada már, s ma főképp az evolúciós teóriák (élő és élettelen formák) kulturális jelentéstartalmainak értelmezésére vállalkozó kísérletei talán részben tükrözik az életmódra és a megélhetés-túlélés esélyeire vonatkozó felfogások, a kollektív tudat megismerésének kísérletét, az értékrendi átalakulási folyamatokat, a kapcsolathálózatok és normák, eszközhasználati típusok és ökokulturális sajátosságok megnevezését, a mitikus perspektívát éppúgy, mint új túlélési modellek keresésének dilemmáit. Az *environmentalizmus* bátorsága az esztétikai funkcióval szemben immár nem a privát tulajdonról, nem a hierarchiáról árulkodik többnyire, hanem a természettel való újfajta szövetkezés utópiájáról, majdnem tán mítoszáról is (lásd még Mumford munkáit, Fraser vallás- és mágia-históriai összgyűjteményét, vagy Katona Bernadett

inspiráció-értelmezését, Kapitányék életmű-terjedelmű szimbolizáció-köteteit és mai alternatív művészportréit).

A kortárs természetművészet talán már nemcsak a művészi jelenlét tradicionális, lokális, kézműves és komplex harmóniára törekvő szándékában mutatkozik meg, mely az alkotó és befogadó ellentétpárjára épült sokáig, de immár megbillent, s a hierarchia helyébe a befogadó közösség reflexív viszonyát éppúgy a műtárgy funkcionalitásához rendeli hozzá, mint egykoron a felfedezés párjaként a megszállás/indoktrináció jótéteményét elvető, élményközösségi harmóniát kereső belátások. Ez ha „magas” kultúra (mint az ősi Egyiptomban vagy az inkáknál), ha „mély” (mint Óceánia vagy Szibéria népeinél), ha nemzetközi vagy lokális, intim módon érvényesülő vagy performatív – végső fokon a leghetesebbet szolgálja. Avagy, talán épp a „karókat” szedegeti vissza, miként Rousseau vizionálta egykor, vagy mint a természet ökológiájának, a kortárs kultúra természetfogalmának, vagy a változó antropológiai „embertudománynak” új interpretációit teszi lehetővé a művészeti szcéna tükrében...

Helyzet-adta jelentés – térbe loccsant közlés

A kiállítási térben kínálgató bóklászás lehetősége egyúttal a szimbólumok erdejében barangolást is kínálja. Emitt egy talajra roskadt faág látható, melynek végső pusz-

tulását a szimbolikus (és jelentéses) térbe emeléssel oldja meg a művész: hajszálvékony fehér cigarettapapírral tartósítja az egész kétméteres természeti konstrukciót a törzstől a legkisebb ágvégekig, majd egy sarokba állítva szúrós fénnel olyan árnyékot varázsol mögé, mely szinte ködlő térbe emeli és ebben létteli sötét vonalakba fonódik, miáltal átszimbolizálja és többszörösen is élővé teszi az immár holtta vált természeti anyagot, (árnyéka az élőknak van!), majd nevet ad neki és kiállításra viszi. Amott egy másik, föl-felé csúcsosodó, végehajlott süvegszerűen tornyosuló anyagra a legsűrűbb szövésmin-tát ragasztgatja talált madártollakból, s ezáltal az élivelő alakzat minden lecövekeltsége dacára a légiességet, mozgásosságot hordozza, performatív üzenetet vesz magára. A kiállítótérben több más madár-szárny, röppenés és hussanás, szárnyaszegett lét kiterjeszkedései, lebbenő és illékony természetesség idézi az emberi és „angyali”, légies és kiszolgáltatott, szabad és nőies jelrendszert. A madár mint lélek, röppenés, kiszolgáltott vágy, szabadság, esendőség, terjedés és elmúlás...

Persze, nem maguk a művek, hanem a mintegy beléjük költöző ember, az értelmező pillantás tölti meg ilyes tartalmakkal a láthatóságot. Victor Turner kulturális antropológus szimbólumértelmezési eljárása szerint *pozicionális jelentést* kapnak ekképpen a kutató tekintete elé kerülő tünemények, amit abból olvashatunk ki, ahogyan egy szimbólum viszonyát meghatározzuk más szimbólumokhoz képest, vagy egy tárgy ill. cselekmény teljes struktúráját áttekintjük.¹⁰ A látható szimbólum függhet más vizuális vagy narratív, akusztikus vagy anyagszerű motívumokhoz fűződő viszonyától, de meg a cselekvések együttesétől is, amelyben megjelenik. Minthogy ez különösen igaz a törzsi művészet tárgyaira, szinte kézenfekvő az antropomorfizáló játék velük, mivel többnyire nem statikusak, hanem dinamikus funkciójuk van.¹¹ A jelentés következésképpen a szimbólumok pszichológiai hatásával is társul, amely ideológiai és érzéki pólusokhoz kapcsolódik, vagyis normákat és értékeket szabályoz, amelyek irányítják az egyén közösségi viselkedését is, érzelmileg motiválják a cselekvést és elfogadást. Az etno-esztétika rendszerében alapvetően összefonódik az eszmei funkció és a dramatikus megjelenítés, a tartalom és a forma mellett a művek jelentéstartalma és motiváltsága is. Képzeljünk el egy kilenc részes kiállító teret, melyben szinte egymásba folynak, kölcsönhatásba

¹⁰ Turner, Victor Witter 1967 *The forest of symbols: aspects of Ndembu ritual*. Ithaca, Cornell University Press.

¹¹ Az antropomorf görög eredetű fogalom: emberszerű, emberesített, ember alakú, vagy vele kapcsolatos jelenséget testesít meg; vallási megnyilvánulásként a természeti jelenségek emberi tulajdonságokkal való felruházásaként is ismert. Számos kultúrában eredettörténetek, mesék, mitológiák, irodalmi művek élnek az antropomorfizálás eszközével, a képzelet, álom, félelmek ugyancsak telítettek velük, a népi kultúra „képtára” (de a sci-fi irodalom, képregény, rajzfilm, számítógépes játék, fantasztikus film, mesefigurák parttalan tömege, Esopus meséi, a Maugli vagy Mickey Mause históriája, Orwell Állatfarmja, a Csillagok háborúja, vagy az E.T.) ugyancsak végtelen mennyiségben szolgál példákkal, mivel a megszemélyesítő, de még uralható szférát közvetítik, szemben a félelmetesé formált lények világával, akikkel szemben az ember érzelmi, viselkedési, morális és megismerési stratégiai hatástalanok maradnak.

kerülnek az alkotások. Egyiknek hangja van, mert a természet alapja, a Föld sóhajait teszi hallhatóvá, a másinak homokszerű szitálása mintázható meg egy figurális hengerrel, a harmadik csupán fotó egy kék és rózsaszínű csempedarabokkal „kibélelt” patak partjáról láttatva a szivárványos suhanást. A strukturális elemzés, melyben mindezek nemcsak „leltárszerűen”, hanem interakcióban értelmezhetők, valahol az érzékszervek komplex munkáját, az emberlét teljesebb függésrendszerét, a „természet-olvasat” jelentésmezőjét rajzolják körül, s ez ezért tűnik meghatározónak és hatékonynak, mert összekapcsolja a művészi termék, produkció vagy *performance*¹² belső logikáját az adott társadalom más mintáival és adott emberi reflexiók önálló tereivel, kölcsönhatásaival.

https://scontent.xx.fbcdn.net/hphotos-xpa1/t31.0-8/12307420_1704037629830578_5525475305082521143_o.jpg

Egy másik terem sarkában indonéz művész „üzenete”: öt, öles faanyagból formált, talpakon álló szabályos kereszt, mintegy egyetemes jelképként..., „karjaikra” akasztva egy-egy tekintélyes méretű kókuszdió, megfelelően, a látható kiszáradás rétegeivel, szinte rögzös felületével. A közlés itt is a látványon túli értelmezés függvénye: keresztény szakrális kultúrában akár a vérző Megfeszített nedveit fölfogó edény, mintegy ereklye-tartó vagy amulett-függő is lehetne, de mert az alkotó a túlnyomóan iszlám-hitű Indo-

¹² *performance* (angolban a „szerepjáték”, „eljátszás”, „teljesítmény”, „előadás”) olyan artistikus cselekvés, amely tervezett vagy spontán attrakció során egy célzott közösségnek vagy közönségnek szánt üzenet átadására vállalkozik. Művészeti produkcióként lehet vizuális alkotás, zene vagy színpadi produkció is, az etno-esztétika értelmében pedig olyan komplex közlésforma, amely része lehet pl. egy rítusnak, eszköze vagy előjátszása valamely tartalomnak, megjelenítése valamely szimbolikus jelzésnek-jelentésnek.

nézia „küldötte”, még rejtelmesebb a mögöttes tudás. Nevezetesen az, hogy a természeti világot az ipari bambusz-dömpinggel betelepítő „globalizáció” épp a természetes vízkészletet vonta el a helyi lakosságtól, melynek szenvedéstörténete azonban senki gyarmatosítót nem igazán érdekel, s e mű erről a természetfosztott állapotról üzen a megértő külvilágnak...

Persze, mint minden vizuális élményvilág, amint fogalmi betűsorba „fordítják”, rögvest kevesebbet is hordoz már. Ismeretes, hogy minden múlt(-értelmezés) történetfüggő, sőt nagyban és többnyire, egészében és változó mivoltában is értelmezéstörténet függvénye (vagy az is). A jelentésterék diskurzusa, meg a szereplők elbeszélés módja sosem lehet ettől elrugaskodott. Sem azoké, akik formálói, alkotói a diszkurzív tereknek, sem azoké, akik befogadói. Miként Hayden White írja: „Minden történelem fikció” – s ezzel az utóbbi fél évszázad történetírásának egyik alapszemponjtját fogalmazza meg, minthogy a képzelet és emlékezet kifejezetten esszéisztikus és irodalmi-bölcseleti gesztusként értelmezhető kihívássá éppen ettől válik talán.¹³ A megértést szolgáló bölcseleti narratívák persze régtől fogva kiegészülnek a természetfölötti, a nehezen értelmezhető, a társadalom-független vagy épp társadalmi alrendszeri tüneményekkel, egyebek között a vallási/egyházi/világképi jelenségekkel is, kibélelve ezek megannyi művészeti-képzeleti összefüggésével is. Így az időn, annak múlásán, épülésén, elfoszlásán, tündöklésén vagy leromlásán elámulni hajlamos egyén folytonosan új és új összefüggésrendbe, tárgyi és természeti, naturális és mesterséges környezetbe kerül. Az „idők teljességében” való hit – vagy legalább ennek esélyét fókuszba emelő gondolkodási szertartás – akár „üdvességmennyeket”, akár hétköznapi eljárás- és megélés módokat egyaránt tükröz, minduntalan a világok „démoni hatalmasságaival” vagy szakrális bizonyosságot kereső mitikus világképek konstruálásával törekszik érvényes narratívákat előállítani (bővebben lásd Rudolf Bultmann alapkönyvét 2007: 205-212, 316-322).¹⁴ S arról, hogy az elbeszélő módok miként ülepednek le vagy eresztik gyökereiket a mítoszba, ugyanő így vélekedik: „A mítoszban az a hit fejeződik ki, hogy az ember által lakott, ismert és rendelkezésre álló világ alapja és célja nem önmagában van, hanem kívül esik az ismert és megfoghatón, és hogy ezt az ismert és rendelkezésünkre álló világot folytonosan áthatják és fenyegetik az alapját és határát jelentő titokzatos hatalmak. Ezzel együtt a mítosz azt a tudást is hordozza, hogy az embernek nincs hatalma önmaga felett, hogy nemcsak az ismert világon belül nem független, hanem mindenekelőtt az ismert dolgok világán túl ható erőktől függ, és hogy e függés révén éppen az ismert erőktől válhat szabaddá. A mítosz tehát tartalmazza saját kritiká-

¹³ Az erről szóló problematika volt kurrens témája a (White részvételével és tiszteletére rendezett) 2009-es rochesteri történész-konferenciának, *Between History and Narrative: A Colloquium to Honor Hayden White*. <https://www.rochester.edu/news/printable.php?id=3356>

¹⁴ Bultmann, Rudolf 2007 *Hit és megértés*. L'Harmattan, Budapest.

jának motívumát, azaz megalapozza objektiváló elképzeléseinek kritikáját, mivel tulajdonképpen célja – hogy a világ és az ember felett uralkodó dolgok transzcendens hatalmáról beszéljen – kijelentéseinek tárgyiasító jellege folytán homályosan és burkoltan jelenik meg” (Bultmann u.o. 212). „További vizsgálódásra lenne szükség annak leírására, hogy meddig terjed a hasonlóság a modern történet- és természettudomány között. Számunkra most az a fontos, hogy a modern történelemfelfogás a valóságot nem objektiváló módon, hanem a történelmileg egzisztáló ember valóságaként értelmezi” (o.u. 317).

A kiállítás mintegy százötven alkotójának is sokszor talán alapkérdése: elavul-e, ami régről, természettől, múltból való, s ha mégsem, mi élteti tovább, hogyan kel új életre, illeszkedik kortárs szimbólumrendszerekbe, narratívákba, létmódokba, normaképzetekbe, „objektiválódó” tudásba, meg azután mindez milyen formaváltozatban létezik tovább? Marad-e régi a természeti és emberi múlt, ha újraértelmezzük, ha friss nevet kap, s ha életképessége új verzióban mutatkozik, vagy ha éppenséggel végképp elpusztul, esetleg ha csak elavul, idejét múlja? Miként marad meg mégis mindaz, amit fölhasználtak, megváltoztattak, demitologizáltak épp elégszer, átírták és újraélesztették megannyiszor, s mindezek után (vagy mindezek ellenére) megmaradt mégis az igény, hogy életre galvanizálják a mitikus históriát a kortárs kontextusok egyik „alapszövegeként” – vagy pedig ez újabb keletű mitikus világképek helyébe természetmítosz alapjait fektessék le? S egyetlen közös térbe öntve megmarad-e az önálló jelentések tartalma, avagy kölcsönhatásokba olvad és konfliktusba kerül, harmonizál vagy megküzd egymással kinek-minek megjelenített tartalma?

http://www.natureartbiennale.org/bbs/board.php?bo_table=nomadic&wr_id=72&lang=eng

Írásom egy előző blokkjában az antropológiai olvasat szükségességét merészkedtem hangsúlyozni. Az a humánökológia, amely a narratív művészetek értelmező szótárával kínál „olvasatokat”, sosem lehet mentes az előképektől, függetlenül attól, hogy ezek szakrálisak, performatívak vagy materiális okságok viszonyrendszerébe illesztettek. A hegymagas sziklakapuban kifeszített ruha tánca a szélben, vagy az erdélyi tájban mesterséges bozótszerűen „visszatermesztetiesített” tájrészlet, amelyet az ember mintegy újraformáltan visszaad a tájnak, s esetleg míves márványmedencét ültet a tó vizébe, hogy kontrasztot képezzen a mesterkéltnél és a szerves között, mind-mind földidéz az a kulcskérdést vagy alapproblémát, hogy mit tudunk – egy antropológus szemével vagy egy képzőművész érzékenységgel – a természet és az ember (képzelt) viszonyáról, e viszony „megemelt” kifejeződéseiről. A „természetinek” és a formálnak bensőséges viszonyáról akár a törzsi kultúrákban, akár a modern nagyvárosban napra nap láthatjuk lenyomatait. Amikor a művész azzal provokál, hogy a nagyvárosi flaszterra talpalatnyi gyepetglát rak le, s ezzel kihívóan becsempészi az elidegenedett gépvilág szívébe az onnan kinyúvasztott természet(esség)et, akkor megnevezi, életszerűvé teszi, kontrasztosan hangsúlyozza az értékvilágok relativizálásának aspektusát, s újraalkotja valamely magáncélra a természetmítoszok indokolt értékrendjét, jószíval új mitológia üzenetét közvetítve.

Tudjuk jól persze, hogy a modern és praktikus, „hatékony” és „eredményes” tanok, elbeszélések, narratívák és analogikus vagy dehistorizáló közlésmódok aligha többek, mint időleges, divatos, de nem kizárólagos komponensei a hömpölygő históriának, s mint ilyenek, természetesen ugyancsak *a történelem elbeszélésének verziói*; de tudjuk közben azt is, hogy a demitologizáló, vagy épp átmitologizáló eljárás módok sosem lesznek-lehetnek egyeduralgok, míg jelen van az értelmező ember egyedi-csoportos kérdéses és válaszadási rutinja is. Ezzel együtt persze lehet föltenni azt az alkotás- és művészet-ellenes kérdést, amit Hayden White szerint a XX. század legjelesebb történései az antinarratív irányt követve föltettek, nevezetesen azzal a meggyőződéssel, hogy a világ jelenségei nem beszélhetők el formalizált vagy improvizált közlésmódokban...: *„megtagadták, hogy a múltól egy történetet meséljenek el, pontosabban szólva, nem egy jól jelzett felütéssel, középső és befejező résszel rendelkező történetet írtak; az általuk vizsgált folyamatokra nem húzták rá azt a formát, amit általában elbeszélésként szokás értelmezni. Miközben elmondták a valóságról szerzett észleleteiket, illetve azt, amit ők annak tartottak, nem narrativizálták az általuk vizsgált bizonyítékokban, illetve az azok mögött meghúzódó valóságot nem öntötték egy történet formájába. Példájuk alapján megkülönböztethetünk olyan történeti diskurzust, amely elbeszél, s olyat, ami 'narrativizál', azaz olyat, ami nyíltan rátekint a világra és jelenti észleleteit, s olyat, ami úgy tesz, mintha a világot magát beszél-*

tetné, mégpedig egy történet formájában” (Whyte 1996).¹⁵

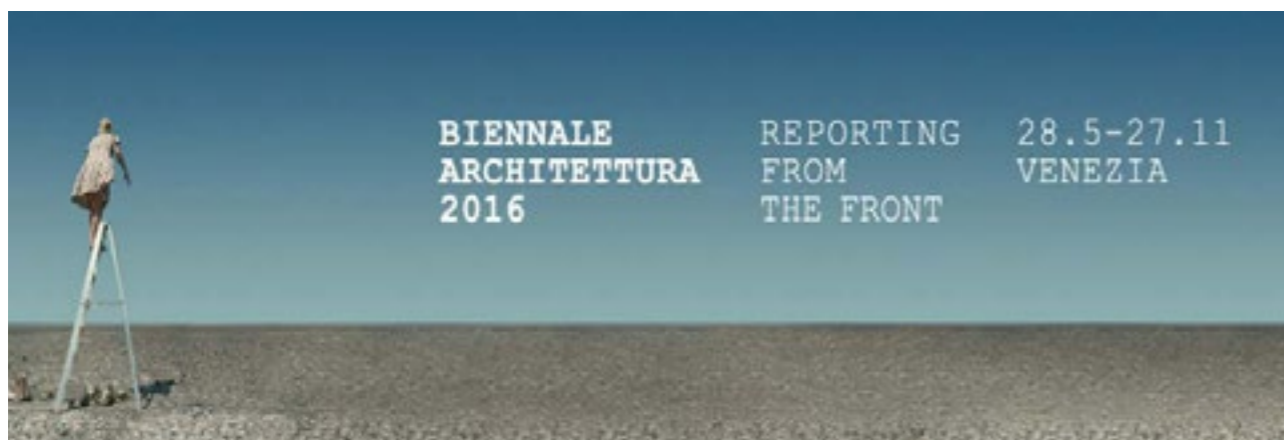
Mindemellett ez a kiállítás a kultúratörténeti támpontok jelenléte dacára elsősorban élő hagyományt, kortárs jelenségeket és következményeket vizsgál a legkülönbözőbb narratívák révén, s ezért az sem meglepő, hogy a szimbolikus formák „grammatikájára”, működési mechanizmusára, keletkezés- és működésmódjára fókuszál. „Kis gesztusokra”, melyek súlya nem föltétlenül tömegükben van, hanem a testesülésben, a jelentések teresedésében, az „ágak”, ágazatok, fonatok, szövetek, ritmusok és ciklusok teljességeiben. Szemléleti módszerében a tárlat részint az intézmények, vitális szekvenciák, jelképek, csoportmagatartások, tájtípusok, lokális kultúrák, ellenkultúrák és antropogén létmódok magyarázatára merészkedik, emellett ezek működését illusztráló narratívákra vállalkozik, részben vagy egészben is hol az univerzális formák, hol a rendszerszerű működés, hol a képzetek és világképi támpontok törvényszerűségeit világítja meg vagy mutatja ki. Narratív és konstruktív képleteik szerint az alkotók többsége valamiképp az egyetemes szakrális-mágikus-mitikus szimbólumok természetrajzát vázlatozza, sőt egyes közlési szubkultúrákban (távol-keleti, kanadai, dél-amerikai, iráni, ausztráliai stb.), avagy e kultúrák egyes korszakaiban más-más szerveződési formákat, idoloikat,

¹⁵ White, Hayden 1996 A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. In Kiss Attila Attila – Kovács Sándor S. K. – Odorics Ferenc szerk. *Testes könyv I.* ICTUS és JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1996:333-354.

virtuális konstrukciókat mutat be. E kultúratörténeti aspektusú elbeszélésmód persze csak részben, s korántsem vita nélkül illeszkedik a mitikus elbeszélési módok, a műtörténeti elbeszélés- és emlékezetkutatás aktuális eseteinek tanulmányaiba, de nem kíván egyik alkotó sem kizárólagos narratívákat bevezetni, önnön határain túlra kiterjeszteni vagy rábeszélősen közzétenni. Emellett a történeti előkép is önálló termet kap a magyar alkotók korai (1960–2000) közötti művei révén.

A kiállítás egészét jól láthatóan nemcsak a világ összes tájairól meghívott alkotások és felfogások formálják, de maga a Teremtés és Ember kölcsönviszony, a művészet természeti képeitől a természet művészi képzetéig, a Földön (és földben, föld révén) megtestesülő folytonosság legprovokatívabb üzenete is: a Világ egykor volt, s ma sem lehetetlen vagy nem idejétmúlt egysége, a maga veszélyeivel, fodoródásaival, beszédével, hangzásaival, libbenéseivel – s ebben az Ember a maga válaszadó és rákérdező, önfelfedező és pusztító adaptációs hajlandóságával is. A „Kis Gesztusok” kortárs kölcsönhatásai, a „Természetszövetség” hazai előzményei, s az iráni szülőhelyű „Öko-avantgárd” így együtt sugározza az életbizalom lehetőségét a mulandósággal dacolás formájában, a kreativitás és újraalkotás lényegét, a létlökető-dobbanó reflexióinak harmóniáját. Tengeri szél és viharos sodrás, majd elsimuló főveny és rajzolatai, ha időlegesen egymásba is omlasztják akut közléseiket,

de összehatásukban a meghallgatás, a ráébredés, a folytonosság lelkesége kap teret... E teremtő és egyúttal mulandó végtelenség azonban nemcsak történés, hanem esemény, sőt jelentés és üzenet is. Közlés, melyre fülelni lehetséges, a természet archeológiáját megfogalmazni ugyanígy esélyes, mi több: talán egyetlen ígéretes performance a létben, az elfeledett rítusok között, a lüktetés harmóniájában.

Az idei Építészeti Biennálé plakátja: María Reiche a Nazca-kősvatag térvonalait kutatja.

Rálátás nélkül még a látható sem érthető...

S hogy mindezekre ráérezzünk, sőt „rálássunk”, egy kicsit létrára is kell állnunk, technika is kell kapaszkodnunk, s megértést mímelve okoskodó ábrázattal is tartozunk önmagunknak. Ami ezen mégis túl van, az már a megértés esélye, az összhang reménye, a fölborult egyensúly legalább mentális korrekciójának feladata. Nos, ehhez, erre bízattva, ebbe beavatva szólít meg a természetművészet antropológiai értelmezés-készletének alkalmazása, belátásainak gyarapítása. Vagy ha más mégsem: élménye.

Források

- A.Gergely András szerk. 2004 *Ökológia – kultúra – embertudomány. Környezet és ember a paradigmaváltások korában. /Szöveggyűjtemény/*. Budapest – Sopron. On-line: <http://mek.oszk.hu/01700/01710>
- A.Gergely András – Hajdú Gabriella – Papp Richárd – Szász Antónia – Varga Andrea szerk. 2011 *Antropológiai-etnológiai-kultúratudományi kislexikon*. Etnoregionális munkafüzetek 108. MTA PTI – ELTE TÁTK, Budapest. <http://mek.oszk.hu/10200/10291>
- Aknai Tamás 1995 *A Pécsi Műhely*. Jelenkor Kiadó, Pécs.
- Andróczky Csaba 1988 *A mítosz fenomenológiai átértékelődése*. On-line: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/88/androczy.html>
- Baczko, Bronislaw 1978 *Lumières de l'utopie*. Payot, Paris.
- Barley, Nigel 2012 *Egy zöldfülű antropológus kalandjai. Feljegyzések a sárkunyhóból*. Typotex, Budapest.
- Beke László 1996 Central-East Europe. In Fagone, Vittorio szerk. *Art in nature*. Edizioni Gabriele Mazzotta, Milano, 109-116.
- Bhabha, Homi K. 2002 *A Másik kérdése: sztereotípa, diszkrimináció és a kolonializmus diskurzusa*. In *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása...*. Szerk. Bókay Antal, Vilček Béla, Szamosi Gertrúd, Sári László. Osiris, Budapest, 630-644.
- Birket-Smith, Kaj 1965 *The Paths of Culture*. University of Wisconsin Press (m. 1969 *A kultúra ösvényei. Általános etnológia*. Gondolat, Budapest, 312-321).
- Bischoff, Ulrich 1990 A nagy gesztustól a kis gesztusig. Megjegyzések az anyag fogalmának változásához az utóbbi húsz év képzőművészetében. In *Ressource Kunst. Erőforrások. Újraértelmezett elemek a művészetben*. Műcsarnok, Budapest., 7-13.
- Boglár Lajos 1996 *Mítosz és kultúra. Két eset*. Szimbiózis, Budapest, 104, 111.
- Boglár Lajos 1995 Az őskultusz. In *Vallás és antropológia*. Szimbiózis, Budapest.
- Bourdieu, Pierre 2011 *A gyakorlat elméletének vázlatja*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Clark, Kenneth 1949 *Landscape into Art*. John Murray, London.
- Cocchiara, Giuseppe 1961 *L'eterno selvaggio*. Il Saggiatore, Milano (m. *Az örök vadember*. Gondolat, Budapest, 1965:166-246.).
- Derrida, Jacques 2001 *A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diskurzusában*. In *Bevezetés az irodalom elméleteibe, I., Olvasáselméletek /Szerk. Dobos István/*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 347-360.
- Dornbach Mária 2009. *Istenek levesestálban. Az afrokubai santería*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

Dumézil, George 1952, 1997 Előszó Mircea Eliade: *Images et symboles*. Édition Gallimard, Paris; valamint in Eliade: *Képek és jelképek*, 7-31.

Durkheim, Émile 1912 *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Alcan, Paris (m. Az animizmus. In *A vallási élet elemi formái*. L'Harmattan, Budapest, 2003:55-74).

Elekes Károly 1983 Tájművészet. „Bened éljen a mű”. *A Hét*, 1983. május 27. 50-51.

Eliade, Mircea 1997 *Képek és jelképek*. Európa Könyvkiadó, Mérleg sorozat, Budapest.

Eriksen, Thomas Hylland 2009 *A pillanat zsarnoksága. Gyors és lassú idő az információs társadalomban*. L'Harmattan, Budapest.

Erőss István 2011 *Természetművészet*. Budapest, saját kiadás.

Erőss István és Katona Bernadett beszélgetése 2012. november 10-én az egri Eszterházy Károly Főiskola Vizuális Művészeti Tanszékén. Lásd Katona 2013.

Fontenrose, Joseph 1966 *The Ritual Theory of Myth*. Berkeley, Los Angeles.

Fowkes, Maja – Fowkes, Reuben 2005 Tájékeret nélkül: a természet a kortárs képzőművészetben. www.translocal.org/shows/unframedtext_hu.htm (2008.05.16.)

Frazer, James George 2005 *Az aranyág*. Osiris, Budapest.

Geertz, Clifford 1994 Elmosódott műfajok: a társadalmi gondolkodás átalakulása. In *Az értelmezés hatalma*. Osiris, Budapest [korábbi kiadás: Századvég, 1994], 304-324.

Grande, John K. 2004 *Balance: Art and Nature*. Black Rose Books, Montréal.

Goodmann, Nelson 1969 *Languages of art. An approach to the theory of symbols*. London, Oxford University Press; http://anthropolis.ngo.hu/tanulmanyok/doc/tarr_daniel-apokaliptikus_aramlatok.pdf

Helikon, 42(1996)/4. (A posztkoloniális művelődéstudomány).

Herskovits, Melville Jean 1949 *Man and His Work: The Science of Cultural Anthropology*. Knopf, New York.

Hubbes László Attila – Povedák István szerk. 2015 *Már a múlt sem a régi... – Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése*. MAKAT – MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged – Budapest, http://real.mtak.hu/32753/1/Szabados_2015_Semeistos_Almos_Arpad_u.pdf

Ingold, Tim ed. 1994 *Humanity and Animality*. In *Companion Encyclopedia of Anthropology*. Routledge, London, 14-32.

Jung, Carl Gustav 1974 *Az archaikus ember*. mek.oszk.hu/02000/02013/html/archaik/

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2014 *Alternatív életstratégiák*. Typotex, Budapest.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor szerk. 1995 „*Jelbeszéd az életünk*”. Osiris-Századvég, Budapest

Katona Bernadett 2013 *Természetművészet és hatalmi kérdések. Kultúra és Közösség*, 2:133-138. http://www.kulturaeskozossseg.hu/pdf/2013/2/KEK_2013_2_08.pdf

Kerényi Károly 1939 *Homérosi himnuszok Hermészhez, Pánhoz, Dionysoshoz*. Budapest. Ford. Devecseri Gábor, bev. Kerényi Károly. Kétnyelvű Klasszikusok V., Budapest.

Leach, Edmund Ronald 1961 *Rethinking Anthropology*. Athlone, London.

Lévi-Strauss, Claude 1964–68 *Les Mythologiques I–III.*, Paris.

Lévy, Pierre 1997 *Cyberculture*. Odile Jacob, Paris.

Lévy-Bruhl, Lucien 1927 *L'âme primitive*. Les Presses Universitaires de France, Paris. http://classiques.uqac.ca/classiques/levy_bruhl/ame_primitive/ame_primitive.html

Loszev, Alekszej 2000 *A mítosz dialektológiája*. Európa, Budapest.

Marett, Robert Ranulph 1914 *The Threshold of Religion*. Methuen & Co., London.

Meletyinszkij, Jeleazar 1985 *A mítosz poétikája*. Gondolat, Budapest.

Molnár Tamás 1993 *Utópia – örök eretnokség*. Szent István Társulat, Budapest.

Molnár Tamás 2001 *A gondolkodás archetípusai*. Kairosz Kiadó, Budapest.

Morton, Arthur Leslie 1969 *The English Utopia*. Lawrence and Wishart, London (m. *Angol utópia*. Kossuth, Budapest, 1974).

Mumford, Lewis 1922 *The Story of Utopias: Ideal Commonwealths and Social Mythes*. Bony and Liverigh, London.

Mumford, Lewis 1965 *The Human Prospect*. Arcturus Books, Southern Illinois University Press, Carbondale.

Mumford, Lewis 1986 *Az Új Organon. / Az óriásgép tervezete. / A „civilizáció” terhe*. In *A gép mítosza*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 45-93, 257-311.

Ruyer, Raymond 1950 *L'Utopie et les Utopies*. Presses Universitaires de France, Paris.

Strauss, Leo 1999 *Természetjog és történelem*. Pallas Stúdió – Pallas Stúdió, Budapest.

Novotny Tihamér 1989-90 *Történetek és más összefüggések*. In Novotny Tihamér szerk. *MAMŰ. Marosvásárhelyi Műhely 1978–1984. Tegnap és Ma* (a kiállítás katalógusa). Barátság Művelődési Központ és Könyvtár, Százhalombatta, 6-36.

Povedák István – Szilárdi Réka szerk. 2014 *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság multidiszciplináris vizsgálata*. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Vallási néprajzi könyvtár 38. Szeged. http://www.academia.edu/7210512/S%C3%A1m%C3%A1n_s%C3%A1m%C3%A1n_h%C3%A1t%C3%A1n_A_kort%C3%A1rs_pog%C3%A1nys%C3%A1g_multidiszciplin%C3%A1ris_vizsg%C3%A1lata

Strauss, Leo 1999 *Természetjog és történelem*. Attraktor Kiadó – Pallas Stúdió, Budapest.

Sturcz János 1994 *A kiállítás koncepciójáról*. In Bálványos Anna – Bárd Johanna szerk. *Természetesen. Természet és művészet Közép-Európában* (a kiállítás katalógusa). Műcsarnok, (Ernst Múzeum), Budapest. 9.

Sturcz János 1994 *Természetesen... Magyarországon. Természeti anyagok, energiák és helyszínek használata a magyar művészetben 1970-től napjainkig*. In Bálványos

- Anna – Bárd Johanna szerk. *Természetesen. Természet és művészet Közép-Európában* (a kiállítás katalógusa). Múcsarnok, (Ernst Múzeum), Budapest, 151-201.
- Szász László 1981 Távolodó művészet: provinciától a vidékig. *Korunk*, 1981/12.
- Szilágyi Ákos 1988 *Ezerkilencszáználcvannégyen innen és túl. A negatív utópiák társadalomképe*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Tiberghien, Gilles A. 1995 *Land art*. Éditions Carré, Paris.
- Todorov, Tzvetan 2005 *A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Trencsényi-Waldapfel Imre 1960 *Mitológia*. Gondolat, Budapest.
- Tylor, Sir Edward Burnett 1871 *Primitive Culture: researches into the development of mythology, philosophy, religion, art, and custom*. J.Murray, London.
- Varga Zoltán 1984 *Búcsú az utópiától*. Forum, Újvidék.
- Whyte, Hayden 1978 The fictions of factual representation. In *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London.
- Yatoo szerk. 2006 *International Nature Art Symposium*. Korean Nature artists Association – Yatoo, Gong Ju. www.TheWorldNatureArt_resize.pdf ; www.natureartbiennale.org/bbs/board.php?bo_table=nomadic&wr_id=9&lang=

Források

- A posztkoloniális művelődéstudomány. *Helikon*, 42. (1996)/4., tematikus szám.
- Bhabha, Homi K. 2002 A Másik kérdése: sztereotípiák, diszkrimináció és a kolonializmus diskurzusa. In *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása...* Szerk. Bókay Antal, Vilcsek Béla, Szamosi Gertrúd, Sári László. Osiris, Budapest, 630-644.
- Derrida, Jacques 2001 A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diskurzusában. In Dobos István szerk. *Bevezetés az irodalom elméleteibe, I., Olvasáseleméletek*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 347-360.
- Erőss István 2011 *Természetművészet*. Budapest, saját kiadás.
- Fejős Zoltán 2006 Az etnográfiai jelen mint időszemléleti probléma. In Mayer László – Tilcsik György szerk. *Személyes idő – történelmi idő. Rendi társadalom – polgári társadalom*, 17. Hajnal István Kör – Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 31-40. old.
- Fontenrose, Joseph 1966 *The Ritual Theory of Myth*. Berkeley, Los Angeles.
- Geertz, Clifford 2001 Elmosódott műfajok: a társadalmi gondolkodás átalakulása. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Osiris, [korábbi kiadás: Bp., Századvég, 1994], 304324.
- Herskovits, Melville Jean 1949 *Man and His Work: The Science of Cultural Anthropology*. Knopf, New York.

- Ingold, Tim ed. 1994 Humanity and Animality. In *Companion Encyclopedia of Anthropology*. Routledge, London, 14-32.
- Jung, Carl Gustav 1974 *Az archaikus ember*. <http://mek.oszk.hu/02000/02013/html/archaik/>
- K.Horváth Zsolt 2006 Lineáris? Homogén? Folytonos? Szempontok az idő fogalmának társadalomtudományos dekomponálásához. In Mayer László – Tilcsik György szerk. *Személyes idő – történelmi idő. Rendi társadalom – polgári társadalom* 17. Hajnal István Kör – Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 13-22. old.
- Kiss Gábor Zoltán 1999 Inspiratív metahistóriai elegy. *Aetas*, (14) 1–2. On-line: http://www.aetas.hu/1999_1-2/1h-16.htm ; http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=17282
- Mumford, Lewis 1986 Az Új Organon. / Az óriásgép tervezete. / A „civilizáció” terhe. In *A gép mítosza*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 45-93, 257-311.
- Revel, Jacques 1996 A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas*, (11) 4:217-237.
- Strauss, Leo 1999 *Természetjog és történelem*. Attraktor Kiadó – Pallas Stúdió, Budapest.
- Turner, Victor Witter 1969 *The Ritual Process*. Penguin Books, Bungay (magyarul: *A rituális folyamat*. Osiris, Budapest, 2002).
- White, Hayden 1997 A történelem terhe. In *A történelem terhe*. Összeáll. Braun Róbert; ford. Berényi Gábor. Gondolat, Budapest (Horror metaphysicae).
- White, Hayden 1997 A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. In *A történelem terhe*, 103-104.
- White, Hayden 1996 A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. *Aetas*, (11) 1. On-line: http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=17333
- Whyte, Hayden 1978 The fictions of factual representation. In *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London.
- Zolnay Vilmos 1983 *A művészetek eredete*. Magvető, Budapest.
- Yatoo szerk. 2006 *International Nature Art Symposium*. Korean Nature artists Association – Yatoo, Gong Ju. On-line: www.TheWorldNatureArt_resize.pdf ; www.natureartbiennale.org/bbs/board.php?bo_table=nomadic&wr_id=9&lang=

Látvány-melléklet:

- Secrets of the Nazca Lines – World History Channel
<https://www.youtube.com/watch?v=QaUAwXBhQH0>
<https://www.youtube.com/watch?v=OdNGQYcV-7I>
 María Reiche (1903–1993) Nazca (1932) <https://www.youtube.com/watch?v=xmNhosUd0jk>

KABAI GERGELY

TÁRSADALMI KOHÉZIÓ ÉS HELYI POLITIKA A BALATONNÁL

Bevezetés

A Balaton térsége a hazai régióépítési folyamatok vizsgálatának egyik alkalmas színtere. A funkcionális egységet alkotó területe az előnyös adottságaival, ugyanakkor belső ellentmondásaival, közigazgatási térfelosztásának problémáival a kutatás hasznos terépe lehet.

A regionális tudomány alapvetően szintetizáló szemléletű, ebből eredően rendkívül széles spektrumban értelmezi a térszerveződéseket. Mindezek következtében egységes régiófogalmat sem találunk. A különböző régiók és egyéb tércategóriák társadalmi képződmények, az adott közösség, vagy csoport hozza őket létre. Ebből eredően szükséges a térszerveződéseket a társadalom oldaláról is rendszeres vizsgálat alá venni.

A Balaton példáján a következőkben a regionalizmus folyamatának részegységét kívánom körüljárni.

A tanulmány első felében arra keresem a választ, hogy a regionális tudomány szempontjából mit is jelenthet a társadalmi kohézió fogalma. Ennek érdekében áttekintem azokat az elméleti kereteket, amelyek közelebb visznek minket a társadalmi kohézió mibenlétének megértéséhez.

Az elméleti bemutatást követően megpróbálom a társadalmi kohézió régióépítésre gyakorolt hatását körülírni. Az elemzés során azt kívánom megközelíteni, hogy a realpolitika színtere, közvetve a területi érdekek érvényesítése, milyen kapcsolatban lehet a társadalmi koherenciával és a kapcsolódó regionális identitással.

Mindezeket az elméleti kereteket a gyakorlatban a Balaton térségének példáján keresztül kívánom vizsgálni. Ennek érdekében röviden kitérek a balatoni társadalom jellemző sajátosságaira, ezt követően pedig a helyi politika működésére és esetleges koherenciájára.

A társadalmi kohézióról

A társadalmi kohézióval kapcsolatban nincs egységes fogalomhasználat. Tudományáganként és megközelítési módokként változik, hogy a fogalom használói mit érte-

nek alatta. A következőkben a tanulmány témája szempontjából fontos társadalmi kohézió-megközelítéseket tekintem át.

Nemes Nagy régiófogalma¹ során kidolgozta azt az elméleti folyamatot, amely alapján egy térségből régió jön létre. A folyamat első lépcsőfoka a *regionalizáció*. A regionalizáció során születnek meg a régió határai és válik a környezetétől szimbolikusan vagy akár ténylegesen elkülönülté. A második elem a *regionalizálódás*. E folyamat lényege az erős belső társadalmi és gazdasági kohézió. A harmadik régiót alkotó folyamat a *regionalizmus*. A régiók kialakulása túlmutat a belső gazdasági és társadalmi kohézió, valamint a határok kijelölésén, a társadalom tagjai részéről közös tudatot, identitást felételez. Ezzel párhuzamosan létrejön a terület (politikai) intézményrendszere, érdekképviselője is. (Nemes Nagy, 2009:187-188.)

A *regionalizálódás* során bár Nemes Nagy a gazdaságot erősebb kohéziós erőnek tekinti, de nem vitatja el a társadalmi kohézió szerepét sem. A fogalmat az alábbiak szerint írja körül: „Az erős belső összetartozás esélye szempontjából fontos tényező a természeti, az etnikai-vallási egyveretűség, a sűrű hálót alkotó településhálózati kap-

¹ Nemes Nagy József megfogalmazása szerint „a régió lehatárolt, a környezetétől elkülönülő területi egység a nemzeti és a települési szint között, amelyet a társadalmi folyamatok széles körét átfogó, soktényezős társadalmi-gazdasági összekapcsoltság (kohézió), lakosainak érzékelhető regionális összetartozása (identitástudata), valamint érdemi irányítási hatáskörű és önállóságú regionális intézmények rendszere fog tartós egységbe.” (Nemes Nagy, 2009. 186.)

csolatrendszer, a történelmi hagyományok összetartó ereje, az erős belső kooperációs kapcsolatokkal is rendelkező gazdasági térszerveződés.” (Nemes Nagy, 2009:186.)

A társadalmi kohéziónak számos szociológiai és közgazdasági irányú megközelítése is létezik. Egyik elképzelés szerint: „Az úgynevezett folyamatközpontú elmélet szerint a társadalmi kohézió nem más, mint egy állandósult folyamat, amelynek során az emberek közösségben értékeket osztanak meg egymással és egyenlő feltételek mellett közösen próbálnak megfelelni a kihívásoknak. Azonban egy másik definíció szerint a társadalmi kohézió, tulajdonképpen a kapcsolatok „állama”, ahol a társadalom tagjai kiterjedt kapcsolatban vannak egymással, ami a bizalmon, a „hovatartozás” érzésén, illetve a részvételi akaraton alapul.” (Csery, é.n. 2.)

A közgazdasági megközelítés szerint a társadalmi kohézió szerves kapcsolatban van a gazdaság teljesítményével. Az állandó körforgás folyamatában a kohézió több együttműködést generál a gazdasági szereplők között, ami nagyobb gazdasági hasznot indukál, és ez tovább növeli a kohézió mértékét. E folyamatban az állam képes érdemben beavatkozni: a javak újraelosztásával képes a társadalmi kohéziót befolyásolni (oktatás, szociális védőháló, civilek, stb.) (Csery, é.n. 3.) E társadalmi kohézió megközelítésnél lényegében az adott társadalom egyes elemei közötti együttműködés kialakításán van a hangsúly.

Ez utóbbi közgazdasági jellegű megközelítéshez áll legközelebb (az uniós szakpolitikák egyik fontos elemeként) a kohéziós politikákon belül a társadalmi kohézió. Az európai politikában a társadalmi kohézió jelenleg elsősorban a szociális ellátások, életminőség, szociálpolitika, szegénység felszámolása tématerületek oldaláról használatos. A társadalmi kohézió azoknak a szakpolitikáknak az átfogó fogalmi kerete, amelyek az európai polgárok közötti életminőségi különbségeket kívánják csökkenteni. Mindezek ellenére az uniós gyakorlatban sincs konkrét fogalomhasználat a társadalmi kohézióval kapcsolatban. (Juhász, 2006. 10.)

Nyilvánvaló, hogy ezek a megközelítések önmagukban nem elégségesek ahhoz, hogy leírják a térszerveződés szempontjából alkalmazható társadalmi koherencia pontos mibenlétét. A fogalmat, így inkább körülírni érdemes: *„A kohézió fogalma, mint oly sok más, némi megkésettéssel érkezett a társadalomtudományokba. Egyfajta metaforaként fogható fel a 'társadalmi kohézió' fogalom annak jelölésére, hogy az önös érdekeiket amúgy követni szándékozó individuumokat mi teszi mégis közösségi, társas, társadalmi lénnyé. Szótári meghatározásában valamiféle összetartó erő, így társadalomtudományos alkalmazásában azt kellene meghatározni, mi a társadalomban ez a bizonyos összetartó erő.”* (Tausz, 2006. 7.)

Tértudományi megközelítésben nem egyszerű feladat annak meghatározása, hogy miként tudjuk ezt a bizonyos összetartó erőt meghatározni. Nemes Nagy fentebb idézett koherencia-megközelítése jól körülírja azt, hogy hányféle elemmel és alkotórésszel kell számolnunk.

Ha területi szinten próbáljuk meghatározni, hogy mi lehet a legalapvetőbb összetartó erő, amely egy koherens társadalom nélkülözhetetlen, akkor alapvetőnek az összetartozás-tudatot, a közösségi és regionális identitást tarthatjuk. E dolgozat kereti között nem célom a (megléhetősen széles spektrumon mozgó) regionális identitás-fogalmak és megközelítések ismertetése. Egy térség vagy régió esetében nem beszélhetünk koherens társadalomról, ha hiányzik az összetartozás-tudat. *„Az identitás a régiófogalom része, méghozzá annak domináns eleme, hiszen éppen a közös identitás, a régió és annak lakói közötti harmónia, egység az, ami a régiót megkülönbözteti az egyszerű fizikai tértől, ami úgy mond „személyiséget” kölcsönöz az adott térségnek. A közös identitás társadalmi, területi, történelmi és kulturális gyökerekre nyúlik vissza, megjelenhet eszmékben, kulturális elemekben, sajátos dialektusban, hagyományokban, természeti-táji, illetve épített környezetben, de akár gazdasági sikerességben is. A regionális identitás egyszerre tudatos és emocionális azonosulás, kötődés egy térséghez (régióhoz), amely történelmi és területi szocializációs folyamat eredményeként jön létre. Az emocionális kötődés erősen függ pl. attól, hogy mennyi ideje él valaki az adott helyen, illetve milyen formában és mennyire kötődik az ott élőkhöz.”* (Raagma és Paasi nyomán; Nárai, 2009. 138.)

A fenti társadalmi kohézió-megközelítéseket még egy aspektussal érdemes kiegészíteni és ez a politika szférája. Nemes Nagy által felvázolt régió-alkotási folyamat logikáját követve csak akkor jutunk el a regionalizálódástól a regionalizmusig (belső kohéziótól az intézményesültségig, érdekképviselőig), ha társadalom egyes csoportjai közötti összetartozás van olyan határfokú, hogy a politika színterére kiterjessze hatását. A regionális tudományokban a területi identitásnál bővebb keretek között érdemes tárgyalni a társadalmi koherencia mibenlétét, a fentiek alapján érdemes kiterjeszteni a politika szereplőinek elemzésére is.

E politikai érdekképviselő mértékének meghatározása szintén problémákba ütközik. Relatív értékű folyamatok határozzák meg, hogy egy-egy politikai közegben mi tekinthető koherens helyi politikának. Ezenfelül elválasztásra szorul két eltérő dimenzió is: a politikai érdekképviselő koherenciája eltérő lehet belső ügyekben; valamint a térség (régió) nemzetállami szint felé irányuló képviselőjében.

A helyi, regionális érdekek, szándékok és értékek politikai képviselője azonban még nem feltétlenül vezet el a regionalizmusig. Egyfajta korlátozott megjelenésében csak a helyi problémák és vágyak politikai színterre emeléseként jelenik meg, és nem feltétlenül adott a térség központi hatalommal szembeni megfogalmazásaként. A folyamat végül elvezethet a tényleges regionalizmus törekvésekig. *„Mindez azzal*

jár, hogy a regionalizmus mozgalma a helyi társadalmat nevezi ki a nemzet helyébe, a régiót teszi a lokálisan még kezelhető makro-egység képzetének helyébe, ezért elveti a centralizmus minden sémáját, és a perifériák nevében (gyakran igen radikális) kritikát gyakorol az állam ellen egy önkormányzati típusú szociális terv szorgalmazásával, amely az identitás elve vagy érzése alapján a kulturális diverzitást értékeli többre, mint a makropolitika bármely más képződményét.” (A. Gergely, 2005.)

Összességében, ha egy koherens társadalmú régióról, térségről kívánunk beszélni, akkor minden olyan szempontot érdemes vizsgálat alá vonni, amely a fentiek során szerepelt. Az identitás, helyi politikai interakciók, társadalmi aktivitás és törésvonalak, jövedelmi és életminőségi viszonyok, közbizalom, stb. mind elemzés tárgyát képezhetik. A helyi társadalom kohéziójából levezethető politika a területi érdekképviselő alapvető feltétele. Ha helyi társadalmi csoportok részéről nincs meg a kényszerítő erő, akkor a központi hatalommal szembeni bármilyen törekvések fel sem merülnek. A társadalom koherenciája a gazdasági versenyképesség alapja is, mint annak hátterét a fenti elméletek is érintették.

Balaton társadalom koherenciája, regionális identitás és helyi politika

A Balaton térsége bizonyos értelemben a viszonylag alaposan kutatott területek

közé tartozik. Ennek ellenére (itt nem részletezendő okok miatt) a helyi társadalom jelenlegi képét kialakító folyamatokról viszonylag kevés és meglehetősen időszakos információkkal rendelkezünk. A társadalmi kohézió és helyi politika viszonyának megértéséhez az alapvető tendenciák felvázolása a meglévő adatok alapján lehetséges.

A következőkben a „Balaton régió” kifejezés használatát tudatosan mellőzöm. Épp a fenti régió-fogalom nyomán láthatjuk, hogy a Balaton jelenleg nem tartozik ebbe a tércategóriába. E tanulmány egyik célja annak körüljárása, hogy a fenti régióelmélet egy szegmense miként jelenik meg a Balaton térségében. Jelen dolgozat szándékosan nem él a tér konkrét lehatárolásával sem, mivel az elemzés szempontjából ez jelenleg nem indokolt. A fejlesztéspolitikai funkciójú Balaton Kiemelt Üdülőkörzetet (BKÜ) szokás „Balaton régióként” említeni, ugyanakkor az ezt alkotó 179 településnél elemzésem valamivel szűkebb területre terjed ki.

Legújabbban *Schleicher* (2010) kutatásai írták le a balatoni társadalom összetettségét és egyfajta gyökértelenségét. A szerző rámutatott, hogy elmúlt több mint 100 évben a helyi társadalmat állandósult törésvonalak mentén működő, eltérő elvárású érdekcsoportok alkotják. A balatoni társadalom legfőbb csoportjai az itt élő „öslakosok”, beköltözők, a pár hónapot, vagy akár az év jelentős részében a tónál tartózkodó üdülőtulajdonosok és a pár napot-hetet itt töltő turisták. Egy-egy egyén életében a fenti balatoni társadalmi kategóriák nem feltétlenül állandók: egy turista válhat üdülőtulajdonossá, később letelepülővé, egy idő után pedig szinte valódi helyi lakosnak érezheti magát. A folyamat fordítva is igaz: egy elvándorolt öslakos később üdülőtulajdonosként térhet vissza.

Mindezt kiegészíthetjük az éves szinten itt letelepült, vagy 8-10 hónapot itt tartózkodó külföldi ingatlantulajdonossal is. E társadalmi csoport még kevéssé kiterjedt érdekérvényesítő erővel bír, de a 2000-es években számos olyan szervezet alakult, amelyek a Balatonnál tartózkodó külföldieket kívánták képviselni. (Bokor et al. 2004.)

Az érdekcsoportok között – nem szükséges részletezni – alapvető ellentétek húzódnak, hiszen más-más hasznát kívánják élvezni a Balaton nyújtotta lehetőségeknek. A múltban ilyen viták zajlottak pl. a legelőtársulatok és fürdőegyesületek között a vízparti területek birtoklásáért; vagy pl. tihanyi lakosság kitelepítésének 1940-es években megfogalmazandó terve körül, hogy ott egy idegenforgalmi célokat szolgáló skanzen alakulhasson. *Schleicher* megfogalmazása szerint az elmúlt több mint 100 évben egyfajta kultúrharc folyt a Balaton, a balatoniság birtoklásáért. (*Schleicher*, 2010.)

A helyi társadalmi érdekcsoportok konfliktusai napjainkban is léteznek, és a múltbéli-ekhez nagyon hasonló problémák mentén szerveződnek. Ennek bemutatására két aktuális példát emelek ki.

A Balaton egyik legfontosabb turisztikai vonzereje napjainkban a Zamárdiban évről-évre megrendezésre kerülő fiatalok tömegét vonzó Balaton Sound könnyűzenei fesztivál. 2013 őszén a sajtóban számos helyen megjelent, hogy névtelen levélben megfenyegették Zamárdi jegyzőjét, hogy a jövőben ne engedélyezze a rendezvény megtartását. A város polgármestere nyilatkozataiban elmondta, hogy a rendezvény ideje alatt a településen akár lakosság tízszerese is tartózkodik, a programnak köszönhetően komoly bevételekre tesz szert a település. „Az állandó lakosok már elfogadták, hogy a tömegeket szórakoztató, a városnak is sokat hozó rendezvényért az előkészületekkel és az utólagos teendőkkel együtt nagyjából két hétig el kell túrniük a nehézségeket, például az érintett strand korlátozott használata miatt. Jellemzően az üdülőtulajdonosok panaszkodnak és tiltakoznak újra és újra – magyarázta.”²

Arra sajnos nincs mód, hogy e rövid tanulmány keretei között az összes hozzászólást idézzem, de a különböző álláspontokat legjobban jellemzőknek helyet érdemes adni. Néhány a rendezvény ellen szóló vélemény, az üdülőtulajdonosok oldaláról:

„...Azoknak akiknek a szomszédságába szerveznek ilyen, az meg menjen máshova lakni, pihenni? A polgármester, a jegyző, a képviselő-testület nem lát mást, csak a bevételt, a pénzt. Nem csodálkozom, ha valaki bekattan...”

² <http://www.origo.hu/itthon/20130916-megfenyegettek-zamardi-jegyzojet.html>

„Ki dönthet arról népszavazás nélkül, hogy „tíz-szer annyian tartózkodnak a 2700 lakosú Zamárdiban, mint amennyi a népessége”!!! Ez felháborító!!!! Ki kérte??? Ki kérdezte meg a helyi lakosokat, vagy a nyaralótulajdonosokat, aki fizetik a rengeteg adót, hogy ugyan már szeretnétek-e egy fesztivál közepén nyaralni? És már nem csak az a rohadt Sound van ott. Már a csóró Strandfesztivált is oda hozták, még több részeggel!...”

Két vélemény a másik oldalról:

„Szerintem meg nem kell 3 napból akkora cirkuszt csinálni és fenyegetőzni, a bevétel meg igenis kell a városnak, különösen a mai helyzetben!”

„Az utat is elbontanám és a csatornázást is megszüntetném az ilyen 4 napért síró barmoknál, mint te.”

A helyi társadalom összetettségének és konfliktusokkal terhelt jellegének egy másik példáját hozza egy e tanulmány készülésének idején megjelent sajtóhír is.

A balatonkenesei Alsóréti Üdülő Egyesület 2013 októberében levélben fordult Orbán Viktor miniszterelnökhöz, hogy tegye lehetővé az üdülőtulajdonosok szavazati jogát azon a településen is, amelyeken az ingatlanuk található. „*Horváth József egyesületi elnök azt mondta: természetesen nem a helyi lakosság jogainak csorbítását akarják, csak érdekérvényesítési lehetőséget az üdülők létszáma és az általuk befizetett adók arányában, intézményesített keretek között. Javasolják, hogy a választójogi törvényben biztosítsák: a nyaralótulajdonosok levél útján voksolhassanak a települési polgármes-*

ter- és képviseléválasztáson és emellett persze ezt az állandó lakhelyükön is tehessék meg. Azt szeretnék, hogy ahol a nyaralóingatlanok száma eléri az állandó lakosú ingatlanok számát, ott kapjanak beleszólási, döntési, vétőjogot a nagy létszámot tömörítő civil szervezetek. Úgy vélik, a nyaralóingatlanoktól befolyó adók 30-40 százalékát vissza kellene forgatni az üdülőterületek fejlesztésére, az idegenforgalmi adónak pedig a teljes egészét arra a területre kellene költeni, ahonnan az befolyt.”³ A kettős szavazati joggal rendelkező állampolgárok ká válni kívánó tulajdonosokat képviselő egyesület elnökének szavain túl a sajtóhír a korábbi teljesen hasonló, más településeken zajlott kezdeményezésekről is beszámolt.

E két kiragadott példa is mutatja, hogy egységes érdekek mentén szerveződő balatoni társadalomról nagyon korlátozott értelemben beszélhetünk. A már évszázados múltra visszatekintő törésvonalak ma is jelen vannak. Felmerül a kérdés, hogy egy ilyen érdekellentétetől terhes társadalomról mondhatjuk-e hogy koherens, van-e közte bármilyen összetartó erő?

A nagyfokú szétagulódás mellett Oláh 2000-es évek elején végzett kutatásai rámutattak, hogy erős területi identitás létezik a Balatonnál, gyakorlatilag minden érintett társadalmi csoport körében.

2001-ben a BKÜ és a környezetében található települések vezetőinek bevonásával zajlottak kutatások, amelyek azt támasztották alá, hogy a helyi politika szintjén is jelen van az összetartozás tudata, markáns igény a balatoniságra.

2002-ban zajlott kérdőíves kutatások rámutattak, hogy a helyi lakosok egyöntetű véleménye szerint minimálisan 10 évnek kell eltelnie, hogy egy beköltöző teljesen *balatoninak* tarthassa magát. A lakosok túlnyomó többségének mindennapi feladatai, ügyei a BKÜ területén belül zajlottak, amely az erős belső interakciókra utal.

Későbbi vizsgálatok rávilágítottak, hogy a Balaton önállósodásának gondolatát a megkérdezettek jelentős része támogatja: az önkormányzás valamilyen formájának támogatottsága 82%-os volt a 2000-res években, míg a teljes közigazgatási autonómiát a megkérdezettek 81%-a pártolta volna. (lásd pl: Oláh, 2002, 2003, 2006, 2007.)

2000-res évek első felében végzett reprezentatív kutatások szerint a balatoni üdülőtulajdonosok 41%-a tartotta magát „*balatoni embernek*”. A hazai társadalmi elit körében is határozott balatoni kötődés volt kimutatható. (Balatoni Integrációs Ügynökség...2004, 2006.)

Az egyes társadalmi csoportok balatoni identitása nem feltétlenül jelentené automatikusan azt, hogy az összetartozás tudata is érvényesül. Az, hogy az eltérő érdekek balatonisága végső soron elválaszt vagy összeköti a helyi társadalom állandó vagy ideiglenes tagjait, arra nehezen lehet választ adni. A helyi társadalom nagyfokú szervezettsége,

³ <http://www.online.hu/somogy/kozelet/orbantol-kernek-szavazati-jogot-a-polgarmester-szerint-ez-vicc-523434>

amely pl. a civil szervezetek országosan is kimagasló számában is megmutatkozik, mindenesetre valamilyen közös cél iránti erős elkötelezettség mértéket mutat. Hasonló összekötő kapocsra utalnak a 20. századot végig kísérő önrendelkezési törekvések is kezdve a „Balaton fürdővármegye” gondolatával, az 1919-ben Keszthelyen kikiáltott „Balaton vármegyén” át, az 1945 előtti kiterjedt helyi szerveződésein keresztül egészen napjainkig, amikor továbbra is markáns törekvés az önálló (valamilyen autonóm jogosítványokkal rendelkező) régió, a közigazgatási átalakítások vágya, vagy a saját uniós fejlesztési forrásokkal rendelkező BKÜ (lásd pl. Agg 1999).

A regionalizmus folyamatában a Balaton térsége esetében fontos elem, hogy bár önálló területigazgatása sosem volt, de az intézményesültségre a 20. elejétől a helyi érintettek körében markáns igény volt és van jelenleg is. Ezt az igényt a központ kormányzatok sosem ismerték el. A Balatonra létrehozott állami szervek kivétel nélkül csak a fejlesztések összehangolására és végrehajtására, vagy egy-egy speciális feladat megoldására jöttek létre. (pl. Balatoni Intéző Bizottság 1931–1992; Balatonfejlesztési Tárcaközi Bizottság 1971–1979, vagy Balatoni Fejlesztési Tanács 1997-től, stb). Ezzel szemben az egyes problémák érintettjei számos esetben létre tudták hozni azokat a szervezeteiket, amelyek intézmények hiányában közös balatoni feladatokat vállalnak fel. (Balatoni Szövetség,

Balatonparti Fürdőegyesületek Szövetsége, Balatoni Civil Szervezetek Szövetsége, Balatoni Regionális TDM Szövetség, stb.) (lásd pl.: Balaton, a természetes régió, 2013:34-38).

A fragmentált társadalom nyomán szükséges megvizsgálni, hogy a helyi politikai működés és érdekképviselés tud-e működni. Fő kérdés, hogy a balatoni identitás és a csoportérdekek képesek-e a balatoni politikában is a kohéziót és összhangot megteremteni? Megjelenik-e a helyi politika aktorai körében a balatoniság gondolata, problémái; vagy pedig a helyi (önkormányzati, választókerületi érdekek) sokkal erősebb mozgósító erőt jelentenek?

A balatoni társadalom és politika kapcsolata szempontjából fontos tétel, hogy csak az állandó lakosság rendelkezik szavazati joggal. A társadalmi töréspontok valójában a balatoni politikai szintéren közvetlenül nem jelentkeznek. Éppen ennek ellensúlyozására láttuk a fenti kiemelt példát: egy érdekcsoport törekvését a döntéshozatali részvételre.

A helyi politikai szintér működését itt néhány példán keresztül mutatom be. Az első téma, kiválasztott eset a 2010-es választások helyi színterét érinti. A megválaszolandó kérdés az, hogy a politikai hívószavak körében, a választók mozgósítása érdekében a „balatoniság”, a „mi balatoniak” gondolata megjelent-e a képviselőjelölteknek? A másik eset pedig egy jelenleg is zajló vitára világít rá: a Balatoni Hajózási

Zrt. (BAHART), mint közös balatoni vagyontárgy sorsa körüli térségen belüli nézeteltérésekre. A harmadik rövid példa pont a közös balatoni politikai szintér létrehozására létrejött Balatoni Szövetség problémáit érinti.

Első esetben a vizsgálatom tárgya, hogy a képviselőjelöltek politikai megszólalásaiban milyen formában jelent meg a Balaton, balatoniság gondolata a 2010-es országgyűlési választások kampánya során. A kérdés az, hogy az adott választókerület határain túlnyúlva az egész Balatont érintő problémák megoldására tett javaslatok is megjelennek-e a kommunikációban; van-e a balatoniság akkora hangsúlyú, hogy érdemes választási szlogené tenni?

A tájékozódást öt, a Balatonnal közvetlenül érintkező választókerület területére szűkítettem le (Zala megye 3. számú; Somogy megye 3. és 4. számú, Veszprém megye 2. és 4. számú választókerület). Forrásként a három megyei napilap internetes archívumát használtam fel, amelyben az öt választókerület összesen 15 egyéni jelöltjének megszólalásait kerestem meg a 2010. február 1. és április 30. közötti időintervallumban, tehát a választást megelőző időszakban és azt követő pár hétben. (E forrástípus jellegéből adódóan, a megállapítások csak bizonyos korlátok között értelmezhetők. Minden megszólalás és sajtóban megjelent hír bemutatására sincs lehetőség e tanulmány keretei között, de néhány jellemző példa jól kiragadható).

Zala megye 3. számú választókerületében, Keszthely központtal megjelent az össz-balatoni érdekek kapcsán a Balaton-törvény módosítása érdekében történő lobbizás, vagy a balatoni horgászturizmus fejlesztése (Manninger Jenő – Fidesz); a *Balaton-térség* világörökségi címre törekvés, de csak Hévíztől Tihanyig (Mohácsi József – MSZP); vagy a balatoni szezonhosszabbítás motorcsónakok használatának engedélyezésével (Papp Ervin – Jobbik).⁴

Balatonfüred központú Veszprém megye 2. választókerületében gyakorlott balatoni politikusként Dr. Bóka István a Fidesz színeiben fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a Balaton Fejlesztési Tanács szerepének erősítését szeretné elérni, több fejlesztési forrást szeretne Balatonra. Ezen felül a Balaton önálló fejlesztéspolitikai régióvá válását is pártolná, vagy a megyékkal szemben kapjon e terület nagyobb jogosítványokat. Az MSZP-ben indult Nagy Jenő megválasztása esetén jelentős turizmusfejlesztést kívánt elérni, módosította volna a Balaton-törvényt a háttértelepülések érdekében, ezen felül egy önálló Balaton-régió gondolatát is pártolta. Kepli Lajos a Jobbik színeiben a Balatonnal szemben inkább a megyék szerepét erősítette volna, ezzel szemben nagy turizmusfejlesztési programot ígért a helyi vállalkozások számára, valamint azt, hogy mindenki

számára elérhető legyen a Balaton, mint üdülőhely.⁵

Veszprém megye 4. választókerületének a Balatontól távolabb található a központja, Tapolcán. Feltételezhetően ez is közrejátszhatott abban, hogy az elemzett időszakban, a vizsgált sajtótermékben megszólaló jelöltek a Balaton kérdését egyáltalán nem említették.

Somogy megye két érintett választókerülete (Siófok és Balatonboglár) kapcsán az internetes írott médiában a kampányidőszakra vonatkozóan nem találtam a teljes Balatonra vonatkozó érdemi információkat. (Amely nem zárja ki, hogy egyéb felületeken ne jelenhetett volna meg a Balaton témája.)

E rövid tájékozódás két korlátozott következtetés levonását teszi lehetővé. Egyrészt balatoni politikusként érdemes a választók megszólítása érdekében össz-balatoni problémákat a zászlójukra tűzni. Másrészt pl. tapolcai választókerület esetében pedig jól látszik, hogy ahol a vízparti részek kisebb súllyal szerepelnek, a balatoniság hangsúlyozása sem volt olyan fontos.

A következő példa a gyakorlati politika balatoni színterét mutatja be.

2008 tavaszán több éves tárgyalássorozat után született meg az állami döntés, hogy a Magyar Állam a Balatoni Hajózási Rt. (BAHART) 51%-os részvénycsomagját átadja 22 partmenti település önkormányzatának, akik így egy több milliárd Ft értékű,

szimbolikusan is jelentős vagyontárgyhoz jutottak. (A többi részvény már korábban is önkormányzati tulajdonban volt.) Az átadás idején már nyilvánvaló volt, hogy balatoni önkormányzatok számára megoldhatatlan gondokat okoz az átvétel, mivel az állam feltételül jelölte meg, hogy az új tulajdonosoknak 4 éven belül 2 milliárd Ft tőkeemelését kell végrehajtani.⁶

Az érintett önkormányzatok anyagi helyzete nem tette lehetővé, hogy a tőkeemelés végrehajtsák. Ezen felül többen a részvényekre úgy tekintettek, mint könnyen értékesíthető eszközökre, amelyekből a befolyt bevétel más kiadásokra fordítható. Ennek következtében 2008-tól kezdődően jelentősen átalakult a tulajdonosi szerkezet. 2013-ban Siófoké a BAHART részvények több mint 40%-a. Ez a túlsúly érzékenyen érinti a 9%-os tulajdonrészsel bíró Balatonfüred és más települések érdekeit. (Keszthely 12%-os tulajdonhányadát likviditási gondjai kezelésére szinte a kezdetektől értékesíteni kívánta, a BAHART körüli vitákhoz, a források szerint érdemben nem csatlakozott.)

2013 nyarán a BAHART 450 millió Ft-ért megvásárolt egy Siófok Város Önkormányzatának tulajdonában álló cégtől egy ingatlant, amelyből 200 millió Ft-ot azonnal kifizetett. A BAHART közgyűlése nélkül jóváhagyott tranzakció nyomán Balatonfüred rendkívüli közgyűlést hívott össze, amely a vezérigazgató leváltását és az ügylet körüli részleteket tárgyalta volna. Sajtó-

⁵ <http://veol.hu/belfold/balaton-regio-es-turizmus-valaszolnak-a-2-es-valasztokerulet-kepviselo-jeloltjei-1335189>

⁶ <http://www.origo.hu/gazdasag/hirek/20080523-balatoni-hajozas-bahart.html>

⁴ <http://zaol.hu/cimlapon/mit-tenne-ha-megvalasztanak-hat-kerdes-a-jeloltekhez-a-3-valasztokorzetben-1437037>

hírek szerint Siófok a befolyt 450 millió Ft-ot további BAHART részvények vásárlására és tőkeemelésre fordította volna, hogy elérje a 46%-os tulajdoni hányadot.⁷

Az összehívott közgyűlésen 2013 augusztusában egyetlen tulajdonos önkormányzat sem jelent meg.⁸

2013 őszén az elmaradt közgyűlés végül megtartásra került és az érintett települések lényegében összezártak Siófokkal szemben. A tanácskozás ugyan jóváhagyta a kritizált tranzakciót, de csak 410 millió Ft-os értékben. Ezen felül közgyűlési határozat tiltotta meg, hogy 2017 előtt, más önkormányzatokat megelőzve Siófok további tőkeemelését hajtsa végre, ezzel még nagyobb tulajdoni hányadot szerezzen.

A hírt kommentáló sajtóvélemény foglalta össze a helyi aggodalmakat: „Mostanra ezzel odajutottunk, hogy az állandó vevő, a siófoki önkormányzat 40 százalék fölé emelte részét, sőt ma már 46% lenne, ha a közgyűlés jóváhagyja a korábban a megkerülésével hozott ilyen döntést. De nem is kell ekkora tulajdonrész, hiszen mindig lehet találni olyant, aki saját érdek, ellentét, vagy jó fizetség alapján adja a szavazatát. A legutóbbi döntések azt jelzik, hogy még vannak ellensúlyok. De lassan odajutunk, hogy egy erőközpontból dönthetik el, lesz-e menetrendszerű hajózás Almádiban, Alsóórsön, vagy Kenesén, vagy mi lesz a füredi kikötővel.”⁹

A harmadik példaként hozott Balatoni Szövetség 1991-ben alakult újjá, amely az 1944 előtt működött nagy múltú szervezet szellemiségét kívánta felidézni. A Szövetség a kezdetektől abból a célból jött létre, hogy a helyi önkormányzatok összefogásával egyrészt képes legyen a balatoni érdekeket képviselni, másrészt belső érdekharmónizációs együttműködési fórum legyen. A Szövetség munkájának a megítélése nem tartozik e tanulmány céljai közé, viszont fontos tény, hogy a szervezetnek sosem sikerült a térség, vagy későbbiekben a BKÜ minden önkormányzatát a tagjai között tudnia. Az 1990-es évek eredményes lobbitevékenységei után a szervezet munkája napjainkban már csak néhány szűk területre korlátozódik (szúnyogirtás, borverseny, strandok minőségbiztosítása.) (lásd: Balatoni Szövetség honlapja) Ezzel együtt a résztvevő önkormányzatok száma évről-évre csökken: a korábban százat megközelítő tagból napjainkra már alig több mint hetven résztvevő maradt.¹⁰ A helyi politikai együttműködések iránti érdektelenséget jól mutatja, hogy előfordul a tagdíjat nem fizető önkormányzatok szervezetből történő kizárása. A Szövetség munkájának kényszerpályáját ugyanakkor jól mutatja, hogy a tagdíjat szintén nem fizető és érdemi feladatokat ellátó három érintett megyei önkormányzatot nem zárják ki a tagjaik közül, mert valamilyen legitimációs tényezőt jelente-

nek. Hasonló eset zajlott le 2013-nyarán: „Az elnökség egyhangúlag elfogadta Bóka István balatonfüredi polgármester javaslatát, hogy a tagdíjat régóta nem fizető három balatoni megye éves hozzájárulásának a mértékét a korábbi 800 ezer forint helyett 30 ezer forintban állapítsák meg, de ne zárják ki őket a tagságukból. Indoklása szerint a szervezetnek nem érdeke, hogy a megyék ne legyenek tagjai, mivel a 2014–2020-as uniós költségvetési periódusban több tízmilliárd forintnyi fejlesztési forrással rendelkezhetnek. A szervezet ugyanakkor a tagdíj nemfizetése miatt Marcalit kizárta soraiból”.¹¹

Következtetések

A fentiek során a balatoni társadalom és a helyi politikai napjainkban tapasztalható működésének megvilágítására tettem kísérletet.

Megállapításra került, hogy a helyi társadalom törésvonalai csaknem azonosak jelenleg is, mint az elmúlt évszázad során. Ennek nyomán nem ritkák az egyes csoportok közötti éles ellentétek és elmergesedő problémák. Mindezt két aktuális példával illusztráltam.

Az érdekellentétektől terhes helyi társadalmat ilyen értelemben csak nagyon kismértékben tarthatjuk koherensnek. Látszólag ellentmondva ennek bizonyos értelemben mégis erős koherenciáról beszélhetünk, mivel minden balatoni tár-

sadalmi csoport és érdekkör részéről komoly regionális identitás-jellemzők voltak kimutathatók a 2000-es években.

Mindezek ellenére regionális szinten a helyi politika területén csak nagyon kevésbé beszélhetünk koherenciáról. A kommunikáció szintjén, ha esetleg meg is jelenik; a gyakorlati politikában nagyon kevés esélye van annak, hogy a teljes Balaton-térséget érintő kérdésben koherens döntés, érdekegyeztetés zajlik. Mindezt kiválóan példázza a BAHART bemutatott esete, vagy a Balatoni Szövetség lefelé ívelő sorsa.

A regionális politikai koherencia hiányának több oka lehet.

A helyi társadalomban tapasztalható érdekellentétek csak kisebb súllyal eshetnek a latba azzal, hogy minden település más elképzelést fogalmaz meg magának az adottságainak és helyi érdekeknek megfelelően.

A politikai koherencia hiánya mögött sokkal inkább az erőforrások megszerzése érdekében végzett tevékenység áll. A Balatonhoz érkező erőforrások az elmúlt 100 évben sosem valamilyen helyi elosztási rendszerben kerültek felhasználásra, hanem vagy a központi hatalom, vagy a megyék, vagy az elmúlt uniós fejlesztési időszakban a fejlesztési régiók színteréről érkeztek. (Ez alól csak a Balaton Fejlesztési Tanács hatáskörében szétszórt források jelentenek kivételt 1997-től napjainkig, de ezek volumenükben messze elmaradnak a máshonnan érkező támogatásoktól).

A közigazgatási és fejlesztési környezet

⁷ http://nol.hu/belfold/haborog_a_balaton?ref=sso

⁸ <http://www.sonline.hu/somogy/kozelet/senki-sem-ment-el-a-bahart-kozgyulesere-510568>

⁹ <http://veol.hu/hirek/nem-a-tokeemelesre-1573099>

¹⁰ *lásd pl:* <http://veol.hu/hirek/valaszut-elott-a-balatoni-szovetseg-1532719>

¹¹ <http://www.sonline.hu/somogy/kozelet/balatoni-szovetseg-három-megye-maradhat-marcalit-kizartak-502391>

konzerválta azt, hogy Balaton térségén belül a helyhatóságok, vagy egyéb politikai szereplők nem a belső koherencia irányában tesznek lépéseket, hanem adott megyéjük vagy régiójuk felé. A helyi szereplőket semmi sem ösztönzi arra érdemben, hogy komolyabb együttműködések hozzanak létre.

A következő fejlesztési időszakban 2014–2020 között ez folyamat két irányt vehet. A balatoni belső kohéziót tovább gyengítheti, hogy a területfejlesztés új, középszintű szereplői a megyék lesznek. A megyei források megszerzésért való tevékenység bomlasztó erővel hathat a tó körüli szereplők együttműködésére. Ugyanakkor, ha a Balaton térség a következő fejlesztési időszak során önálló fejlesztési keretek kaphat, az jó eséllyel a kohézió erősítését segítheti elő. Egy Balatonra szóló forráscsomag létrehozásáról még nem döntött a fejlesztéspolitika, de előremutató, hogy az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió a megyék mellett fejlesztési középszintnek a Balatont is elismeri, és meghatározza sajátos fejlesztési igényeit. „A Balaton parti városhalmaz ugyanakkor rendkívül hasonló gazdasági, társadalmi és környezeti eredetű településfejlesztési, településszerkezeti problémákkal és lehetőségekkel bír, ezért egységes kezelése és a települések fejlesztési együttműködése elengedhetetlen.” (OFTK. 214.) Emellett a jelenleg társadalmi vita alatt álló 2014–2020-as operatív programok körében a Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program már szerepel egy önálló balatoni ITI: „A Balaton térség gazdaságfejlesztési programja keretében a Balaton térségének komplex fejlesztéséhez kívánunk hozzájárulni...” (GINOP, 37.)

A bevezetőben felvázolt kérdésre visszatérve megállapíthatom, hogy hiába van meg a balatoni társadalom helyi csoportjai között az identitás-alapú koherencia, ez a politika színterére csak korlátozottan tud hatni. Emögött részben a társadalmi érdekcsoportok széttagoaltsága áll, így nem tudnak egységes hatást gyakorolni a politikára. Másrészt legalább ugyanilyen fontosak a térségre ható külső tényezők (adott esetben a fejlesztéspolitika, vagy akár pártpolitika), amelyek a kialakuló politikai kohéziót gyengítik.

Ebből következően, ha az adott térség helyi társadalmában nincs meg az identitáson túlmutató érdekegyeztetésen alapuló konszenzus és kohézió, akkor nagyon kevés esély van arra, hogy a politikai regionalizmus is megszülessen. Mindezt a külső tényezők jelentősen befolyásolják.

A következő időszakban számos elemzési szempont jöhet szóba ahhoz, hogy a balatoni társadalom és politika integritásáról további képet alkossunk. Ennek egyik legfontosabb eleme a 2014-es országgyűlési és helyhatósági választások lesznek. Az események közelebbi vizsgálata, a jelöltek és mandátumot szerzettek programalkotása sok információval fog szolgálni a közelebbi témánkról. A fejlesztéspolitika újjáalakuló rendsze-

rének és a helyi politikai fórumok vizsgálata szintén további értékelhető információkkal szolgálhat.

A téma további vizsgálata közelebb vihet minket a hazai regionalizmus kérdéskörének teljesebb megértéséhez.

Felhasznált források:

Tanulmányok

- A.Gergely András (2005): *Interkulturális kölcsönhatások – Egy Duna-völgyi civilizáció összefüggései*. MTA-PTI. <http://mek.oszk.hu/10500/10504/10504.htm>
- Agg Zoltán (1999): *Területrendezési elképzelések és a Balaton*. Comitatus – Önkormányzati Szemle. IX. évf. 7-8. szám.
- Bokor Ibolya – Csité András – Kovács Ernő – Oláh Miklós (2004): *Sziget a magyar tengeren: külföldi ingatlanulajdonosok a Balatonnál*. Szociológiai Szemle 2004./3. 79-106.
- Csery Péter (é.n.): *A társadalmi kohézió ereje*. Méltányosság Politikaelemző Központ. http://www.meltanyossag.hu/files/meltany/imce/doc/kp_kohezio_120124.pdf
letöltés ideje: 2013. november 7. 18:01
- Juhász Gábor (2006): *A társadalmi kohézió előmozdítására irányuló közösségi politikák*. In.: Tausz Katalin (szerk.): *A társadalmi kohézió erősítése*. Új Mandátum Kiadó. Budapest.
- Nárai Márta (2009): *Gondolatok a regionális identitásról – Identitáselemek a Nyugat-Dunántúli Régióban*. Tér és Társadalom. XXIII./4. szám 137-159.
- Nemes Nagy József (2009): *Terek, helyek, régiók – A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Oláh Miklós (2007): *A megtalált régió*. Comitatus – Önkormányzati Szemle. XVII./3. szám.
- Oláh Miklós (2002): *Az érintettek többségén nem múlik. Vélemények és javaslatok a Balaton régió területi kérdéseiről*. Comitatus – Önkormányzati Szemle. XII./7-8. szám
- Oláh Miklós (2003): *Egy rendhagyó régió rendhagyó helyi társadalmáról*. Comitatus – Önkormányzati Szemle. XIII./7-8. sz.
- Oláh Miklós (2006): *Kiútkereső Balaton régió*. Comitatus – Önkormányzati Szemle. XVI./7-8. sz.
- Schleicher Vera (2010): *A Balaton-parti települések identitáskeresése a turizmus szolgálatában*. Comitatus. XX./194. szám 22-35.
- Tausz Katalin (szerk.) (2006): *A társadalmi kohézió erősítése*. Új Mandátum Kiadó. Budapest.

Egyéb források:

- A magyarországi elit balatoni kötődései.* Kutatási zárótanulmány. Balatoni Integrációs Ügynökség Társadalomtudományi Kutatócsoport. 2006.
- Balaton, a természetes régió.* (szerző nélkül) Balaton Fejlesztési Tanács és a Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség kiadványa. 2013.
- Balaton-régió és turizmus. Válaszolnak a 2-es választókerület képviselői.* VEOL.HU. 2010.04. 01. <http://veol.hu/belfold/balaton-regio-es-turizmus-valaszolnak-a-2-es-valasztokerulet-kepviselolajeltjei-1335189> letöltés ideje: 2013. november 6. 10:58.
- Balatoni Szövetség honlapja, Alapszabálya.* www.balatoniszovetseg.hu vagy <http://bsz.balatonregion.hu/> letöltés ideje: 2013. november. 29. 11:39.
- Háborog a Balaton.* NOL.HU 2013. július 29. http://nol.hu/belfold/haborog_a_balaton?ref=sso letöltés ideje: 2013. november 6. 16:48
- Balatoni Szövetség: Három megye maradhat, Marcalit kizárták.* SONLINE.HU 2013.06.16 <http://www.sonline.hu/somogy/kozelet/balatoni-szovetseg-harom-megye-maradhat-marcalit-kizartak-502391> letöltés ideje: 2013. november 30. 14:51
- Belföldi üdüloingatlan-tulajdonosok a Balaton Kiemelt Üdülokörzetben.* Kutatási zárótanulmány. Balatoni Integrációs Ügynökség Társadalomtudományi Kutatócsoport. 2004.
- Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program.* Vitairat. Nemzeti Fejlesztési Ügynökség. http://www.nfu.hu/forum_topic_pate/765/filter?offset=0&theme_filter= letöltés ideje: 2013. december 3. 15:19.
- Megfenyegették Zamárdi jegyzőjét.* ORIGO.HU <http://www.origo.hu/itthon/20130916-megfenyegettek-zamardi-jegyzojet.html> letöltés ideje: 2013. november 4. 13:55
- Mit tenne ha megválasztanák? Hat kérdés a jelöltekhez a 3. választókerületben.* ZAOL.HU 2010. 04. 07. <http://zaol.hu/cimlapon/mit-tenne-ha-megvalasztanak-hat-kerdes-a-jeloltekhez-a-3-valasztokorzetben-1437037> letöltés ideje: 2013. november 6. 10:45.
- Nem a tőkeemelésre.* VEOL.HU 2013. október 16. <http://veol.hu/hirek/nem-a-tokeemelesre-1573099> letöltés ideje: 2013. november 6. 17:11
- Nemzeti Fejlesztés 2020 - Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió.* Vitairat.2012.http://www.nth.gov.hu/files/download_files/504/oftk_tarsadalmi_egyeztetes_1217.pdf letöltés ideje: 2013. december 3. 15:09.
- Orbántól kérnek szavazati jogot, a polgármester szerint ez vicc.* SONLINE.HU <http://www.sonline.hu/somogy/kozelet/orbantol-kernek-szavazati-jogot-a-polgarmester-szerint-ez-vicc-523434> letöltés ideje: 2013. november 4. 14:22

- Révbe ért a BAHART.* ORIGO.HU 2008. 05. 23. <http://www.origo.hu/gazdasag/hirek/20080523-balatoni-hajozas-bahart.html> letöltés ideje: 2013. november 6.
- Senki sem ment el a BAHART közgyűlésére.* SONLINE.HU 2013. augusztus 9. <http://www.sonline.hu/somogy/kozelet/senki-sem-ment-el-a-bahart-kozgyulesere-510568> letöltés ideje: 2013. november 6. 16:52
- Válaszút előtt a Balatoni Szövetség.* VEOL.HU 2013.03.01 <http://veol.hu/hirek/valaszut-elott-a-balatoni-szovetseg-1532719> (letöltés ideje: 2013. november 30. 14:58).

A NEMZETI KISEBBSÉGEK REPRESENTÁCIÓJA A TÖBBSÉGI MÉDIÁBAN

1. A tanulmány célja

Jelen tanulmány célja, hogy egy elméleti áttekintést adjon a kisebbségek médiareprezentációjával kapcsolatos aktuális kérdésekről, megoldandó problémákról, a társadalmak előtt álló kihívásokról. A dolgozat a tömegmédia azon szerepére koncentrálna, miszerint a negyedik hatalmi ágnek kiemelkedő szerepe van a többségi és kisebbségi csoportok közötti konfliktusok megoldásában, illetve azok elmélyítésében.¹ Amellett, hogy bemutatok néhány tartalomelemzéssel készült, nemzeti kisebbségek médiareprezentációjával foglalkozó kutatási eredményt, a nem kisebbségi újságírók és szerkesztők által uralt hírgyártási folyamat jelentőségére is fel kívánom hívni a figyelmet, ezzel a nemzetiségi kisebbségi csoportoknak indított újságírói képzéseket szorgalmazva.

2. A média szerepe a véleményformálásban

A kisebbségi csoportok médiareprezentációját vizsgáló első felmérések az 1950-es években készültek, közvetlenül média-vizsgálatokhoz kapcsolódva.² Arra keresték a választ, hogy a kisebbségekkel kapcsolatban milyen tartalmak jelennek meg és azok milyen gyakorisággal fordulnak elő a médiában. Ez a média azon hatalmát jelenti, amely hatalommal élve újfajta valóságot és tudást alakít ki úgy, hogy önkényesen szelektál a valóság elemeiből.³ Ehhez szorosan kapcsolódik az *agenda setting*⁴ jelensége, amely során a közönség világról alkotott képét jelentősen befolyásolja az, hogy mi jelenik meg a médiában. A média-üzenet tehát hozzájárul a sztereotípiák gyengítéséhez illetve erősítéséhez.

A sztereotipizálás lényege pedig nem jelent mást, minthogy biztosítsák a domináns csoportok társadalom feletti hegemoniáját, hogy leegyszerűsítsék, természetessé tegyék a konfliktusokat, ami pedig végső soron azt eredményezi, hogy ellentétpárokban

¹ A Tackling Discrimination, az Európai Bizottság honlapjáról elérhető internetes felület szerint az európaiak 34%-a gondolja úgy, hogy a médiának kiemelkedő szerepe van a diszkrimináció elleni küzdelemben. Eurobarometer 2007, Discrimination in the European Union, Special Eurobarometer 263/ Wave 263/ Wave 65.4 – TNS Opinion & Social.

² Vidra – Kriza 2010:392.

³ Vidra – Kriza uo.

⁴ Vidra – Kriza uo.

gondolkodnak az emberek.⁵ Az ellentétpároknak pedig igen nagy jelentőséget tulajdonít a kritikai kultúrakutatás. Stuart Hall (1997) a másság ábrázolásának történeti változásait vizsgálta a nyelvészet tudományát hívta segítségül ennek bizonyítására. Saussure elmélete szerint például a fekete önmagában nem jelent semmit, csakis a fehérrel való relációjában nyeri el értelmét. Ezt támasztja alá Bahtyin is: tehát a jelentést csakis a másikkal való kapcsolat során tudjuk létrehozni, ezért van szükség a másságra.⁶ Ha antropológiai szempontból vizsgáljuk a kérdést, azt állíthatjuk, hogy az ellentétpárok a koherens világkép kialakításában játszanak fontos szerepet. Egy közösség identitása is csak akkor stabil, hogyha annak alkotóelemei jól körülhatárolhatóak. Például az out-group (külső csoport), ami negatív jellemzőkkel bír, fenyegetést jelent az in-group (saját csoport) számára, amely magát az összes jelentős tulajdonságban feljebbvalónak tekinti.⁷ Ez azért alakul ki, mert az in-group kohéziója az out-group megjelölésével erősíthető. Az idegen, a külföldi, a betolakodó elutasítása a stabilitás és a szimbolikus határok fenntartásához szükséges.⁸ Éppen ezért élesek ki az ellentét a többségi és kisebbségi csoportok között válságok idején.⁹

A következőkben felsorakoztatunk né-

⁵ Vidra – Kriza uo.

⁶ Vidra – Kriza uo.

⁷ Term A. van Dijk 2012:16.

⁸ Vidra – Kriza 2010:392.

⁹ « Le racisme populaire »: une figure récurrente et complémentaire à « la crise ». Sylvain Laurens: *Le racisme: un attribut du populaire?* Plein Droit, 2006 július.

hány példát a kisebbségi témájú híradások tartalmát illetően és a hírgyártás területével fogunk foglalkozni, azaz, feltárjuk mi az oka annak, hogy a kutatások szerint a kisebbségi csoportok alulreprezentáltak a médiában, illetve ha megjelenítik őket, az előítéletes, sztereotip gondolkodást erősítik a társadalomban.

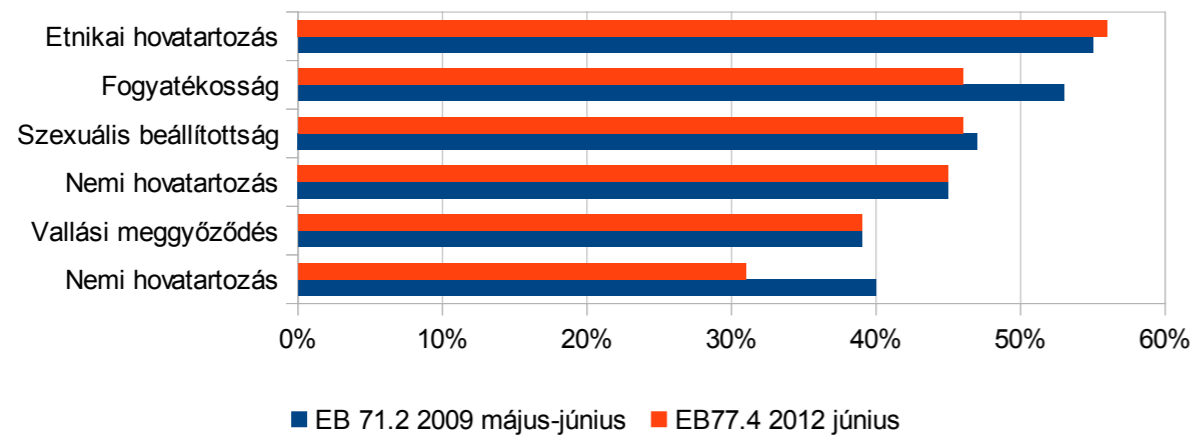
3. Az Európai Unióban tapasztalható etnikai elvű diszkriminációról

A 2012-ben készült, a diszkriminációval foglalkozó Eurobarométer¹⁰ felmérés alapján az etnikai elvű megkülönböztetés tapasztalható a legszélesebb körben az EU-ban. Bár a 2009-es, ugyanilyen tárgyú felmérésekhez képest jelentős javulás tapasztalható, az EU polgárok 56%-a gondolja úgy, hogy a leggyakrabban etnikai származásuk miatt kerülnek hátrányos helyzetbe az emberek.

¹⁰ Discrimination in the EU in 2012. <http://www.statewatch.org/news/2012/nov/eu-discrimination-report-2012.pdf>

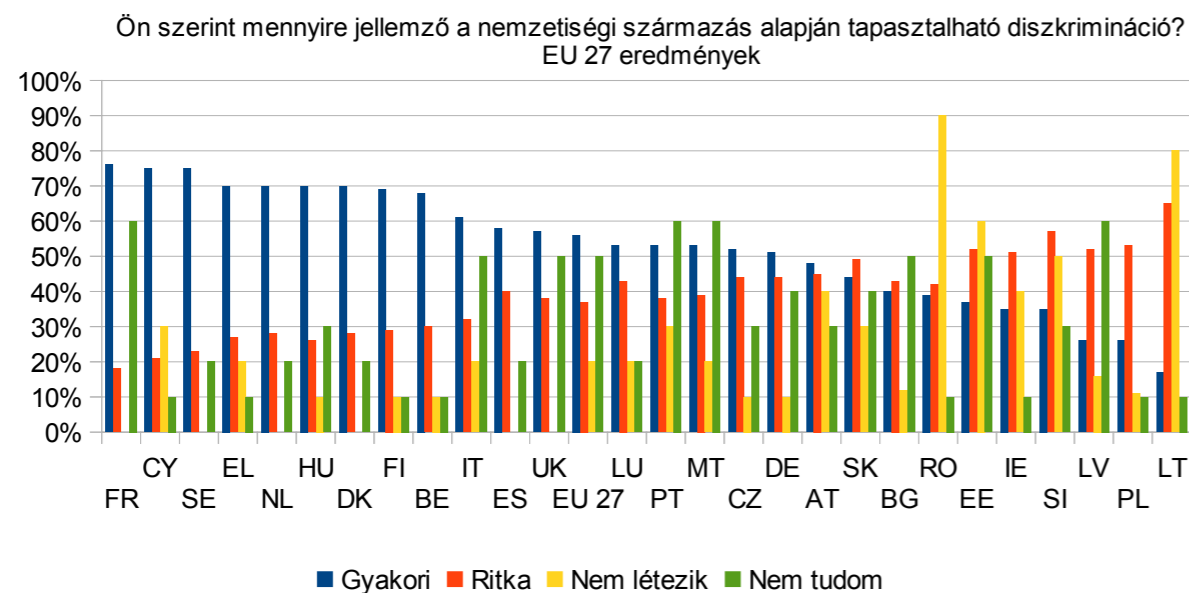
Forrás: Discrimination in the EU in 2012. <http://www.statewatch.org/news/2012/nov/eu-discrimination-report-2012.pdf>, 16.

Ön szerint mely jellemző alapján tapasztalható leginkább az élet minden területére kiterjedő diszkrimináció?

A következő ábrán bemutatjuk, hogyan oszlik meg az EU 27 lakosainak véleménye országanként abban a kérdésben, hogy *mennyire jellemző az etnikai származás alapján tapasztalható diszkrimináció az országban.*

Forrás: Discrimination in the EU in 2012. <http://www.statewatch.org/news/2012/nov/eu-discrimination-report-2012.pdf>, 21.o

Az eredmények alapján leginkább Franciaországban tapasztalható etnikai alapú diszkrimináció. A franciák 76%-a gondolja úgy, hogy a megkülönböztetés e típusa jelen van a társadalomban. Ezt követi a ciprusi és a svéd társadalom, ahol 75% vallja ugyanezt.

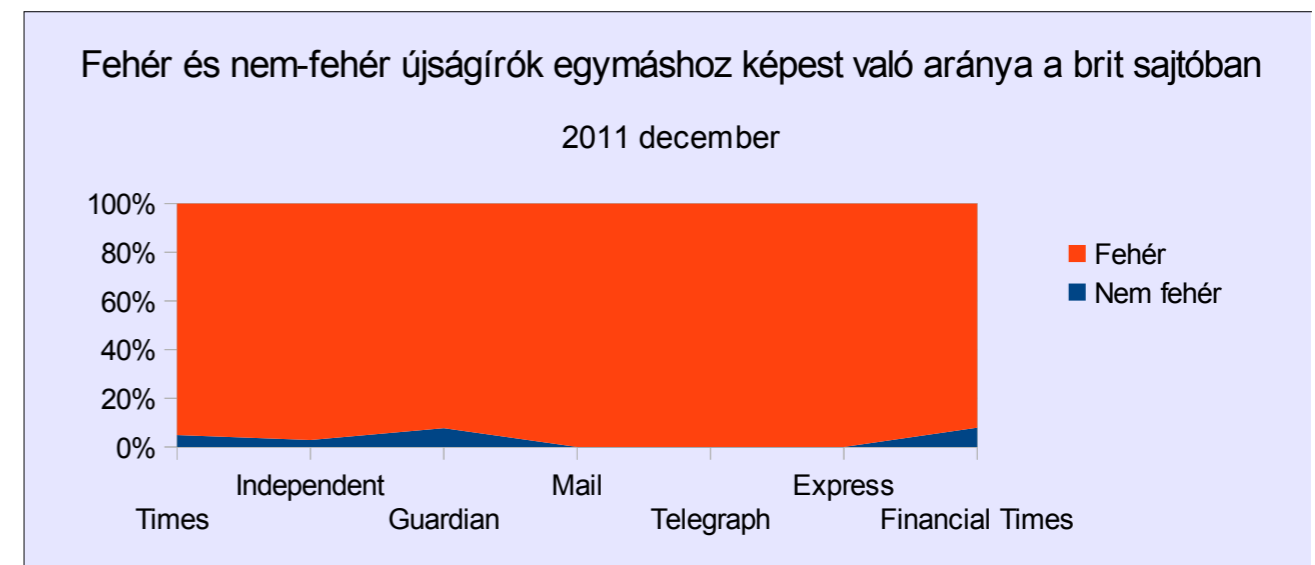
Görögország, Hollandia, Dánia és Magyarország a következő a sorban, ahol a társadalom 70%-a véli úgy, hogy gyakori a származási alapon történő megkülönböztetés. A lista végén viszont a litván társadalom áll, ahol 17% gondolja széleskörűnek az etnikai elvű diszkriminációt.

Főként a magas arányokat mutató országokban, de minden egyéb államban is, jelentősen csökkenteni tudná a fentiekben bemutatott tapasztalatokat, hogyha a média nagyobb szerepet játszana a társadalmi integrációt elősegítő folyamatokban. Magyarország az ötödik a sorban, így azon európai országok közé tartozik, ahol a leggyakrabban tapasztalható hátrányos helyzet a származásnak köszönhetően.

4. A kisebbség megjelenítése a többségi társadalomban

A kisebbség közéletben való megjelenítéséhez nem elegendő a téma napirenden való tartása. Megfigyelhető, hogy a kisebbségi csoportok bizonyos rovatokban, műfajokban, témákban a többségtől eltérően kisebb vagy nagyobb arányban szerepelnek, ezáltal többletjelentést tulajdonítanak nemzetiségi származásuknak.¹¹ Éppen ezért fontos a nemzeti kisebbség tömegmédiában való megjelenítése úgy, hogy ő maga is részt vegyen benne, kommentálja az eseményeket.¹² Csak így lehet objektív az ábrázolás. Ez azonban aligha valósul meg napjainkban. Az újságírók és szerkesztők ritkán bírnak megfelelő szociális érzékenységgel a kisebbségek irányában és ritkán tartoznak nemzeti kisebbségi csoportokhoz.

Forrás: Changing faces. <http://www.newstatesman.com/blogs/the-staggers/2012/01/white-pages-press-ethnic>

¹¹ Vidra – Vargha 2010:281.

¹² Belényesi 2009.

A táblázat egy Nagy-Britanniában 2011. december 5. és 11. között zajlott felmérés eredményét összegzi. Jól látható a nem fehér újságírók elenyésző aránya fehér kollégáikhoz képest. Az American Society of News Editors 2013-as adatai szerint az újságírók 12,37%-a nemzetiségi származású az Egyesült Államokban. Ez az arány, bár magasabb, mint a brit, fontos megjegyezni, hogy az elmúlt tíz évben nem változott.¹³

A probléma forrása az, hogy a többségi társadalomból származó újságíróknak kevés napi kapcsolata van az etnikai közösséggel és kisebbségi eseményekről szóló beszámolóikban nemcsak előítéletesek, hanem gyakran tájékozatlanok is.¹⁴ Kevés újságíró iskola nyújt speciális felkészítést az etnikai vagy multikulturális tudósításban és ezért ritka az az újságíró, aki etnikai tudósításra szakosodott, előítéletektől mentes és jól informált.¹⁵ Ilyen körülmények között sokkal könnyebben válik diszkriminatívá a hírgyártás. Általában az újságírók a kisebbségi nemzetiségi csoportokat, szervezeteket vagy személyeket kevésbé megbízható forrásként kezelik, ezért elvetik annak lehetőségét, hogy megszólaltassák őket. Az etnikai események kapcsán a nemzeti kisebbség és vezetőik nem tekintendők szakértőnek. Inkább elfogult forrásként kezelik őket, amíg a többségi társadalomból származó politikus, ügyvéd, kutató vagy szervezet függetlennek és szakértőnek tűnik, ezért, mint szavahihető forrást gyakrabban jelenítik meg a médiában az etnikai vonatkozású eseményekkel kapcsolatosan.¹⁶

A fenti állításokat támasztja alá Vidra Zsuzsanna és Vargha Lili kutatási összefoglalója¹⁷ is, amely szerint a kisebbségi személyek inkább passzívan jelennek meg a médiában és ritkán kapnak lehetőséget, hogy saját hangjukon szólaljanak meg.¹⁸ Ha mégis megjelennek, akkor az újságíró indirekt módon megkérdőjelezi az etnikai származású személy hitelességét például úgy, hogy idézőjelbe teszi az általa használt kifejezéseket vagy rákérdez mondanivalójának valóságtartalmára.¹⁹

Vicsek Lilla szociológus által készített tartomelemzés, amely a menekültek a médiában való megjelenítését vizsgálta 2005 és 2006 között, a következőket állapította meg: egyrészt kevés cikkben jelentek meg ezek a csoportok, másrészt a bevándorlás leginkább politikai, jogi problémákkal illetve a bűnözéssel és illegális cselekedetekkel kapcsolták össze. Továbbá ez a kutatás is erősíti annak tényét, hogy legtöbbször nem kérdezik meg az érintetteket a témában.²⁰

¹³ ASNE 2013 Census <http://asne.org/content.asp?pl=121&sl=15&contentid=284>

¹⁴ Term A. van Dijk 2012:21.

¹⁵ Term A. van Dijk 2012:21

¹⁶ Term A. van Dijk 2012:20.

¹⁷ „Kisebbségek és kisebbségi témák médiareprezentációja” című, A Fundamental Rights Agency által támogatott pilot sajtókutatás.

¹⁸ Vidra – Vargha 2010:286.

¹⁹ Vidra – Vargha 2010:283.

²⁰ Tóth 2011:24.

Végezetül a következő, az ICRA (Internet Content Rating Association) által készített kutatási beszámoló meglehetősen jól érzékelteti, hogy mennyire szoros összefüggés van a kisebbségek média-ábrázolása és társadalmi megítélése között.²¹ Ez alapján tehát a 2004-ben Londonban készített, kisebbségeket bemutató riportok félelmet és feszültséget keltettek a lakosokban, illetve a *nem megbízható forrásokból* származó információk elbizonytalanították a közönséget, feszültséget keltettek a többség és kisebbség között. A beszámoló következményeként nagyobb hangsúlyt próbáltak fektetni az objektív ábrázolásmód megkövetelésére a médiában.²²

5. Rendelkezések az iránymutatásért²³

A következőkben a legfontosabb, a kisebbségek médiaábrázolásával kapcsolatos rendelkezéseket, alapokmányokat mutatjuk be, amelyek az ábrázolásmód standardjait adják meg.

Az Egyesült Nemzetek Szövetsége először a témában 1992-ben, a Nemzeti vagy Etnikai, Vallási és Nyelvi Kisebbségekhez Tartozó Személyek Jogairól szóló Nyilatkozatot adta ki, majd 1994-ben annak Kiegészítésében leszögezte, hogy a kisebbség *de facto* létezik, vagyis ennek ténye nem függhet állami diszkréciótól. Továbbá a kisebbségek

²¹ A kutatás bár nem az írott sajtót vizsgálta, általánosítani lehet bármely médiumra.

²² Media linked to asylum violence. http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/3890963.stm

²³ Belényesi 2009.

ségi jogokat az emberi jogok közé emelte.

Az UNESCO 2001 novemberében Kulturális Sokszínűségről szóló Egyetemes Deklarációt adott ki, amelynek 6. cikkében a média sokszínűségének jelentőségéről írnak.²⁴

Az Európai Unió több vonatkozásban is foglalkozik a kisebbségi kérdéssel. Először 1995-ben az Európa Tanács adta ki a Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményt,²⁵ amely az első nemzetek felett álló kisebbség-védelmi dokumentum volt.²⁶ Az irat 1277/1995-ös ajánlása a bevándorlók, etnikai kisebbségek és média kapcsolatával úgy foglalkozik, hogy a média a közvéleményt jelentősen befolyásoló szerepére fekteti a hangsúlyt. Ezenfelül kiemeli, hogy a média színtere a rasszizmus és idegengyűlölet elleni küzdelemnek, de könnyen a visszajára is fordulhat ez a szerep, mivel a média, ahogyan segíti az integrációt, úgy kreál kulturális konfliktusokat is.²⁷

Az Európai Unió Tanácsa az emberi méltóság védelmében érdekeltté tették a feleket, hogy működjenek együtt a kiskorúak és emberi méltóság védelmét szolgáló magatartáskódex kialakításában.²⁸

²⁴ Az okmány itt érhető el: <http://www.unesco.hu/archivum-2009-vegeig/kultura/sokszinuseg-091208>

²⁵ Protection des Minorités Nationales, Strasbourg, 1er février, 1995.

²⁶ Belényesi 2009.

²⁷ Belényesi 2009.

²⁸ Az Európai Unió Tanácsának 98/560/EC ajánlása az európai audiovizuális és információs iparnak a kisebbségek és az emberi méltóság hatékonyabb védelmében történő nemzeti fejlesztéséhez, HL L 270/48

Az Európai Parlament tagjai az elkészült tanulmányok nyomán egyet értenek abban, hogy tarthatalan a helyzet, és annak kezelésére az Európai Unió lenne a megfelelő fórum az európai kontinensen. Ennek értelmében hirdetik meg az EU Journalist Award újságírói versenyt, a nyomtatott és elektronikus sajtóban egyaránt. Azok a pályázók részesülnek elismerésben, akik cikkeikkel leginkább alá tudják támasztani a különbözőség előnyeit és értékeit, illetve szolgálni tudják a diszkrimináció-ellenes küzdelmet az EU-ban.²⁹

Bár a kisebbségek médiában való megjelenítésének szabályozása 1992 óta zajlik, további rendeletekre lenne szükség, amik erősítenék a már meghatározott irányvonalat a kisebbségekkel kapcsolatban a pluralizmusra törekvő médiában, mivel a tanulmányok azt mutatják, hogy a kisebbség bemutatása sztereotípiákat követ és szükségtelen utalásokat tesz a személyek nemzetiségét illetően. Ha a többségi társadalom a kisebbségek iránti attitűdjét érdektelenség és tudatlanság jellemzi, az a velük kapcsolatos alacsony toleranciát eredményezi és további konfliktusok forrása.³⁰

6. Összegzés

A kisebbségek hiteles média-ábrázolását számos dokumentum szabályozza, azonban a megjelenés előtti utolsó szűrő az újságíró vagy riporter, illetve a szerkesztő. Az a szociális érzékenység, amivel ezekhez a problémákhoz fordulni kellene, kevés esetben jelenik meg a híradásokban. Ahogyan a dolgozat elején is említettük, az erre a területre specializálódott képzésekre igen nagy szükség lenne annak érdekében, hogy a legnagyobb tömegeket befolyásoló erő hiteles képet tudjon mutatni a nemzeti kisebbségi csoportokról, ezáltal segítve a társadalomba való beépülésüket.

Fontos, hogy ne csak negatív sztereotípiák éljen a társadalomban egy-egy csoporttól, mivel az nemcsak a többségi társadalom elidegenedését eredményezi, hanem a kisebbségi csoportok tagjainak önértékelését is aláássa. Ha nem látnak pozitív példákat magukról, nem akarnak majd változtatni a róluk kialakult képen és a társadalmi integráció problémái azonnal megjelennek.³¹ Ebből a helyzetből kellene kimoszdulni a huszonegyedik század elején.

Felhasznált irodalom

- Belényesi Pál 2009 A nemzeti kisebbségek médiareprezentációjának problémája és a vonatkozó szabályozás Európában. *Kisebbségkutatás*, 4. http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_2009_04/cikk.php?id=1799 letöltés ideje: 2013. augusztus 19.
- Changing faces*. Elérhetőség: <http://www.newstatesman.com/blogs/the-staggers/2012/01/white-pages-press-ethnic>.
- Discrimination in the EU in 2012*. <http://www.statewatch.org/news/2012/nov/eu-discrimination-report-2012.pdf>, letöltés ideje: 2013. augusztus 25.
- Dominic Casciani: Media linked to asylum violence. http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/3890963.stm, letöltés ideje: 2013. augusztus 19.
- EU Journalist Award*. <http://journalistaward.stop-discrimination.info/>, letöltés ideje: 2013. augusztus 22.
- Eurobarometer 2007*, Discrimination in the European Union, Special Eurobarometer 263/ Wave 263/ Wave 65.4 – TNS Opinion & Social.
- Sylvain Laurens 2006 Le racisme: un attribut du populaire? In *Plein Droit*, 2006 július.
- Term A. van Dijk 2012 The Role of the Press in the Reproduction of Racism. In Michi Messer – Renee Schroeder – Ruth Wodak (Eds) *Migrations: Interdisciplinary Perspectives*. Springer-Verlag, Wien.
- Tóth Borbála 2011 *Kisebbségek a magyar médiában. Kampányok, projektek, programok az integrációért*. Független Médiaközpont, Budapest.
- Vidra Zsuzsanna – Vargha Lili 2010 Kisebbségek és kisebbségi témák reprezentációja – Összehasonlító tartalomelemzés hat európai uniós tagállam írott sajtójában. In Örkény Antal – Székelyi Mária szerk. *Az idegen Magyarország. Bevándorlók társadalmi integrációja*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Vidra Zsuzsanna – Kriza Borbála 2010 A többség fogságában – kisebbségek médiareprezentációja. In Feischmidt Margit szerk. *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 392-406.

Antós Judit (1991) a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógiai Kar, Kisebbségpolitika mesterszakán végzett, publikációja is egyetemi tanszéki kiadványban jelent meg.

²⁹ A versenyről bővebb információ itt érhető el: <http://journalistaward.stop-discrimination.info/>

³⁰ Belényesi 2009.

³¹ Belényesi 2009.

VARGA ANDREA

REZSIMTŐL REZSIMIG

A változás kódja a megmaradás

A kollektív történelem kísértete és veszteségei

Veszteség vagy a hátratekintés öröme, a diktatúra revíziója vagy az örök nyugalom ásatag reménye... – kevesen tudhatjuk, mi lakik az emberi pszichében, ha visszatér a Név, a Nagy Vezető, a Kondukátor kísértete, mint Romániában 2010 nyarán, vagy a Nagy Imre újratemetés heteiben-hónapjaiban Budapesten a rendszerváltozás előestéjén. Ha kihantolják, ha ezt hangosan vagy nyilvánosan teszik, s ha erre mások örvendezhetnek vagy szitkozódhatnak, és megint mások ismét teóriákat akaszthatnak egymással szembe, mérlegelendő a népitélet, a közvélekedés, a rejtve maradt érzelmek és hovátartozások titkait..., avagy csupán egyszerűen azt: kik és miért, mikor és hogyan vállalhatják-kockáztathatják a szembenézés merészségét és felelősségét a politikai széljárásban. Visszasírják-e a népek a kegyetlen, de kiszámíthatóan kényszerű múltat Hitler, Sztálin, Ceausescu esetében, vagy szembeállítják azt az emlékanyagot a kiszámíthatatlanul kénytelen jelennel, amelyben egyre kevésbé lehet önállóan értékítéletet mondani, egyre kevésbé szabad régi rosszokról és becstelen gonoszokról is másként beszélni, mint a megbocsátás tónusában...?

Emlékezetes, sőt korszakosan kihívó maradt Vlagyimir Jankélévics hírhedt alapműve a *Megbocsátásról* (Jankélévitch 1967), melyben már Épiktetosz kézikönyvecskéjétől származtatja át a 20. század második felébe a tettek-események-folyamatok megbocsáthatóságának problematikáját: kinek van joga, kinek lehet mersze, kísértő bátorsága, feljogosítottsága a megbocsátást gyakorolni, sajnálattal vagy anélkül, kísértésre válaszolva vagy épp előidézve azt, menekülésképpen vagy a felsőbbbséges győzedelmesség tónusában. S ha van is morális fensége, ha merészelheti gyakorolni, hogyan birkózik meg a rezignációval, a cinizmussal, a legyintésekkel, amelyek mind a tetteket, mind a megbocsátó gesztust körülveszik vagy problematikáját eltompítják. A megtűrés-megértés gesztusa mégoly mélyen, de alapvetően a belátás, az elfogadás vagy a tudomásulvétel tónusát simítja a túlélők felől az elkövetés vadságára, ezzel mintegy szakrálisan is felmenti, de egyúttal varázstalanítja is. A sajnálat és a megbocsáthatatlanság végtelenjébe illesztve a megszolgált bűnök valójában csakis a túlélők felejtésén múlnak – márpedig ezek az elévülések, beillesztések, újratárgyalások éppen az átbeszélések idejében kapnak pontosabb tartalmat, felelősebb arculatot, számonkérhetőbb alakzatot. A végletes megbocsáthatat-

lanság és a megbocsátható végesség talán ezért veti föl minduntalan a szembenézés felelősségét, az újratárgyalás, a kihantolás, a megbizonyosodott változtathatlanság erejének próbatételét. Talán a mauzóleumozás, balzsamozás, szakrális tiszteltetés mint az örök megnyugtatás eszköze éppúgy a jelen közbékéjét szolgálja, mint a titkos, rituális, végsővé tett elhantolás, a kommemoratív emlékezetépítés, a kultuszok pantheonja (ld. még Mungiu-Pippidi 2005:10-11; Gyáni 2008).

Mindezekről „végső” vagy „teljes igazságokat” kimondani nem a történész dolga, teszik ezt gőzerővel a sajtó és a politikai felhőmagasságok főszereplői helyette is. Feltehető azonban talán már a kortárs szemtanú nézőpontjából az a kérdés is a közös történelem átélési élményéről, hogy hol is tartunk ma a belátás és megtűrés, felmentés és megbocsátás terén, ha az 1989-et követő húszéves átmenetünkről, a rendszerváltó időszakról alkalmi számadást kell készítenünk, s ha önmagunkba tekintve azt kérdezzük: megtettük-e, amit megtehattünk az elmúlt két és fél évtizedben a megértés és belátás, feldolgozás és gyász-munka, értékelés és kritika terén, vagy sem – s ha erre nem „a régi rendszer visszasírásának” vádja a folyton siránkozó válasz, akkor vajon elégedettek lehetünk-e azzal az úttal, amelyen elindultunk Romániában az 1989 decemberi „karácsonyi forradalom” óta..., beláttuk-e a történelem értelmének jelenvalóságát, számunkra-valóságát a felelősség oldaláról?

A kérdés itt szándékosan leegyszerűsített – de csupán a lehetséges válaszok esélyéért. A kérdezősködés, amely a „visszasírjuk-e a régi rendszert?” tónusban fogalmazódik meg, súlyosan publicisztikus, de megkerülhetetlenségében is eleve az igen/nem ellentétre és a sarkított vélemények jelentőségére, súlyára alapozott. A tömegléktan vagy a politikai pszichológia kutatóját talán kevésbé lepi meg az eredmény, melyet az IRES intézet felméréseiből hallhatunk ki: a diktatúra bukása és a diktátor-házaspár kivégzése óta eltelt immár húsz és fél év után a megkérdezettek 63 százaléka szerint 1989 decembere előtt a mainál jobb volt az élet-színvonal Romániában, 37 százalék pedig méltatja az akkori rendszert (<http://www.tashy.ro/sondaj-ires-romanii-suspina-du-pa-ceausescu>). Igaz, mintegy 30 százalékos válaszadó szerint be kellene tiltani a kommunista pártokat, de a válaszadók 49 százaléka Nicolae Ceausescu-t jó államvezetőként értékeli, feleségéről ugyanakkor 67 százaléknak van rossz véleménye. Ezzel együtt, a felmérés adatai szerint 71 százalékos válaszadó szerint a diktátort nem kellett volna kivégezni, és csak 23 százalék fogadja el jogosnak a rögtönítélő és végrehajtó különítmény akkori döntését. Ámde a válaszolók 84 százaléka most azt gondolja önmagáról: a kivégzést ellenezte volna, mint az egykori ítélőszék tagja, nyolcvan százalék még a gyorstárgyalás korrektségét is vitatná. A felméréskor a megkérdezett közel másfél ezer ember 87 százaléka

tudott arról, hogy a diktátor házaspár földi maradványait 2010. július 21-én azonosítás céljával kihantolták, a válaszadók nagy hányada csupán a televízió híradóiból értesült erről.

Tény és esemény, visszatekintés és gyorsmérleg, közítélet és felmentő megértés kavarg ebben a futólagos véleményszondában. Mint a helyszíntől, kérdezési módtól és helyzettől, árnyaltabb válaszok besorolási módjától függő bármely „tényközlés”, ez a tudósítás mégis alaposabb megfontolásra inti a történeti hűségre kíváncsi természetet. Különösen az a sodrás, amely történeti párhuzamot kínál a második világháború utáni német értékeléssel, amely a Sztálin utáni korszakban vagy Tito presztízsmaradványainak mind a mai napig örökéletű mauzóleumot kínál a nép emlékezetében, tükrözve a hitleri-sztálini-titói idők „visszasírását” legalább oly mértékben, mint a fellélegzést a nyílt terror és a félelem korát követő időszakban. Miként a diktatúrák időszakában is vannak haszonlesők, szenvedők, élelmesek és megbúvók, hódolók és ellenbeszélők, sikerre futók és megszegyenülten elmerülők (erre analóg példa az elmúlt 20 év német belső fejlődésváltozása is, vagy a magyarországi „rendszertagadások” vissza-visszatérő ciklusai, de akár a lengyel múltfeldolgozás praktikái körét tekintve), úgy a hasonlatosság abban is komoly tény, hogy a kíméletlenül „útmutató” diktatúrák is képesek erősíteni a társadalmi kohéziót, meg egyszersmind szét is szaggatják a társadalmi hálót, lett legyen az „rendszerpártiaké” vagy ellenzéké. Vagyis a diktatúra alaptermészete, hogy szétrombol, de ezenközben (önkéntelenül) elő is segít szolidaritást, kölcsönösséget, együttérzést, elfogadást és belátásokat, egybehangolja a közösségek apró köreinek intim viszonyrendszerét és elősegíti a túlélési praktikák életben maradását.

A kollektív emlékezet gyakorlatai, a megemlékezések és felhatalmazások, legitimálások és identitás-keresések mindezek révén a rendszerváltások hermeneutikájához járulhatnak hozzá. S mert forrásanyag egyre több adódik a levéltárak már megnyíló körében, e feladat elvégzésének felelőssége a történészekre, kommunikátorokra marad, de kiegészül a pedagógusokéval, a megértés „hasznát” sokszorozó szerepkörökkel, a tudomány feladatvállalásával és a közgondolkodást befolyásoló programosságokkal is.

Tény és esemény, közítélkezés és megértő felmentés dül tehát a történő történelem mindennapjaiban. Szükségtelen a „túlmoralizálás” ekörül, hisz ha nem is „történelmi tény”, de látható fejlemény, hogy amennyien elestek a legutóbbi rendszerváltáskor az előző rendszer biztosította kedvezményektől, talán épp annyian hozzá is jutottak az új rendszer előnyöket kínáló pozícióihoz. Az elhantolás, az érdeemesültek rehabilitálása ugyanakkor jó esetben leginkább csak azokkal történik meg a méltatlan utókor színe előtt, akik diktátorok vagy hazaárulók (ceausescuk és pancepák, beriják vagy mengelék) voltak, de sokkal kevésbé esélyes a karizmatikus emlékezet működésbe jövele, ha

névtelen áldozat, pozíció nélküli elszenvedő, „szimpla” kárvallott voltál... Ha nem vagy Mihály király, vagy esetleg nem találsz megértő hangot a jelenkori aktív politikussokkal, akkor se méltó neved, se illő sírod, se keresztényi megértésed, se tényleges kárpótlásod nem várható... Földterületed, ingatlanod, sírköved, emléktáblád sem lehet még (ez gyakorlat volt évtizedeken át a sikerképes szocializmus korában), hisz a hajdan együttműködők, a rendszerhű kollaborálók, a titkos szolgák mégiscsak előbbre valók – valakiknek. Átvilágítási törvény...? – készült az, minden posztkommunista országban, de hát hol is lett annak értelme, haszna, kárpótlás követelésére, vagyonekobbzásra, nyugdíjkorlátozásra érdeemesítő gyakorlata...? Ahol esetleg az ügynökök névsora nyilvánosságot kapott is (példaképpen a cseheknél vagy a keletnémeteknél), a rövid ideig zajló köpködésen túl éppúgy a megbocsátás homálya szállt le a vétkesek vagy (morális-mentális) bűnözők körére, mint ereszkedett a megsarcoltak-megnyomorítottak tíz- és százezreinek ismeretlen tömegeire. Hol hát a megbocsátás limitje, hol a határ a tudomásulvétel, a felmentésből származó haszonvételt követő nyugalmas lét esetében – szabadon itt a magyar politikai elit sorstörténeti kiválóságaira, Hornra, Medgyessyre, Hegedűsre, Aczélra, vagy akár az egykori hírszerző-katonatiszt-miniszterelnök Sztójayra utalni, esetleg a német, holland, francia, olasz história hasonló típusaira, zárópéldaként a román köztörténet olyan

arcaira, akik belügyi-titkosszolgálati-ügynöki múlttal az életműükben még ma is a magas politikai polcokon sétafikálnak...?! A legszigorúbb számonkérő indulatok alkalmával rendszerint kiderül: a szolgákat ma is védik a törvények, a lelkiismereti paródia nem tépázta meg funkciójukat, esetleg még a szolgálatok aktivitási mutatóit sem különösebben..., „dossziéjuk aktív”, feladatvállalásuk csak árnyaltabb vagy rejtettebb lett időlegesen. Pedig „igazságosság nélkül az állam is csak egy rablóbanda” – idézi Szent Ágostont a demokratikus kormányzás morális felelősségére figyelmeztető politológus (Kende 2001:41).

A túlmoralizált rendszerváltási véleményesodrások ugyanakkor szemben is állnak vagy szembekerülnek azzal a közmegítéléssel, amely a kollektív emlékezet igényére mutat. Nem csupán a számonkérés, leszámolás, büntetés, érvénytelenítés értelmében, hanem az elszenvedő átélés és az ehhez társuló magatartáslelektani alakzatok szférájában is. E közös érzemény Ceausescu vagy Tito, Kádár vagy Brezsnyev „szeretete” illetve respektusa terén sok százezrek mentsége volt és maradt mindmáig – más százezrek halála, kínzása, megfigyelése és kifosztása árán, saját gyöngeségük háttereként, saját pozíciójuk biztonságos páholyában. De akkor „ki a hibás”? A vétlen, szolidáris vagy megbocsátó százezrek, vagy a számonkérést harsogó véleménykisebbség? A kollaboráló pátriárkák (akik ma is fungálnak Romániában), a hamis hitelt hozsannázó papok (akiket

a megbocsátás kegye továbbműködni hagy mondjuk Magyarországon), a száműzött értelmiségiek (akik negyedszázada ontják a volt haza volt politikája elleni forrásműveket, így a párizsi románok vagy „amerikás magyarok”), a meghurcolt irodalmi vagy Béke-Nobel-díjasok amerikai karrierrel (a névsor legyen az olvasó emlékezetére bízva), éppenséggel egymásra sem hasonlító életútjuk során is összhangba kerülnek azáltal, hogy a történeti emlékezet offenzívájának szolgálatába kerülnek, s arra vetemednek, hogy igaznak kívánják elfogadtatni magukat, „mert a legvalószínűbbek lévén, a nagy egész összefüggésébe is a legjobban illeszkednek bele”, a mindenkori kritikai éleslátással feltárt írott és hagyománykövető formák-források korpuszára igyekezvén „szűkíteni a nemzetivé tágított múlt történetileg érvényes elbeszélését” (Gyáni 2008). A történészt, aki talán mindezen szereptudatoktól semmiben sem különbözne a mindezek hagyatékait lapozgató szerepkörében, ha úgy tekintene vissza saját kora „igazából”, hogy lesöpri vele a korábbi korok sokféle más igazait..., jó esetben „nem elégíti ki a 'megtörtént dolgok pusztá ábrázolása', hanem a múlt igazságát is meg kívánja a jelennel ismertetni” (Gyáni u.o.). Mert hát ez is a kollektív emlékezet összetevője, a felelősök és jóljárók, a meghurcoltak és a hurcibálók, a mentesültek és a sorsvállalók épp oly súlyos tényezői, miként a morális fenntartások és forradalmas emlékek élményanyaga, adattári forrás-gyűjteménye...! Akkor hát kinek, kiknek, s milyen alapon van inkább morális súlya a közgondolkodásban, s kinek legyen feltárási felelőssége a kollektív tudat értéktartományait háttérben megépítő kutatók körében?

Mert hát hárítható-e a megértés felelőssége, a megbocsátás kegye, a megismerés kötelezettsége arra a szimpla gesztusra, hogy „adattárba velük!”, s majd az emlékezet feldolgozza, elvégzi az értékelő munkát is...? Vagy felmentés-értékű lesz-e, ha a délszláv háborús bűnösök és meggazdagodott sleppjeik orosz politikai menekült-státuszban „tengetik” tovább életüket? Tegyük egy kísérletet, akár a fentebb utalt közvélemény-szondával ellentett oldalon...! Ha „igazságossági” mércével latolgatunk, avagy „erkölcsi” alapon nézzük a folyamatokat, (melyhez nem kevés tudományos pökhendiség kellene, de alapszinten a legökonomikusabb felelősségérzet is elegendő!), vehetnénk példaként az egyházakat, amelyek körében a rendszerhű kollaboráció szintje egészen más volt a pártpolitikai kormányzattal véleményeket szembehelyező német magatartásban, mint a magyarországi papok együttműködési hajlandóságában (erre ékes példákkal lásd Ungváry), és ugyancsak más volt a nagyorosz földön (mint erre Szolzsenyicin 1972-ben Vlad Őboldogságának megírt levele utal), sőt más volt a gyulafehérvári katolikus püspökség hatókörében Márton Áron idején és a moldvai katolikus püspökség esetében ugyanakkor vagy később is, megint más a hetvenes-nyolcvanas években a szovjetföldi neoprotestáns egyházak kardos kívülállása és az erdélyi (neo)protestáns egyházak

„együtműködése” terén is. Elnyomás itt is, ott is volt, de a gyónási titkot jelentésekkel megszegő (katolikus vagy ortodox) lelkipásztorok lényegében azóta sem éltek át megkülönböztető kiátkozást vagy meghurcoltatást, szolgálnak mindmáig, ha kedvük-koruk még engedi. Hol van akkor (akár csak ezen a téren) a kollektív emlékezet méltányossága mellett a tisztán átlátható értékrend, a normák és lelkiismereti törvények harmóniája, a szakrális bűnbocsánat és a társadalmi respektus, a közös értékvilág komolyan vehető és követhető szintje...?

Tudjuk jól, persze: a közös múlt közös élménye mindig közös erő egyes korosztályok (akár erősek, akár erőtlenné tömegek, akár hatalmak vagy normarendek) birtokában is. Több német és nem-német szerző írt köteteket a második világháború utáni német helyzet kapcsán (Elias 2002; Fulbrook 2001; Arendt 1992; Poliakov 1987; Heller 1990, stb.), mennyire hiányzott nekik a Vezér, az útmutatás, a világkép, a célrendszer..., de ez csak felszínes „olvasatban” szól a diktatúra és a félelem visszakívánásáról, *igényéről*. Az individualizálódó világban, amelyet a poszt-weimari korszak jelentett, (új ipari forradalom, fordizmus, gazdasági válság után!) talánbizony lehet „normális” társadalmi igény egy konzisztens, kimódolt, célszerűnek tetsző, nemzeti dicsőségre épített világkép elfogadása, a verseny-jellegű kapcsolatok helyetti közös cél kitűzése, a közösségek hiányát pótló

nemzeti közösség ígérete – de ezzel az a látszat is együtt jár, hogy a diktatúra jó, mert építi a kollektív (csoport- vagy össztársadalmi) kapcsolatokat. Épp ily szolid és stabil jövőépítési feladatköre volt az orosz történeti útnak, az első világháború utáni román, magyar, osztrák, szerb, bolgár rendszerváltásoknak is... (v.ö. Arendt 1992; Elias 2002; Gsovski 1961; Molnár-Reszler 1988, Tanasoiu 2005). Egyszóval a diktatúrákra következő demokráciák kézenfekvő módon kell szembenézzenek a „vezetettséggel” biztos támaszának és az ideológiai útmeghatározás „felülről jövő” áldásának hiányával, a tömegsodrásokkal, a tömegek korának más hullámzásaival is. A diktatúrák iránti igény, a vezérkeresés vágya persze nem lenne komolyan vehető, ha nem jeleznék, hogy a hosszú távú berendezkedésnek, megállapodásnak, nyugalomnak mindenkori vágya él a társadalom java részében. A polgári fejlődésben ugyanakkor a szolidaritás igénye (és hiánya) viszont ellene hat mindennek: a munkapiaci tulakodás, a tőke útja, az időarányos haszonvétel és a darabbéres munka sztressze egymás ellen hangolja még az együttműködőket is, marginalizálja az ebben az adaptációs folyamatban nem eléggé rugalmas személyiségeket és tömegeket is. Aki veszít azonban, az nem csak a közös munka eredményét és nem csupán „énjét” veszíti el, hanem ugyanakkor a visszavágásra is késztetést kap. A modernitás korában nincs idő a hosszútávú építkezésre, egymás megismerésére, a

kapcsolatok elmélyítésére, a bizalom kiépítésére – időlegesség van csupán, szűk pálya és kíméletlen sebesség. Itt nem segít a sorsközösségi élmény, érző szolidaritásra és megértésre, önszervezésre és regenerálódásra sincs tér. Marad a hamari haszonvéltel, a moralizálgatás nélküli siker, a flexibilis alkalmazkodás, a célracionális távlatokkal eszköz-értékként számoló pragmatikusság. Legyen szó akár politikáról, hitről, eszmei irányokról, népszerűségről, normákról vagy értékekről...

S épp ez az „egynapelő” emberi stratégia teszi lehetővé, hogy a mai sikert vagy a gyors és kíméletlen tempóval, vagy a múltba merengő érzülettel vészeljük át. A kollektív történelem a tartós érdek- és értékközösség fikciójára épül, nem pedig a napi hajcihőre; a mai globális piac nem lírázik azon, ki a lelkes, ki a becsületes, ki a jólélek: a sztenderdizált világ szinte azonos terekben azonos árucikket kínál szinte mindenkinek, így a helyhez és múlthoz, emlékekhez és értékekhez kötődő „termékek” (mint például a lelkiismeret, a ragaszkodás, a hovátartozás, az értékek és normák rendszere is) „haszontalanává” lesznek ebben a sodrásban, a helyekhez és élményekhez lecövekelt lelkek a semlegesség szintelen tónusába süppednek, s elszárgul fölöttük a „korszerű”, a „sikerese”, az „innovatív”, majd egyre jellemzőbbé válik, hogy már a kollektív emlékezet tárházai sem maradhatnak a történő történelem alapjai vagy részecskéi. Ebben a „felületi rekonstrukcióban” tehát, amely átírja, újraépíti a múltat vagy elszínteleníti a jelent, semlegessé, „haszontalanává” válnak a megkülönböztetések, az összehasonlítások, elsilányul a különbségtétel és a minőségi másság rangja is. Mit várunk akkor a jelen történelmétől, a múlt értékelésétől, a mérlegelő megkülönböztetéstől...?! A sztenderdizált kínálat és fogyasztás mindenütt a világon kikezdi a helyi jelentéseket, ahogy az újfajta élethelyzet vagy korosztályi élmény is kikezdi a közszájon forgó, régi közös történeteket, a tudáspiac egykori termékeit, vagy a transzcendentális vagy emlékezeti piac kínálatát is. Emlékezni immár haszontalan, sőt „destruktív”, káros, vagy szélsőséges esetben szinte közveszélyes is lesz...

A történelem-nélküli nemzedék felnövekedése, a történeti ismeretek, belátások, megértések és kérdések „sötét” világától távoli generációs életemény emiatt nemcsak tömegesé válik, de annál is súlyosabb, „belülről omlasztó” természetű jelenség lesz. Erre mint átélhető hiányérzetre úgy is lehet utalni, mint korosztályi csökevényességre. Adott szempontból (korosztályi, urami, ideológiai, stb. oldalról nézve) az is – de persze mint tünetemény nemcsak panaszra okot adó ártalomként fogható fel, hanem az adott korszak áldásaként is. Nemzedékek szabadulnak meg ugyanis a múlt cipelésének nyűgjétől, a hasonlítás kényszerétől, a tisztánlátás igényétől, a megértés kalandjától. Simább, problémátlanabb lesz talán a jövőjük is. Ha... Ha az lesz, s ha nem épp a közös emlékezet hiánya teszi majd közösen emlékezetmentessé, kíméletlenül pragmatikussá, szimplán haszonelvűvé épp Őket, akik jobb jövőjéért a múltbéli nyüzsgések többsége zajlott... A moderni-

tásban totálissá lett folyamatos idő a rugalmas átélést hozta: „ne kötelezd magad, ne keveredj bele, gondolkozz rövid távon...!”, s ahelyett hogy fölhalmoznál, építenéd a családi otthont, és hiányozna az idegenek szomszédsága mint környezet, inkább ne engedj az elfogultság készítésének, az informális tereknek vagy a múltba révedő értékeléseknek, hozd meg helyette a minimális áldozatot, melyet a döntési hatalom kíván, s élj látszatra függetlenül mindettől, amennyire csak tudsz...!

A kollektív tudás számára a társadalmi többség szegénysége, kényszerített létmódja, gyökértelenné tett hovátartozása ugyan a túlélés egyfajta eszköze, de egyúttal gyanús, bizonytalan és főképpen „vegetatív” tudás-szint, labilis tudások és kevés hipotézissel ellátott meggyőződések halmaza. A válságban lévő kultúrák gyakran az újrakeresésen és az új módon lehetséges felhasználáson alapulnak. Ezeket a folyamatokat a poszt-szocialista államok politikai átmenetében kritikus vagy tartózkodó állapotot kialakító lakói használták fel húszéves harcuk során. Mintegy újrahasznosítják a politikai-kommunikációs technológia kultúrájának hulladékát, a történelmi idők átmeneteit, melyek hozzásegítik ahhoz, hogy a dolgok értelmet, újjelentéseket kapjanak, valamint ahhoz, hogy stratégiát dolgozzanak ki az élet, a történetfelfogás, a túlélés számára. Így a többség nemcsak egyszerű túlélő, hanem a história újraalakításának is fontos része, személyes főszereplője

lett. Főszereplője saját történelmének, mely immár nem része a közösnek, csakis annyiban, amikor e találkozás elkerülhetetlen. A magántörténelem, vagy a köztörténet magán-elbeszélése átvette helyét a diktatúrák utáni történéseknek. Talán nem is haszontalanul: mert ha nem (marxista módon) „nevetve szabadulunk meg történelmünkötől”, még fennmaradó lehetőségünk, hogy individuális históriával magasztaljuk föl a meg nem történtet, a reménybelit, a jövőre esélyeset, a virtuálisat vagy a múltat tagadót akár.

Esetleg annyit tényleg elveszítünk ezzel, hogy közössé legyen a történelem... De ha elnyertük a jogot, hogy erre legyintsünk, vagy a készíttést, hogy össze akarjunk hasonlítani, még lehetünk sikeresek is e téren. Legfőleg majd a történészek későbbi korokban átírják és százalékokba foglalják élő jelenünket, az „emlékezet nélküli kultúrát”, hogy ne kelljen árnyalt jelentéseiben minden sorsot egyenként megismerni és megérteni...

A kulturális tudás, avagy a tudás-kultúra titkai

Esetről esetre, életvilág és közös emlékezet közötti mezőben kellene hát a megismerés és megértés gyakorlatára is kitérni, egyedek és tömegek rutinjaira, melyek átalakulni látszanak a rendszerváltozó évtizedek során. Írásomban, mintegy szemléletmódot illusztrálva, egy történeti súlyú és jelentésterű képződményre fókuszálva

arra teszek kísérletet, hogy ez emlékezetmunka fontosságát ne a história „diplomáciai” magasából vagy méltó idői távolságából húzzam alá, hanem az élő társadalomszervezet egy adott állapotára tekintve érvényesítsem. Hely és emlékezet, saját univerzum és politikai konstrukcionizmus tagolja itt az összképet, közelebbről a csángókéét. Megértésükhöz azonban nem elég a jelen pillanatfelvétele, hanem szükséges a Számukra valóan más, az alakuló, a Révükön is módosuló történeti kép előzményeinek belátása is. Miként Gyáni Gábor értelmezi a hasonló helyzeteket: „A helyekbe beköltöző kollektív emlékezet szükségképpen újradefiniálja a történelmet: az emlékezetben tartott múlt ennek eredményeként tudományból szociális, valamint kulturális tudássá és gyakorlattá alakul át, ami identitást teremt. Amikor a hely birtokba veszi a maga múltját, megkonstruálja a maga történelmét, univerzumot hoz létre” (Gyáni 2008). Nem véletlen tehát, adja tudtunkra, hogy a „kommemoratív emlékezet döntő referenciája az origóhoz kapcsolódó kultikus viszony”, ehhez pedig akár rang, presztízs, jogi státusz megszerzése, kiváltásos helyzet vagy mitikus előkép is elegendő. Olyasmi tehát, amelynek minden helyhez, minden emberi közösséghez („kis történelem”), minden „képzelt közösséghez” (mint „nagy történelemhez”) is közeli viszonya van: „A helyi identitás megteremtéséhez és ápolásához elengedhetetlen helyi tudás, lokális történelmi tudat számos specifikus vonást mutat a nagytörténettel összefüggő tudáshoz és tudathoz képest. Ennek részben az is oka, hogy a helyi történetet megkonstruáló racionális megismerés a nemzeti történetíráshoz viszonyítva fejletlenebb intézményes keretek közt kénytelen működni. S még ha történetírói igénnyel beszél is el adott hely (település) múltját, az így megszerzett tudás kanonizálásának és elterjesztésének láthatóan csekélyebb a lehetősége, mint a nemzeti történeti narratívának. Már csak azért is, mert nem kerül be a kötelezően előírt iskolai tananyagba, ezért kevesen is tudhatnak róla. Ráadásul a helyi múlt képe többnyire töredékes: nem csak a történet kezdete vész gyakran teljesen homályba, hanem olykor még a későbbi etapok is roppant hiányosan fűzhetők fel a kronologikus és lineáris történeti elbeszélés vonalára” (Gyáni u.o.).

A csángók világát és életvalóságát kutatói tapasztalatom szerint kitartóan, régóta és látszólag makacsul veszi körül az a bizonytalanság, mely hollétüket, hogylétüket, identitásukat, vallásukat lengi be a kívülálló pillantása révén. A kérdésre tehát, hogy miként alakulnak aktuálisan a csángók érdekérvényesítési, oktatási, megélhetési, kulturális, vallásgyakorlási, foglalkoztatási vagy egészségügyi gondjai, csakis felszínesen lehet válaszolni. Felszínes válaszokban persze meg lehet fogalmazni drámákat, „végjátékot”, szélsőséges megoldásokat, kihalást, fenyegetést vagy fenyegetettséget, stb. – de ezeknek nem látom értelmét, csupán politikusok érvelésébe illenek mint fegyelmező érvek. Emberközelit képet alkotva viszont egyrészt a megoldások sokfélesége a szembeszökő, melyekkel kísérleteznek az érintett populáció egyedei-családjai... Minél több a kérdés és a mérlege-

lendő aspektus, nyilván annál riasztóbb az összkép. Nem véletlen ezért, hogy a napi sajtó, a publicisztika vagy a határon túli magyar policy-k némelyikének rájuk irányuló tekintete elsősorban a szaporodó gondokat, az elbizonytalanodás fokozódását, a kiútkeresés reménytelenségét és az elesettség elterjedését (időszakos hangulatokban még erőteljesebb drámáját is) hajlamos kiolvasni a feltételekből és történésekből. Mindezek révén tehát a kollektív emlékezet sajátos konstrukciója készül, hibrid műfajban, hisz egész víziójában nem kimondottan csak a csángóké, hanem épp annyira a jelen kortörténetét idegenből konstruálóké is. A „Kis Történelem” a „Nagy Történelem” részévé lesz, de csupán az erőhatalmi történetmesélés oldaláról tekintve – a saját narratívák ennek nem mindig kívánnak megfelelni, s védekezési terepük nemegyszer épp a személyes lét, a magánerejű belátás, a személyessé tett köztörténeti elbeszélés lehet. Utóbbinak szinte velejárója az igazgatási terület-átrendezés és határátalakítás verbális vagy formális erőszakával szembeni ellenérzés, dac, szolgálatmegtagadás vagy dekonstrukciós állásfoglalás.

Ezzel a Nagy Történelmet alkotni kész kisajátítási szerepkörrel szemben ugyanakkor éppen az érdekérvényesítésben komoly változások, „haladás”, látványos trendváltás tapasztalható (természetesen nem a hétfalusiakról, hanem a moldvaiakról szólva). Ezek egyik aspektusa a kisebbségi lét egyik kulcskérdése: az oktatás és a nyelvhasználat. Vannak már/

még magyar nyelvű alternatív osztályok, a „hiánykérdés” sürgőssége lekerült a napirendről. Ám korántsem bizonyos, hogy véglegesen, és messze nem hihető, hogy a munkaerő-politikai mozgásokkal, a migrációs potenciál változásával ez nem alakul át (vagy vissza). Ennek oka részint az önszervező erők érdemi térnyerése, a helyi igazgatási érdekkörök lobbitevékenysége, valamelyes „europeizálódás” környezeti hatása is, részint a lokális politikai szereplők aktivizálódása, amely a sajtó és (talán) a nemzetközi közvélemény hatására látszólag megnyugtató helyzetet teremtett. Ennek garanciái azonban nem okvetlenül vannak meg, amire helyi válasz a fiatalok külföldi (elsők között is magyarországi) munkavállalása, elmozgása, ennek pedig hatása lehet a fiatalabb generációk utánpótlására, iskolai osztálylétszámok változására. A magyar kormányzat lehetséges stratégiai befolyása lehetne árnyaltabb: nem elegendő a korábbi célhelyzet változását figyelembe venni, vagyis nem az „alulról” építkezést szorgalmazni, hanem hosszabb távú prognózissal a jövőt tervezni, ezen belül is például a tanárok képzésére koncentrálni kellene. Előképként érdemes utalni a csángók 1947 utáni magyar nyelvű oktatására, amikor valósággal elfogytak a tanárok, akik Erdélyből mentek volna Moldvába tanítani – s ez a helyzet megismétlődhet ma is, bár a körülményeket összehasonlítani sem lehetne.

Az akkori és a mai helyzet párhuzamait keresve, át lehet látni, hogy a csángókérdésben a felelőtlen elgondolások nem okvetlenül a központi hozzáállást jellemezték csupán, hanem a helyi adminisztrációt legalább annyira. Főként a régi, bevált „gárda” nehezíti a változások intenzifikálódását – érdemes példaként utalni Dumitru Zaharia cikkeire a *Desteptarea* című bákói napilapban, aki mint a Román Állami Levéltár bákói részlegének volt igazgatója majdnem harminc éven át, és mindmáig szellemiségében még azt a kort idézi, amikor a csángók asszimilációja állampolitikai érdek volt... Ennek persze „szövegkörnyezetében” jelen volt a hetvenes évek közepének belbiztonsági hangulata és állampolitikai érvelése, amikor a Vatikán és a külföld előtt bizonyítani kellett, hogy a csángók római katolikusok... Midőn Dumitru Martinas könyvét újra előveszik a naftalinból, ez a régi kísértet járja be ismét Romániát...

Ezenközben még román levéltári forrásokkal is bizonyítható, hogy a csángók erőszakos asszimilációja az egyház érdekeit szolgálta, ezt a papság maga kezdeményezte, mert ahogyan a zsidóknak, ugyanúgy a csángóknak sem volt egyenrangú állampolgárságuk. Kogalniceanu fejedelem megoldási kísérlete jelezte, hogy az addigi joggyakorlatban (állampolgársági törvényben) és választójogban kodifikált állampolgársági rang csak az ortodox vallásúak számára volt teljes értékű. Épp ezért nem volt véletlen, hogy a iasi római katolikus püspökség (bizonyos engedmények fejében, amilyen a föld, erdő tulajdonlása volt) készséggel lemondott magyar nyelvű híveinek egy részéről – ennek minden következményével nem okvetlenül számolva. (Erről részletesebben a témakörrel tartott budapesti Teleki Téka konferenciáján elhangzott előadásom, továbbá néhány kisebb reflexióm szól, lásd az elektronikus hivatkozások között 2004, 2006).

Mindezek alapján, amennyiben a magyar kormányzat a csángó-kérdés hosszabb távú megoldását tervezi, jelenleg főként gazdasági, megélhetési-túlélési kérdésként kell kezelje a fölmerülőket. Ez természetesen túlmegy azon, hogy kisebbségpolitikai és gazdasági innovációs kihívás helyett kizárólagosan „magyar ügyként” kezelhető legyen a csángók helyzete. Túlmegy tehát a nyelvhasználat politikáján, a követelések és feltételek hatásain, a pusztán „kisebbségvédelmi” kérdésként tematizálható aktuálpolitikán. Befektetések, megélhetési bázisok, innovációs mikrostratégiák szükségesek a tervezésben, nem elegendő a kulturális autonomizálódás vagy a nyelvi jogok biztosíthatóságának kieszközlése. Már csak azért sem egyirányú vagy egylényegű a folyamat, mert a „magyar ügyként” kezelt kérdések nem érnek el (vagy fel) a Vatikán magasába, ahol a döntő szavakhoz áldás is járulhatna. Az egyház azonban nem fog máról holnapra lemondani eddigi stratégiájáról, s más álláspontot elfoglalni, mint a korábit, amelyet megtagadnia nem ésszerű. E tekintetben Josif M. Pal és mások munkái mindig is valamelyest hivatkozási alapot fognak jelenteni a csángók eredete, nyelvi fejlődéstörténete, stb. szempont-

jából. Ezért praktikusán túl kell lépni ezen a nyelvtörvény-vitán, ki kell szakítani a közvitéből a csángók eredet-kérdését, ami nem valamiféle „lemondást” tükröz, hanem a kor szavának meghallását inkább, hisz 500 év múltán már egyáltalán nem az számít: magyarok voltak-e a csángók, vagy sem... A „kiszakítás” ugyanakkor ne jelenthesse a „cserbenhagyás” gesztusát – ez roppant fontos komponens! A kollektív emlékezet építése terén pedig ez fontosabb, mint a statisztikai lélekszám vagy az egyházi vezetés deklarációi, kanonikus vitái és öntöm-jénező szereptudata.

A nyelvkérdésben is volnának természetesen lehetőségek, hisz talán nem lenne megoldhatatlan a Duna Tv és a Román Tv magyar adását románul feliratozni, amelynek segítségével a közölt tartalom fordítására, a magyar nyelvi jelentés megerősödésére kerülne át a hangsúly, és szinte nyelvlecke-szerűen tanulhatnának magyarul ennek révén. A csángó gyerekek – éppúgy mint szüleik –, nem szívesen szabadulnak meg otthonuktól – ezáltal lehet, egy új nyelvi tudat részesei lennének, de a nyelven túli identitás-elemek éppúgy, mint a túlélési technikák ettől még nem lennének elfogadhatóbbak. Számukra a szülőföldi környezet a kikerülhetetlen jövő része (amennyiben nem menekülni, migrálni próbálnak ennek következtében), ezért felzárkóztatásukhoz éppen a biztos román nyelvismeret a minimális szint, erre azonban már épülhetnek akár nyelvi és kulturális, nevelési és életvezetési oktatási-pe-

dagógiai stratégiák is, épp olyanok, mint a magyarországi roma népeség gyermekeinek oktatásakor, kollégiumi környezetben, ideális feltételek között, saját kulturális miliőre építve. Egyfajta „láthatatlan kollégium” lehetne ez, időleges bentlakás az „élet iskolájának” kezdeti idején... Vagy nyári egyetem formájában, melyet nyaranta meg lehetne szervezni, együttműködésben más nyugati (pl. finn) egyetemekkel. (A finn érdeklődést is ki lehetne használni – ha már az ET-jelentést a volt finn művelődési miniszter írta...).

A közelmúlt néhány évben a csángókkal összefüggő fontosabb fejlemények, továbbá ezek politikai és gazdasági leágazásai még mindig érvényben vannak hatásukat tekintve (amilyen példaképpen a magyar iskolák körüli huzivoni volt, vagy a magyar nyelvű mise szolgáltatása), de ezek mára a közelmúlt aktualitásai maradtak, nem többek. A helyi hatóságok kísérlete az alternatív iskolával ill. osztályokkal ugyancsak ilyen törekvés volt, ennek ügyviteli nehézségeit már kezelni tudják – de ehhez talán kellett a külső nyomásgyakorlás is, Viorel Hrebenciuc közbenjárása a bákói helyi közigazgatásnál és másutt, aminek erőhatásai és következményei korántsem vezethettek egyetlen generáción belüli változáshoz, sőt a központi döntéshozók egyöntetű jóváhagyására sem számíthattak. Belátva a nehézségek számosságát, ugyanakkor keresve a nehézségek feloldási kísérleteit is, annyi hangsúlyosan kiemondható, hogy a nyelvi helyzet megol-

dása nem lesz kézenfekvő, minthogy ebbe kívülről, politikai célokkal és programokkal belenyúlni nem érdemes... A magyar nyelvű mise kérdése örök szimbolikus küzdelem és tét tárgya – de szükségképpen nem lesz bevezethető általánosságban egészen addig, amíg a helyi politikai erők és a Vatikán apparátusa nem lesznek képesek egyezkedni, vagy ameddig ugyanez a kérdés be nem kerül a tétek és játszmák újabb köreibe, kiérdemelve a Vatikán figyelmét, amely képes lenne egyéb politikai célok okán a iasi püspökséget utasítani a helyzet európaias rendezése érdekében...

A csángókkal jelenleg összefüggő egyéb releváns körülményekről csupán röviden, említés-szerűen szólva, annyit mindenképpen jelezni kell, hogy a csángóság helyi nyomora és szegénysége köztudottan magasan áll a romániai átlag fölött (igaz, a két székely megye némely vonatkozásokban még meg is előzi a „Csángóföldet”). Roppant magas Bákó megye lakosságának külföldi munkavállalása (mintegy 80 % körül van), ami visszahat a helyi problémák megoldásában vállalt nyomásgyakorlásra, az érdekerők közösségére, a célok és tervek kibontakoztatásának mikéntjére, valamint az egész „csángókérdésre” és alkufolyamatra is. Az olasz vagy izraeli csángó munkavállalók egyre csökkenő érdeklődése és motiváltsága lassan már olyan folyamat jele (legfőbb jegye), amelyben az egyház által segített külföldi munkavállalás már-már burkolt migráció-erőltetésnek, a kizárás legitim és árnyalt megvalósításának kihívásává válik. Megannyi érintett család vagy munkaképes kereső épp az egyház segítségével helyezkedik el, a helyi lelkész gondozására vár, az Ő segítségével döntéshozatal előtt. Ebben a bizonytalanságban, vagy épp az egyházi milióból való önkéntes „ex-clusióban”, időleges amnéziában mégis nagyon fontos lehet a helyi pap véleménye, az egyház presztízse is. Az európai szinten mérve „elmaradott” népcsoport, amely fölöttébb szegény is, fokozottabban kiszolgáltatottá lesz az egyház hatásától, szinte „utolsó kapaszkodó” vagy a menekülésre készítő vállalkozási merészség utolsó cseppje lesz számára az összetartozás szimbolikus közösségének válasza a modernitás hatásaira, a migrációs nyomásra és a kulturaközi tanulásra. A rurális gyökerek, a nehéz megélhetés mentális szférája, a helyi zárt közösségek nehézkes nyitási hajlandósága főszerepet ad a pap felfogásának, s megítéli magát a papot is, aki ha ellene van a magyar nyelvű misézésnek, akkor azonnal megfélemlítő hatást vált ki. E hatások ellensúlya, a magyarországi aggodalmak levezetésének méltó formája is a kényszerű migráció, a nyelvvesztés vagy nyelvi inkompetencia, a tájékozatlan és kárvallott sorsra kényszerített emberek mikrostratégiája... – s ez így marad mindaddig, amíg az európai vagy a globalizációs hatás érvényesülni tud...

A csángókérdés mindazonáltal nem a legsúlyosabb viszonylat Romániában. Csupán egyike a korszak kihívásainak – melyre a csángóknak mindig is megvoltak a maguk „ellenstratégiái”, válaszaik. Viszont éppen azért, mert ezek kezelése nem pusztán „Románia

belügye”, s ugyanakkor nem is „magyar ügy”, sőt mégcsak nem is az Unio problematikája, talán érdemes lenne hangsúlyozni, hogy az érintettek köre, a csángók java többsége érdekelt a megoldásban. De nem abban, amely ellene érvényesül, hanem abban, ami Érte...

Az azonban, hogy a kulturális adaptáció, az asszimiláció, a migráció vagy a kollaboráció érvényesül-e inkább ebben a történelmi közegben, nem kis hányadában a kulturális tudás és tudáskultúráról formált közpolitikai fogalomrendszer révén kerül mérlegelésre. Ennek itt két momentumát kell kiemelnem (anélkül, hogy kellőképpen részletezném, vagyis leginkább a kulturális emlékezeti momentumra fókuszálva): a kultúra mint tudás és a tudáskultúrának ehhez a helyi mikrovilághoz vagy térségi tudatszférához való viszonyában tapasztalható asszimiláló hatásokat elsőként, majd a mindezt szélesebb mezőben körülölelő titokvilágot, amely a rendszerváltások látszatvilágos szféráit jellemzi: a politikai tudástermelés egyik rejtett tartományát, a titok mint politikai eszköz használatát körvonalazva.

Moldvai katolikusok: a Vatikán és a Szekuritáté között

A moldvai katolicizmusról beszélve nem tekinthetünk el azoktól a történelmi tényektől, amelyek az utóbbi hét évszázadban e közösséget érintették. Tízévnnyi levéltári kutatás során – különösen az utóbbi

három évben – Bukarestben olyan dokumentumokat találtam, amelyek új, érdekes adalékokkal szolgálnak a romániai katolicizmus történetéhez. Egyúttal világosságához is – de ez talán már nem a történet-, hanem a politikatudomány újfajta megközelítésmódjait és megértő attitűdjét jellemzi újabban.

A moldvai katolicizmust három olyan jól elkülönülő szakaszban lehet vizsgálni, amelyek befolyásolták a katolikus egyházak a hivatalos vezetéshez, illetve a hívekhez fűződő viszonyát. Az első nehéz időszak a Vatikán moldvai missziójának kezdeteitől az 1848-as forradalomig tart. Erre a viharosként jellemezhető időszakra a különböző társfelekezeti kongregációk (obszerváns vs. konventuális) belső harcát nyomta rá bélyegét az ortodox egyház kinyilvánított ellenségességének háttérében. A missziós munkát az is nehezítette, hogy a fejedelmek sűrűn váltották egymást a török és más birodalmak ellenőrzése alatt álló Moldva trónján. A második szakasz az 1848 utáni évtizedben kezdődik, és a kommunisták hatalomra kerüléséig tart. Ezt az időszakot a minorita rend uralma jellemzi a moldvai misszió történetében. A katolikus egyház státuszának elismerése jelentős engedménnyel történt a nacionalizmus ideológiája mentén. A közel egy évszázados szakasz, amelyen a román függetlenségi háború és a két világégés is nyomot hagyott, ultranacionalizmusba torkollott, gyakran szervilizmus által kísértve. Ennek egyetlen nagy vesztese a csángó

közösség volt. A harmadik szakasz, az asszimiláció jellemzése előtt egy kisebb kitérőt kell tenni a csángóság helyzetét megvilágítandó.

A csángók és a katolikusok közé gyakran egyenlőségjelet tesznek, akarva vagy akaratlanul. Tudni kell azonban, hogy a moldvai katolikus hívek egy részét a csángók alkotják. Akik ezt összemoszák, tulajdonképpen szándékosan próbálnak leplezni egy történelmi igazságot, hogy elfedjék a csángók beolvasztására irányuló összehangolt akciót. Fontos párhuzamot vonni egy másik, hasonló helyzetben levő közösséggel. Több mint kétszáz évvel ezelőtt a jelenlegi Románia területén megtelepedett egy vallási közösség, amely elszakadt az orosz ortodoxiától. A történelem során az ortodox egyházból senki nem mert behálózni és asszimilálni a lipovánokat – róluk van szó –, pedig az ortodox egyházban a nacionalizmus a négy evangéliumra alapul. Az egykor 15-20 ezer lelkes menekültcsoportnak jelenleg közel ötvenezzer híve van, kizárólag a természetes szaporulat eredményeként.

A katolikus csángók viszont, akik egy régi magyar dialektust beszélnek, a 19. század elején mintegy 18 ezren voltak az akkoriban Moldvában összeszámlált 32-33 ezer katolikus közül. Ezt a közösséget, a csángók és románok mellett kis számban lengyel, cseh, olasz, orosz és német katolikusok is alkották. A moldvai katolikus közösséget ma több mint negyedmillió hívő alkotja. A legutóbbi népszámlálás adatai szerint közülük csak 1500 a csángó. Ennek ellenére a katolikus egyház közleményei azt hirdetik, hogy Moldvában 250 ezer katolikus él – kizárólag románok. Félretéve a természetes szaporulat és a demográfiai mozgások kérdését, a csángók asszimilációját, elrománosítását célzó akciónak vagyunk tanúi.

A moldvai katolikusok története második szakaszának jellemzője a főleg az ortodox egyházzal folytatott állandó harc a romániai felekezetek sorában elfoglalt második hely megszilárdításáért. Ez a harc nem mindig ortodox (vagy katolikus) eszközökkel folyt. Az 1918-as egyesülésig a stratégia egymás kölcsönös vatikáni és hatósági feljelentésére alapult. Ezt követően, és különösen a Konkordátum 1929-es aláírása után a katolikus egyház betagolódott a két világháború közti időszak ultranacionalista áramlatába – ezt bizonyítja egy sor dokumentum, de a „Presa Bună” kiadó kiadványai is (1928), s mint tendencia átvezet a harmadik szakaszba, az asszimiláció időszakába, a magyar nyelven beszélő elem semlegesítésének folyamatába, ennek kezdete egybeesik a kommunizmus romániai uralmának kezdetével. Tíz-tizenkét év után, miközben a rendszer üldözte a vallási felekezeteket, valamelyest javult a kommunista államvezetéssel való viszony. Igaz, hogy az ortodox egyház kiváltságos helyzetben volt, csak azokat a papokat börtönözték be, akik a legionárius mozgalommal, vagy a történelmi pártokkal szimpatizáltak.

A harmadik időszokról szóló dokumentumok szerint a katolikus egyház jelenlegi

helyzetét három tényező befolyásolta: a Vatikán, a romániai, illetve a moldovai katolikus klérus, valamint a Szekuritátéra támaszkodó kommunista hatalom. A második világháború utáni a Kelet-Európával való viszonyában a Vatikán közvetlenül ütközött a kommunista ideológiával, amelynek doktrínájával határozottan, érvekkel szállt szembe, már a Szovjetunió létrejötte óta. Romániában a Konkordátum bukaresti részről történő egyoldalú visszamondása, a görög-katolikus egyház törvényen kívül helyezése, több száz katolikus pap elítélése nyomán a Vatikán veszélyben látta térségbeli érdekeit. A kapcsolatok működtetése érdekében a Vatikán kompromisszumok elfogadására kényszerült, és engedményeket tett a Romániával és a szovjet tömb többi országaival fenntartott kapcsolatokban. Mindez persze a Szovjet Kommunista Párt 20. kongresszusát követő ideológiai lazítás (desztalinizáció) hátterében történt.

A Konkordátum érvénytelenítése után a romániai katolikus egyház vezetésében pánikhangulat alakult ki a minden egyházban ellenséges ügynököket látó ateista és a KGB-s politikai rendszer fenyegetése nyomán. Egy másik fenyegetés az ortodox egyház részéről jött, amelyet zavart a „katolikus enklávé”. Miután birtokba vett több mint nyolcszáz görög-katolikus templomot, a román ortodox egyház doktrínájában újra feléledt a katolikusok elleni nyílt harc – immár a hatóságok támogatásával.

A kommunista állam veszélyforrásnak

tekintette az egyházat, a törvényhozó és a végrehajtó hatalom, illetve a Szekuritáté segítségével próbálta uralni a helyzetet. Míg az egyházak jogállásáról és a kultuszügyi főosztály hivatalos tevékenységéről szóló jogszabályok ismertek, az aprólékos megfigyelések titokban zajlottak. Hogy megszerezze a hatóságok által kért információkat, a Szekuritáté a klérus egészét, de a hívek közösségét is megfigyelés alatt tartotta. Az állambiztonság szemmel tartotta az egyház teljes tevékenységét, a vallási ceremóniáktól a Vatikánnal fenntartott kapcsolatokig. Az eredményes munka érdekében a Szekuritáté a klérus soraiból is beszervezett informátorokból álló aktív és nagy létszámú hálózattal dolgozott. A Szekuritáté irattárának dokumentumai szerint minden negyedik papot (*kultusz-kiszolgálót*, ahogy a biztonsági szolgálat meghatározta) „forrásként” vagy „minősített informátorként” szerveztek be. Ez a rendszer mind az ortodox, mind pedig a katolikus klérus esetében működött, attól függetlenül, hogy erdélyi magyar, vagy román papokról volt-e szó.

A háború utáni rendszerváltás Romániában is a váltások és változások rendszerébe illeszkedett. Eleinte a bebörtönzött papokat szervezték be, nyomásgyakorlással vagy ígéretekkel nagy számú nyilatkozatot sikerült begyűjteni a szabadulás utáni együttműködésről. 1964 után az együttműködési nyilatkozatokat önkéntes alapon írták alá, ezek nagy része előjogok (külföldi utak, jobb parókia vagy tisztség,

személyes, vagy a parókiának kedvező anyagi előnyök) ígérete ellenében született. A teljes igazsághoz tartozik, hogy a KGB mintájára felépített és kiképzett Szekuritáté nyomást gyakorolt ugyan a klérusra, de a papok közül is sokan – emberek lévén – leszakították a tiltott gyümölcsöt.

Nincs szándékomban vadászatot indítani az informátorok ellen. Sikerült azonosítanom közel nyolcvan százalékuk valódi identitását, személyes adataikkal, felszentelésük évével együtt, magyarokat és románokat egyaránt. Nem vagyok ítélőbíró, tetteikért ők a felelősek. A jelenség kutatása a fontos, amely a moldvai csángók eltűnéséhez vezetett. Merthogy itt *eltűnésről* van szó. Ezért pedig moldvai katolikus egyház a hibás és felelős, amely az utóbbi százötven évben a csángó közösséget is pasztorálta. Történt mindez a Vatikán hallgatólagos beleegyezésével, a rosszul értelmezett nacionalizmus hátterével, a 20. század utolsó szakaszában, a hivatalos vezetés és a Szekuritáté aktív részvételével.

A moldvai katolikus egyház csángók eredetéről szóló referenciamunkái – Iosif M. Pal és Dumitru Mărtinaș művei is – könnyedén megcáfolhatók. Mi több, adatok tanúskodnak arról, hogy Mărtinaș munkája (*Originea ceangăilor din Moldova, Editura Stiintifica și Enciclopedică, București, 1985*) a Szekuritáté 0544-es katonai alakulat és a félretájékoztatóval foglalkozó D-osztályának műve, nyilván vagy feltehetően néhány egyházi vezető hozzájárulásával.

Az egyik „forrás” jelentésében arról számol be, hogy Petru Gherghel iași-i püspök azt mondta Mărtinaș könyvének egyik kiadójáról, hogy ezredes. Azt hiszem, ez önmagáért beszél. A Szekuritáté beavatkozott a hazai helyzetbe (a Tatros és Szeret fedőnevű műveletek révén), de külföldön is dolgozott: téves információkkal félrevezette a Nyugatot, illetve a Vatikánt, ahol például a „Montázs” fedőnevű akcióban részt vett a Szekuritáté valamennyi részlege, a kultuszügyi főosztály, valamint tizenöt magas rangú egyházi forrás is.

Harminc éven keresztül jelentett rendszeresen Bogdan, Ovidiu, Lucian, Puiu, Dinescu, Deleanu, Claudiu, Lespezeanu és további kétszáz „forrás”, valamennyiszer olyan esemény történt, amely sürgős beszámolót kívánt. Ha egy forrás – például Costel – esetében a dokumentumokban nem szerepelt a valódi személyazonosság, elegendő volt megnézni egy jelentésben, hogy a forrás X pappal együtt ekkor és ekkor Y papnál járt látogatásban. Így könnyedén kideríthettem, kicsoda Costel.

Ugyanakkor volt egy kétes és titokzatos szereplő, aki gyakran feltűnt a Vatikán, a romániai katolikus klérus, illetve a Szekuritáté kultuszügyi főosztálya háromszögében: az ultranacionalista Iosif Constantin Drăgan. Közvetítőként való feltűnése a hetvenes években szorosan kapcsolódik a Szekuritáté katolikus kérdéskört érintő műveleteinek felerősödéséhez.

A Szekuritáté dokumentumai a következőket bizonyítják:

1. Hogy megmentse a romániai katolikus enklávét, a Vatikán lemond a görög-katolikus egyházzal, valamint a moldvai csángókról, a magyar nyelvű mise iránti igényükkel együtt;
2. A kommunista hatalom a Szekuritáté támogatásával, különösen 1976 után, az új nacionalista-kommunista irányt követve elfojtja a csángók valamennyi kérését, és megtagadja a Vatikánnal folytatandó tárgyalásokat a görög-katolikus egyház hivatalossá tételéről;
3. A bukaresti és a moldvai érsekség folytatja a csángók asszimilálását, akárcsak a kommunizmus előtt – az egyetlen újdonság, hogy a klérus jelentős része együttműködik a Szekuritátéval. Sokan közülük ma is aktívak.

Ez a felfogás, sajnos, 1989 után is érvényes maradt. Annak ellenére, hogy elkészült az 1521/2001-es Ajánlás, Tytti Maria Isohookana-Asunmaa finn európai parlamenti képviselő abszolút semleges jelentése, amelyben utal a csángók helyzetére, és amelyet 2001. május 4-én mutatott be 9078-as iktatószámmal.

A rendszerváltások nem a naptárakhoz kötődnek, nem a határok lebontásától függenek csupán, vagy talán még csak nem is a politikatörténeti értelemben vehető külpolitikai függésektől. Hanem a vált(ozá)sok övezte jelentésmódosulásokról,

struktúra-átalakulásokról és modellvariánsokról mélyen távoli, politikai kultúrába és mentális hagyományba betonozott transzformációktól sokkal inkább. A közösségek emlékezete, az emlékezetközösség szereptudata, a kollektív memória épp ezért a legnehezebben ölt új formát, a legnehezebben felejt az anómia veszélyét elkerülve, s talán még ritkábban bocsát meg a kegyeletes tónusú felmentések jegyében. Mert a kollektív emlékezet egyúttal a belső tartalom, a tudás és tudat támaszlopa, a meggyőződés és erő, feladattudat és szerepkészletek éltető energiája is. Talán legfőképpen ezért nem válik a kulturális tudás a tudáskultúra titkainak fölfedőjévé – akkor sem, ha körötte változott a rendszer, a politikai berendezkedés, a feltételek együttese...

Változna a rendszer? Melyik? Mikor? Miért és hogyan?

(Egy emlékezetkultúrát megörökítő kiállítás margójára)

A rendszerváltások sűrű és sötét éjszák... Meneküléssel, lövésekkel, hullákkal, érthetetlenül elszabadult erőszakkal és menthetetlenül föltámadt igazságtételi gerjedelmekkel. Lehet ezeket a „hosszú kések éjszakáit”, a sodró és elsöprő változások, meg a puha és titkolt sunyiságok napjait, sötétségeit filmekben, képeken bemutatni, elítélni. S lehet megértő, kíváncsi

pillantások számára megjeleníteni, talányként felfogni, sorsdöntések előszelének tartani, fényes jövő jeleneként interpretálni.

A kelet-európai 1989-es szisztémaváltást megjelenítő kiállítás anyagának előkészítése közben (filmekben, fotókon, iratokban és hangüzenetekben) végtelen tömegű kényszerrel, erőszakkal, durvasággal, fanatizmussal, elszáltsággal találkoztunk. „Rendszerváltás” névvel illettek durva eseményeket, fenekedett gonoszságokkal teljes kegyetlenségeket, és rendszerek változásai keretbezték a sötét börtönöket, a sötét kivégzőhelyeket, a sötét bíróságokat, sötét lelkű pártemberek erőszakosságát és kíméletlenségét is. Rendszerváltó szándék formálta az 1945–48-as megtorlásokat, az 56-os kivégzéseket, a 68-as tankokat, a 77-es alkukötést, a 81-es szolidaritást, majd 89-es a késő-szovjet birodalom európai részén a forradalmakat... De előtte és közben ugyancsak a gyökeres változtatás szándéka eredményezett kitelepítést, megfigyelést, munkatábor, laktanyafogságot, bérgyilkosságokat, kihallgatást és kínzást, ez indokolta a magánzárka belső terének ürességét, a kivégzőosztag kegyetlen szakszerűségét, s legitimálta, jóváhagyta akár tüntető bányászok vagy a kondukátor lepuffantását, és így tovább...

De ha nem akarunk ilyen „sötét legújabbkort” idéző alaptónust, amely minden oldalon egy gyászkeretbe zárt hír, esemény, fotó, közlemény, nyilatkozat, portré, stb. lenne, ...akkor föl kellene venni azt a „gyerekszemüveget”, amely piros és kék színben látja a világot, „neki való” történéseket és „ellene való” folyamatokat, jókat és rosszakat, anélkül, hogy a két kép ténylegesen összekopirozódna téri dimenzióvá. A szocializmus világai – ma még és már megint – a gyermekek (akár nagyobbak és értelmesebbek) naiv világán át látszanak...: ahogy Apukát elviszik, mert valamit mondott a kocsmában...; ahogy Anyukát nyolcszáz kilométerrel távolabbra küldik munkavállalónak, mert más a nemzetisége vagy értelmiségi...; ahogy a Duna-deltát megtöltik a papok, bűnözők, máskéntgondolkodók gulág-lakói és kitelepített családjaik...; ahogy a pártkáderek mosolyognak a kongresszuson és még aznap kivégzési papírt írnak alá...; ahogy a dicsőséges termelőmunka csak adósságállományt növel...; ahogy a cigányokat betereleik a városi blokkházba és a gyárakba...; ahogy a munkásarisztokráciának jár az üdülés a tengerparton...; ahogy a párt elvtársi légkörében récék és nyulak és őzek és madarak százait lövik le a jeles emberek vadászatain...; ahogy a gyanús külföldiek kihallgatása lezajlik, mert imperialista kémet sejtenek bennük... – és így tovább. Visszaemlékező gyerekek, tárgyakat őrző felnőttek, kiszolgáltatottá vált tömegek, minden tízre jutó négy besúgó, börtönnapló és vallomások fájdalmaiból vett idézetek, pionír-divat és farmer-tilalom, taps-csoportok és állami Dáciák találkozásai, puszikodó elvtársak és tisztelgő elvtárs-bajtársnők kontrasztja, stb., stb.

Lehetne továbbá „kiragadott időket” venni a rendszerátalakulás korszakához (vagy korszakaihoz): a munkaszolgálat ideje, az államosítás kora, a munka ideje, sportolás ideje, politikai kényszer ideje, száműzetés ideje, szervezett csoportos kirándulás ideje, kötelező újságolvasás ideje, falu- vagy üzemi gyűlés ideje, politikai idő, poszt-háborús idő, börtön-idő, „békeidő”, kisebbségi létidő, városépítés ideje, falurombolás ideje, fellendülés és terménybeszolgáltatás ideje, az idő mint a 24 óra korszakoló ritmusa, a szovjetizáció ideje, a felszabadulás ideje, királyság nélküli idő, szocializmus utáni idő, modernizációs idő, európaizálódási idő, munkanélküliség ideje, globalizáció ideje internettel és beszűkült-kitágult univerzummal, családok ideje az elmúlással, iskolák ideje a megszűnésig, szerelem ideje a vegyesházasságig, az órák arculata az idő változásában, az emberek arcmása a kultúra változásában, az öltözet változása a negyvenes évekbeli bányászegyenruhától a modern vállalkozó-menedzserigazgatók öltönyéig, a kertészadrágtól a báli belépőig, stb.

Lehetne mindezt a térben elhelyezni. Ahol a legfontosabb változások történtek egy-egy korszakban: partizánok tere, agrárgazdálkodók tere, mocsárlecsapolók horizontja, iparvágány-lerakók terepe, városi könyvtár tere, egy buszjárat belső tere, egy pártivatal arculata, egy takarékpénztár vagy egy autó belseje, egy bálterem miliője, egy erdei tisztás egykor és most, egy híres gyógyfürdő terei, egy iskolai osztály- vagy tornaterem, egy jazz-zenekar pódiuma, egy kórházi mű-

tőszoba, egy szocialista realista festmény optimista tere, egy bányászkarórus fellépése, egy állatkerti esemény közboldogsága, egy érettségi találkozó vagy brigádvetélkedő atmoszférája, és így tovább.

Keressük közben a fogalmi értékeket is az időben és térben, olyanokat, mint szerelem, barátság, béke és idilli nyugalom, biztonság, kényszer, titkosság, hűtlenség, alkotás és építés, elvszerűség és párthűség, szomszédság, népellenesség, pártunk és kormányunk, nemzettudat, sztárok, megalkuvás, korrupció, siker, hatékonyság, mesehős, viccek, közellenesség, kényelem, család, egészség, s így tovább.

Ezek az értékek minden rendszerváltáskor, totális átalakuláskor (vagy legalább ennek képzelése idején) megjelennek, megmutatkoznak, és reprezentálódásuk lesz utóbb egyik fokmérője, jellemvonása a történő történelemnek. Rendszert vált a kapitalizmus a feudális rendet követően – hol így, hol úgy, hol sehogy... –, majd a szocializmus a háborúba hanyatlott kelet-európai kapitalizmusok nyomán, majd a sztálinizmus kimúltával ismét, reformokkal és profilváltoztatással, túlélő taktikákkal és túlélő attitűdökkel együttesen... Már a belső reformok akarása, a szolidaritás ideje és a glasznosztty kora is valamelyes rendszerváltás, a Charta '77 és a gdanski munkás-sztrájk ugyancsak váltás szele, amilyen az 1953-as berlini és az 1956-os kelet-európai eszmélés és retorzió időszaka is volt. A nagy, korszakos váltás ideje, időpontja mégis 1989 volt, határok nyílása,

kondukátorok elűzése, nemzeti alkotmányok újraalkotása, parlamentek elleni tüntetések és rendőrök elleni attackok hetei, a múlt megsemmisítésének módjai szobrok döntésével, szovjet katonák hazaküldésével, régi zászlók előcsomagolásával, rádiók és tévéállomások megszállásával, titkos iratok tengerének megsemmisítésével, börtönök megnyitásával és az éhség elhatalmasodásával...

Váltás(ok) rendszere és rendszerváltások sajátosságai tehát történelembe vesző, történelmet idéző, sőt históriát formáló természetűek. Belőlük áll az a kiállítás, melyet az Unio bukaresti képviseletének formáltunk a 20. évforduló tiszteletére - csupán pillanatfelvételeket tud felvillantani, de teszi azt azzal a szándékkal, hogy ne menjen feledésbe, ami a megerősítés révén fontosságot nyerhet. Ne legyen feledhető a szenvedők haragja, a megkínzottak sérelme, a kiszolgáltatottak reménytelensége, a kitarók bátorsága, a felkelők akarata, a menekülők izgalma, a mindmáig rehabilitálásra várók fájdalma, a mindezidáig ügyesen bujdosók vagy átfestettek szégyene. Ne legyen kérdés, hogy volt-e egyáltalán elnyomó rendszer, ahogy kérdéssé lehetett, volt-e egyáltalán Holocaust. Ne legyen békés látszata annak, ami durván kegyetlen volt. Ne legyen természetes folyamat része a méltatlanul maradt áldozatvállalás, a szolidaritás értéke, a segítség gesztusa, a pártolás ereje, a hit támasza, a remény bizalma. Ne legyen szinte kényszerű, s ezért „elfogadható” sodrása a történelemnek a korábbi rendszerek igazságtalanságainak folyamata. Ne lehessen áment mondani elszánt bűnelkövetésre, harcosan pártos elfogultságra, elvhűen kegyetlen cselekedetekre, kiszolgálói sunyiságra, végrehajtói alázatra, a „jóljáró” magatartások végtelen tömegére. Ne lehessen a váltás rendszerességébe beilleszteni az állandóságok időszakának hétköznapi bűnjait, a „hétköznapi fasizmusok” drámái után a „hétköznapi szocializmusok” botrányát, ne lehessen a váltások gyakoriságára se fogni az állandósult kiszolgáltatottságok állapotát. De lehessen méltóságot kérni azoknak, akik elviselték a váltások nyűgjeit, megszenvedték a morózus építkezés áldozatosságát, kiszolgáltatódtak a változtatók otrombaságának, az elvbaráti elvtelenséget megformálóknak, a sokarcú hitványságnak, amely a történelmet ugyanúgy formálja, mint a nagy sorsfordító pillanatok. Ezek a nagy-nagy pillanatok ugyanis napok és hetek és évek-évtizedek rendszerét feltételezik, s egyformán formálnak folyamatokat, eseménysorokat, állapotokat, múltakat és jövőket, más és más rendszereket, amelyek majd egyszer megint váltásra kerülnek vagy változtatásra érnek meg.

A rendszerváltás tehát nem köznapi, de korszakos állapot. A történelem sodrában már sűrűbb eseménysor, mint évszázadokkal vagy évezredekkel ezelőtt volt. De volt, itt van, és itt is marad velünk. Nem okvetlenül a folyamatos változtatás vehemenciájában. Hanem inkább az igényben, vagy még inkább az élményben és emléanyagban, a személyessé vált történelemben. Helyek és idők személyessége épp oly sokrétű és épp oly ter-

mészetes formája a történelemnek, mint a háborúk, csaták, hódítások, válságok, uralkodóváltások, vallásháborúk vagy tengeri ütközetek históriája. A megszemélyesített, átélt történelem pedig a jelen (és vele a jövő) múltja, feledhetetlen tehát. Méltóságot fölidézni, jelentéstartalmait és formáit reprezentálni hivatott ez a kiállítás, azon túl, hogy a történő történelem jelesebb eseménysoraira utal fotók, szövegek, hangok, színek tónusaival, jelképi üzenetekkel, iskolai tananyagból kimaradó élménytárral. *Perszonális történelem nélkül köztörténet sincsen.* Sem európai, sem romániai, sem litván, sem keletnémet, sem magyar. Ezek a „nemzeti történelmek” is mindig nevezetűek, vagy akár névtelen hősökhez és áldozatokhoz kapcsolódnak, velük „építkeznek”, révükön keresik legitimitásukat. A magán-történetek köztörténetté is lehetnek – akár időlegesen vagy állandósultan – a rendszerváltásokban, amelyek változási tempói szomorú ciklikussággal követik egymást legkésőbb fél évszázadonként, de sokszor negyedszázadonként is. S a köztörténeti konstrukció mellett vagy alatt megterem, gomba-mód életre kel a szubjektíve átélt történések élményanyaga. Sőt, a szuverén jelentés-tér, amelyben e perszonalizált históriának úgymond „magánérdekű” felhangjai erősödnek drámává, kiegészül a láthatatlanságok látható titoktárával is. Nemzetközi politikával s ennek okaival, ideológiákkal s ezek hömpölygésével, érdekekkel és ezeket leplező magatartásokkal, kényszerekkel s mögöttük mosolygó fegyveresekkel, vagy

titokgyártókkal és még titkosabb kilétű auktoraikkal...

Kiállításunk ezeket a rendszereket jellemzi és ezeket a váltásokat idézi. Azokkal, akik résztvevői voltak, itt és másutt, utcán vagy mezőn, filozófiai előadáson vagy rádióriportban, templomban vagy tankok belsőjében, templom tornyára mászva vagy harckocsik elé állva, szórólapokon vagy rendőratokban, pártirodákban vagy munkatábori barakkok sarkában. Jellemzi és idézi azt is képeink sora, s maga az egész installáció, hogy a maguk nemében tömbszerűen lecövekelt rendszerek mégiscsak összefüggtek egymással rendjük egészét, szervezettségét, titkos titkaikat vagy érdektelített vonalasságaikat tekintve, s épp így (vagy épp ellenkezőleg) az emberek érzületeiben, türelmében, merszében vagy gyávaságában is. Viszont ezek a monolit elemek halomra dőltek sorban, mikor egyiknek határai kicsit meglazultak. A „dominó elve” és a kelet-európai rendszerek „bedőlése” láncreakció volt – de nemcsak a szó politikatörténeti értelmében, hanem a változások rendszerlogikája szempontjából is, továbbá az európai közösségek felől nézve is. Kérdés emellett, milyen stabilitás vagy dőlés élteti/fenyegeti az új térbeli közösségbe szerveződött népeket? Milyen új identitást találnak-találhatnak meg az uniós csatlakozás után, s ez feledtetheti-e velük a korábbi sorsuk lenyomatait, kollektív és egyéni emlékezet repedéseit, törésvonalait, mozgásreményét... Váltás-e a változás, vagy fordítva, változás hozza-e a váltást, s

kiknek, miként...? Ezek végiggondolására is késztet kiállításunk. A látogató nélkül, részvevő és tevékeny, érdeklődő és válaszadó jelenléte hiányában annyi már azonnal látszik, hogy nem is oly sok jelenség öltött új arcot, formát, tartalmat... Rajtunk is áll! – sugallja expozíciónk, s ennek minden érdeklődő részese lehet, minden fölismerésre ébredő aktora lehet, s minden visszaemlékező a közös értéktár gyarapítója is...

A történelem, s a vele-benne-általa regnáló korszakos kultúra a kutató tekintet számára nem rejtélyesebb, mint az emberek által létrehozott jelentésrendszerek folyamata. De hát amidőn változik a rendszer, mije változik ténylegesen? Ha váltják, mire váltják...? „Rendszert nem lehet váltani, csak lovat...” – mondta egy kritikus gesztussal Antall József, mint friss kelet-európai miniszterelnök, miután kormányzószékbe került. A közbeszéd, a naponta használt szavaink szerint mégis rendszerváltás zajlott le húsz évvel ezelőtt Kelet-Európában...! Mi volt előtte? Mi változott meg, minek kellett és hogyan tudott megváltozni? Szólhat-e mindezekről egy fotókiállítás, és főként arról a „szocializmust építő” világról, melyről a mai húszévesek szinte semmit nem kell tudjanak... Változott, vagy változtatták? Végül is mindegy. Hacsak... Hacsak nem került túl sok áldozatba! Hacsak nem volt része és részese, vesztese vagy kárvallottja számos ismerős és rokon, szomszéd és sógor, középület és üzem, műemlék és hagyománytartó gondolkodásmód, életút és emlékezeti örökség. Hacsak nem került azóta sok minden az átláthatatlanságok birodalmába. A titoktárba, vagy a rejtélyek intim zártágába...

Politikatörténeti és -elméleti téren roppant kevesen tették föl a kérdést (hadd jelezzem a kevesek talán legfőbbikének, Révész Bélának megkerülhetetlen munkásságát e téren...!), miképpen illeszkedik a rendszerváltásokba a kollektív intimitásoknak az az intézményesült rendszere, amelyet ma már nemcsak magyar-magyar, magyar-román, vagy egykori „jószomszédsági”, hanem kifejezetten titoktörténeti vagy politikai kultúrabeli kontextusban kellene tárgyalni. Azt hinném, ez éppúgy a rendszerváltások rendszerének része, mint a diktátorokkal való leszámolás, mint a hangos ellenállók kicsinálása, a harsogó rendi bürokraták félreállítása, vagy a kollaborálók ismételt helyzetbe hozása. Mint a kollektív emlékezet részét, az alábbiakban éppen ezt a „képtelen” történetet szeretném hozzákapcsolni a fenti rendszerváltási modellalakuláshoz. Megannyi tekintetben ugyanis jóval fontosabb, mint a főtéri tankok, a párt-pluralizációs tárgyalások, a kooperációra vagy szolidaritásra nyitott embercsoportok jelenléte. S ha merevnek tetszik talán e sarkos képlet, hadd hivatkozzam arra, hogy a nem látható, az imaginált világok éppúgy jelen vannak az emberek vizionálta történelemben, mint a látott, a képzelt, a hallott, a szemtanúként elviselt, vagy a gyakorlatias testcsellel kivédett számonkérések mikrotörténete.

A titok mint a nemzetek közti kapcsolatok politikai tüneténye

Tanulmányom e fejezete a magyar-román szomszédsági viszony és a titkoszolgálati politikák közötti interferenciákra koncentrál. Kölcsönhatásokra tehát, avagy inkább egymást átható, egymásba karoló, egymással összekötő és olykor látványosan elválasztó funkcionalitásra, amelyet a Hivatalok és a Szolgálatok viszonyában lehet a legnyilvánvalóbban kimutatni. A titkos kapcsolatháló, titokgyártás és titokvédelem, titkos politika és még titokzatosabb harmónia olyan kérdés-sor, amelynek elemei egymásra épülnek, egymásnak feszülnek vagy látszólagos összetartozásuk mögött további titkos hálók és hálózati feszültségek rejtőznek. A szomszédság kérdése első szinten a békés együttműködés ideája lenne, ennek mélyrétegeiben azonban a félszek, tilalmak, cselek, taktikák, kompenzációk és kényszerek leplezése (olykor leleplezése, feltárása is) megtalálható. Ez érdekszférák működése, a szolgálattevők mentális tere, magatartása önmagában is roppant módon komplex jelenség, avagy olyan konstruktum, amelyet maguk a résztvevő aktorok, az érintettek és érdekelttek személyesen is folytonosan éltetnek, formálnak, újraalkotnak. Ezek elemzése sok kutató kitaró tevékenységére épülhet csupán, hisz még a legelszántabb levéltári feltáró munka sem lehet képes a hiányzó vagy nem ismert adatok érdemi összegzésére és érvényes következtetések

levonására. E körvonalazó munka tehát csupán egyetlen kísérlet a lehetséges sok közül, de mert ilyesfajta összegző áttekintést eddig senki sem végzett el, nem lehet kétséges, hogy épp a kollektív történelmi tudat megismeréséhez szükséges lehet az elemi áttekintés is.

Rögtön a téma-expozíció kezdeteinél szükség van ugyanakkor arra a mentegőtődzésre, amely a földolgozott anyagok összegzésére és a lehetséges következtetések érvényességének határaitra vonatkozik. Első körben már maga a titkosszolgálatok rejtett működésmódja és az általuk (is) generált, általuk is forgalmazott, cseretárgyként (vagy szimbolikusan szólva: alapvető fizetőeszközként) használt fogalmi mező behatárolására is szükség van, hogy ennek felfogása, intézményes kezelése, rejtett piacának kialakulása és ezen a piacon a résztvevők viselkedésének leírása lehetséges legyen... A politikai titok ugyanis nem egyszerűen leplezett cselekvés, nem pusztán tartótisztek és „források” kávéházi vagy folyóparti intimitásaiból áll, hanem főként magából a titkosságban való hitből, a titokfunkciók erejéből, durva túlzással: a titokvallásból legalább annyira.

Első rátekintésre a titok talán mindenekelelt perszonális kapcsolati (szociálpszichológiai, párkapcsolati- ill. csoportlélektani) fogalom, vagy talán a fikciós művek szerkesztési eleme, közlésnyelvi tartalmú jelenség. Mint ilyen azonban a leggyakoribb előfordulásában mégsem a kommunikációelmélet tárgya, hanem mind

erőteljesebben és fokozott figyelem által övezetten a közpolitikai diskurzusoké. Nemzetvédelem, titokvédelmi apparátusok, adatfelügyeleti szolgálatok, információszerzési szolgáltatások lepik el a pártpolitikai, intézményközi kapcsolatokat és a rendszerváltási időszakot is mindkét itt tárgyalt országban, nemzetközi szintén pedig még ennél is nyomatékosabban van jelen a makropolitikákon belüli rejtett világokban minden, ami titokká válik, titokként kerül értékesítésre, titokformán „belül” van valamin vagy „benn van” valamiben, amit rejtegetni kell, vagy aminek csereértéke a politikai gyürkőzésben hagyományosan megvan és időszakosan erősödik is. A titok társadalomlélektana ugyanakkor még nincs oly aprólékossággal megírva, mint a barátságé, az irigységé vagy a haragos agresszióé – éppenséggel mintha „titkolódnának” valakik már pusztán a fogalom körül is.

Az a vállalás, amely a titokképzés, titkos tudás, titkolt kapcsolatok és titkosított információk végtelen tengeréből törekszik kiolvasni és összegezni valamit, talán a legkevésbé lehet titok tárgya, akár témakörét, akár módszertanát, akár kutatástechnikáját illetően. A titkos társaságok történeti, valláshistóriai, kulturális antropológiai vagy politikai pszichológiai megjelenítései ugyan mindvégig nyíltan rejtik a titok mibenlétének és megnevezhetőségének tüneményét, de miként *A rózsá neve* lapjain Umberto Eco is ki-kivallja a megismerhetetlen megismerésének kockázatát, szinte biztosan lehet gondolni afelől, hogy kriminális végkifejlet nélkül senki sem úszhatja meg a titoktartás és titkolódzás rejtelseinek kibeszélését...

Az a vállalás, amely a titkos tudományok térségein lényeglátó megfogalmazásokra törekszik, nehezen kerülheti el a kommunikációs csatornák kódolt üzeneteinek dekódolását, titkos írásként felfejtését és a titoktárak bemutatását, de csak nagy nehezen tudná elérni, hogy tudománynak tartsák mindazt, aminek feltárását vészhelyzetben is vállalja. A kutatási cél ez esetben nem titkolhatóan az: rájönni a titok természetrajzára konkrét társadalmi körülmények között, felfejteni a titokképzés és titokfejtés politikai/politikatudományi szövedékét, megnevezni a titoktárak ismerethorizonton elfoglalt helyét és funkcionálisát, valamint körüljárni azt is, mikor, miért, mi és mennyiben minősül titoknak. A tervezett megértési és feldolgozási cél nem kevesebb, mint okadatolt példatárát hozni a nemzetközi „rejtélydiplomácia” eszköztárának, elsősorban is a magyar és román kapcsolattörténet alakulási folyamatában. Különös tónust ad az ilyesfajta tematikát vállalónak az a tény, hogy a két állam intimitás-történetében megannyi részlet sokkal sötétebb, mint homályos, s bár a román rejtőzködés okán a két ország titokdiplomáciája Magyarországon már érdemben kutatható, Romániában csupán a felhalmozó korszakban tartanak még. A legkevésbé sem kell kiemelni, hogy a kétoldalú diplomáciai diskurzus egyik oldalán elhangzó interpretációk (lett légyen a másik olda-

liak bármily rejtettek) éppúgy a kapcsolat egészét körvonalazzák, mint oszloptörédek egy reneszánsz ablakív körül.

Talán a bárhol és bármikor új és konvencionális módon megkonstruált társadalmi-hatalmi struktúrák részeként a termelői szféra, a szolgáltatások vagy a társadalmi gondoskodás vállalását jóval megelőzően minden államalakulat első kötelezettségei közé tartozik az ellenőrzés, a védekező támadás, vagy a mindenhol és mindenkor látens veszélyt rejtő ellenség-képek megalkotása. Még föl sem állt a hatalom építménye, be sem rendezkedett a kormányzati vagy társadalompolitikai irányítás, máris titkai lesznek, amelynek védelmére az egyetemes funkciójú titkosszolgálatok (korábban akár „kémek”, „diverzánsok”, „osztályellenségek” leleplezésére hivatott, utóbb pedig már szinte az államhatalmi szervek közé beemelt) állambiztonsági, hírszerzési, államvédelmi, nemzetvédelmi, nemzetbiztonsági szervek, elhárítás, politikai rendőrség, besúgóhálózatok stb. kerülnek. A titkos tevékenység szervezeti és nem nyilvános technikái, operatív módszerei, kényszerítő-szabályozó funkciói mindenkor közvetlenül is részt vesznek az állampolgári korlátozások leplezett mechanizmusait fejleszteni kész tevékenységkörben. (Érdemes mondjuk a keletnémet, lengyel, cseh és magyar fotókat végignézni a társadalmi ellenállás hetvenes-nyolcvanas évekbeli hagyatékaiból, hogy látva lásdék: nem volt, nem lehetett csoportszintű intimitása senkinek és sehol, ha tevékeny-

ségét a legminimálisabb mértékben is hatalomkritikusnak minősítették a félszek termelői). Mindig és mindenütt a hatalom szuverenitása, legfőbb mivolta és elvitathatatlansága nevében vagy védelmében ugranak talpra azok a szolgálók, akik eszköztára elsősorban is a titoktól, a rejtélyes és tudatosan leplezett-formált tudástól meghatározott. A Szolgálatok és Hivatalok működésénél aligha van „titkosabb” ügymenet... – bárha ezt látszólag nyilvánossá teszik olykor, vagy bennfentesen „kiszivároztatják”, szinte kiállítási nyilvánosság elé tárják, hogy látva lásdék (egykori) politikaszolgáló szerepe, vagy épp (legújabbkori) társadalom és nemzetvédelmi funkciója a titkosszolgák hadának. Az informáltság értéke fordítottan arányos az államhatalmi nagysággal: a császár „szemei és fülei” a birodalmak létében és fennmaradásában mindig is főszerepet kaptak, a politikai stabilitás, biztonság és szavatolt berendezkedés szinte mindig az információs doktrínán nyugodott. Persze az információhiány a diktatúrákban másfajta elosztású, mint a demokráciákban, de hiányból mindig több jut, mint adatból (ha ugyan egyik nem a másik fordítottja és szükségképpen konstrukciós eleme is). Ez a titoktermelő intenzitás mindenképpen misztikus homállyal övezi a bizalmi szolgálatok tevékenységét, fölértékeli a fontosságát is. Az „ellenség” előli rejtőzés görcse valósággal pszichikai kényszer, melynek mélyén talán az talán látható, hogy amit elvonnak, az már van, még ha tartalma nem is okvetlenül adott...

De ez jobbra már a filozófusok e kérdés körüli bóklászásából származó információnk. Ama gyanakvó félsznek, amely „baráti” pillantás elől is elrejtje a nyilvánvalót – továbbá az a helyzet, amelyben már a „barát” sem barát, ha titkait kell kilesni, vagy együttműködést kell színlelni vele, hogy a titok rejtélye se maradjon örök magánérdek –, elemi tartozéka az a gyakorlati policy, amely az önmeghatározáshoz is szinte csak a Másik meghatározását használja fő eszköznél. Mindenkör és mindenhol természetesen megannyi vesztese van ennek a titkolódzásnak a szisztematikus emberi megismerés rendszerében, az embertudományok, sőt a természettudományok területén is. Sajátos, hogy e kutatási tárgy körüli felfogásmódok valamiképpen mégsem tudtak objektum-jellegű kutatási tétellé válni, s még a legerőteljesebb érvelésben is jobbra a sejtések, képzetek vagy ténykép-szerű vélekedések kapnak indoklást, s ettől válnak alkalmassá arra, hogy ésszerűnek tetsző érvelés során formálódjanak igazolható ismeretté. De hogy a titkok ilyen komplexitású társadalmi tényekké szerveződhessenek, ráadásul még igen kedvező és tartós politikai konstellációknak és rejtett garanciáknak is fenn kell állniuk. Így tehát a tudásminőség és önkép sem lehet objektív, még a titkok tudása sem, amelynek pedig filozófusok, vallásteoretikusok vagy éppen memoár-író hadsereg-főparancsnokok is dicsőséggel töreksezenek közelébe.

A titkosszolgálati szerveződések titkai ugyanakkor többnyire a hatalmi politikai érdekek, vezetőcserék, vagy nem ritkán a küzdő politikai pártok, elitek, rezsimek, rendszerek váltása idején tűnnek elő a levéltári és közpolitikai homályból, legalább az új hatalmi vezérkar által nyereségesnek tetsző (ezért aztán időlegesen meg is engedett mértékben és módokon). Efféle időszakokban megvan az esélye annak, hogy a nyílt leleplezések imitálni képesek a tényszerű igazságtörekékek adott mennyiségét, de ezekből társas tudás még talán lehet, tudományos ismeret azonban mégsem fejlődik ki, mert miként az ismeretek leplezése vagy visszatartása, úgy a nyilvános beszédmódokba, közpolitikai csetepatéba „mártogatásuk” is elgyöngítheti az érdeklődést, éppúgy, de még ennél is hatványozottabban emészti fel a titokgyártás és -forgalmazás a tudományos megismerés metodikai mélységét, kritikai függetlenségét, nyelvezeti és gondolati autonómiáját – ezzel pedig létjogát is. A másik végponton ugyancsak egy felszínes mélység áll: a titkosszolgálatok leleplezése, kutatásuk divatja többnyire a nagy váltásokhoz, felcsapódó ideológiai hullámveréshez, politikai moralizáláshoz, társadalmi megrázkódtatásokhoz kapcsolódik. Éppoly devalváló hatású az, amikor az új politikai rezsimek építése közben minden vezéralakra rákenik a gyanakvás bélyegét, a hatalomra lépőt éppen ellenzéki hívei szolgáltatják ki a közmegejtésnek, s ezzel olykor föl is mentik hosszabb távon (talán érdemes emlékeztetni a „pufajkás” Horn Gyulára, a 3/3-as szolgálatait harsányan bevalló Csurka Istvánra, vagy a miniszterelnökké szintén előlépő Medgyessy 3/2-

es ügynöki múltjára, továbbá a romániai ügynök-vádaskodások és leleplezési botrányok vezérkari szereplőinek regnálására utalni, élükön Basescuval). Mintha a korábbi ügynöklét nem morális szégyen lenne pusztán, az önkiárúsítás és titok-övezte sorsvállalás pedig nem a gyanakvást érdemelné ki, hanem egyenesen a „bevált”, a „pragmatikus” életvezetésű, alkalmazkodni kész és ráadásul különleges kapcsolatokkal is rendelkező aktorok presztízsét növelné... Így azután a korábbi politikai vezetés bírálataira, illetve saját hatalma hitelesítésére vállalkozó titokfeltáró vagy titokbirtokos nemcsak a közvélemény befolyásolására bizonyul érdemesnek és méltónak, de a maga jövőidejű tudásának, kapcsolati tőkájának legitimálása érdekében még több bizalmat is kiérdemel, mint politikai társai... Mi több, a merészebb kormányzatok rendszerint a tudományok legitimációs hatását, presztízsét is kívánják használni (lásd a titokminiszteri vagy bizalmi hálózatok vezetési pozíciójáért folyó hatalmi harcokat, amelyekhez a politikatudományi, történettudományi, belügyi-adminisztratív igazgatási vagy külügyi-diplomáciai háttérrel is mozgásba képesek hozni). Ennek egyik legalkalmasabb eszköze a korábbi vezetés gonosz, amorális, korrupt, kegyetlen és cinikus vonásainak minél teljesebb nyilvánosságra hozatala (lásd ügynök-akták a volt szovjet övezetben, vagy a CIA és FBI némely főbb vezetőjének emlékirásaiban). A leleplezésekhez „örömmel” csatlakozik a nyilván-

nosságot „botrányokkal” is elkápráztatni kívánó sajtó, s a befogadásra mindig kész a közvélemény is, amely természetes átpolitizáltságával mereven erkölcsstelennek tekint mindenféle hatalmi manővert, vagy pedig érdektelen és tompa közönnyel veszi tudomásul a szükségképpen változókat. Az „elhallgatási spirál” tehát nemcsak úgy érvényesül, hogy a frissen hatalomra jutottak ellenzéke múltba mélyedve tárja föl a korábbi bűnök lajstromát, hanem úgy is, hogy a leköszönő magyar (vagy román) miniszterek és miniszterelnökök több emberöltőnyi időre titkosítottatják a rájuk vonatkozható adattömegeket, s ezzel az utókor történészeinek kiváló kortörténeti dokumentációt kínálnak, de a jelenkorak feltáró művét szinte lehetetlené teszik. Mintegy ráadásaképpen a rendszerváltó elitek morális túlsúlya is jobbra az előző vezérkarok primer kritikai felülbírlásából tud első körben kamatozó előnyökhöz jutni, függetlenül attól, hogy a társadalmi válasz erre köznapi felhördülés, majd tartós felejtés, vagy pedig antipolitikus világképek szétterjedése és megerősödése...

Mindeme közpolitikai csatározások és titokgyártások mindenkori szolgálólányaként ott találjuk a tudományok érdekkörét is, amely számára éppen az a kísértő hatás lesz kínálkozóvá, hogy a korábban csak sejtett, de intézményesen elrejtett információk hirtelen a politikai napvilágra kerülnek, így megismerhetővé, mérlegelhetővé, sőt kritikailag is feldolgozhatóvá válnak. Nem lehet talán egészen véletlen, hogy a titkosz-

szolgáltatokra vonatkozó kutatások tematikáját döntően a társadalom-, intézmény- és politikatörténeti vizsgálódások uralják /szerintem a hangsúly a *történeti*-n van, nem az itt kiemelt területeken!/. Nem bővelkedik ez a kutatási terület a jogdogmatikai elemzésekben sem, az árnyalt történések mindig még árnyaltabb politikai közéleti hatóerőinek megnevezésében sem (lásd amerikai kommunista-, maoista vagy terrorista-gyanús bozorkányperek ügyfeleinek sajtóját és ügyeik feldolgozottságát, vagy a náci belpolitika, a szovjet elhárítás vagy magyar kémhistóriák legendáriumát), de hasonlóképpen nehezen lehetne ez intézmények tényleges működését például politikai antropológiai vagy szervezetszociológiai szempontból vizsgálat tárgyává tenni. Ugyanakkor éppen a perfekcionista hatalmpolitika, a „tisza vizet” politikája, s éppen a modern titkosszolgálatok megkívánta magas hatékonyság-igény kényszeríti rá e szakma irányítóit és művelőit az alap- és alkalmazott kutatások eredményeinek a titokgyártási és felfedési praxisban eszközölhető minél gyorsabb és szakszerűbb adaptálására (példaként szolgál az információ-továbbítás, az adattárolás, a felderítési technikák, a katonapszichológiai kutatások, a kódnyelvi kutatások, a manipuláció-lélektani kísérletek, stb. jelentős tömege).

A kérdés, mely kutatásra fölöttébb alkalmas lehet mind elméleti, mind történeti aspektusból, a továbbiakban azt a talányt foglalja magában, hogy a korlátozott intézménycentrikus megismerési lehetőségek ellenére tekinthetők-e a titkosszolgálatok – mint struktúrák, normák, tevékenységi formák, funkciók, továbbá eszmék, értékek, attitűdök és szerepek összessége – autentikus kutatási objektumnak, megnevezhető entitásnak, amelyhez egy vagy több diszciplína racionális megismerési folyamatai kapcsolódhatnak. További megválaszolni kívánt kérdés, hogy a jogtudomány, a szociológia, a pszichológia és a történettudomány mellett vajon milyen feltételek között lehet érvényes a politikaelméleti, politológiai vagy épp politikai pszichológiai vizsgálódás. Utóbbi részéről a kérdés egyelőre megválaszolatlan, kutatási előzményekről ezért inkább csak a határtudományok körében lehet beszélni, vagy olyan nemzetközi összehasonlításban, amely a térségenkénti, rendszertípusonkénti vagy korszakonkénti áttekintésben nyújt bizonyosságokat e kérdéskör releváns válaszaihoz.

A fenti elméleti kérdésselvetés empirikus igazolására szolgálhat érvényes válasszal egy olyan kutatás, amely a rendszertípusok hasonlóságaiiban meglévő különbségekről szól tudományos feltárás alapján. A rendszerváltó korszakot megelőzően vehemens harminc évnyi tapasztalat gyűlt össze pragmatikus ideológiai vagy teoretikus politikai szakirodalomban arról, hogy a titoktermelés és titok-ipar szolgáltatói minden politikai berendezkedésben sokarcú ügynökök, akik számára sem a korszak és morális ideológiai rend nem olcsóbb vagy drágább, mint más rendszereké (érdeemes itt utalni az ügynökkérdésekben megmutatkozó sajátosságra, a kettős-ügynöki szereptudatra), sem

pedig az nem válik sorskérdéssé, milyen hidegháborús aktuálpolitikák szolgálatába kerül az információ, vagy mely információ-s piacon van merénylet-értéke egy igaz vagy hamis adatnak. Az adathömpölygatók többsége természetesen arctalan ügykezelő, névtelen segédmunkás, esetleg pusztán vértlen fecsegő. De a feltárók, a kibeszélők, a „rámutatni merész” hangosak, az explorátorok, titkos ágensek, spionok, ügynökök, hírszerzők, felderítők, elhárítók, klandesztin informátorok, szigorúan titkos munkatársak, konfidensek, adatszolgáltatók stb. tevékenységének keretet adó intézmények a legkülönbélebb, egymással gyakran keveredő elnevezésekkel szerepelnek a köz- és sajtónyelvben, sőt olykor a szakirodalomban is. A megkülönböztetés egy része tartalmi különbözőségekre vezethető vissza. Sok esetben azonban csak fogalmi tisztázatlanságuk okozza e kifejezések tarkaságát, vagy épp a nyelvi rejtekezés kényszeríti ki a formalizált megfogalmazásokat. A kutatási és feltáró elgondolás a titkosszolgálatok gyűjtőfogalom alatt tárgyalja – korszaktól és politikai-hatalmi kontextustól függetlenül – mindazokat a rejtett keretek között zajló információszerző és/vagy elhárító tevékenységi formákat, amelyek alapvető célja a mindenkori állami szuverenitás fenntartása. Nincs tehát tekintettel sem a közvélemény, sem pedig az informátorok többsége az ilyen tevékenységeket folytató erők intézményesültségének mértékére, formájára, ténykedésük irányaira, céljaira,

de az adott állami főhatalom legitimációs alapjaira sem – miközben a szóbanforgó szereplők, politikai aktorok, titkos szolgák államhoz kötöttsége oly mértékben körülményeket meghatározó momentum, sőt elengedhetetlen feltétel, hogy az immár éppen tevékenységi komplexitása, „titokképessége” miatt válik nehezen megközelíthetővé. Különbséget érdemes ugyanakkor tennünk a „titkosszolgálatok” általános jegyei, valamint a nem-demokratikus természetű „állambiztonság”-nak, továbbá a demokratikus vonatkozású „nemzetbiztonság”-nak a különös szintjén megjelenő kategóriái között, melyekhez képest a hatályos törvény ugyancsak „nemzetbiztonsági” szóhasználatát már az egyes eseti szinteken jelenik meg. (A grammatikai megkülönböztetés többnyire más nyelveken is hasonló differenciákat tükröz, de nem független a kortárs kommunikáció- és nyelvtudomány filozófiai terminológiájától és episztemológiai háttérétől sem). A szak-elemzők szerint, ha ez esetekben a pártállami vagy jogállami körülmények közötti megjelenés különbségéről van szó, akkor a saját – részben jogi – önmeghatározásuknak megfelelően az állambiztonság illetve nemzetbiztonság kifejezéseket illik alkalmazni. Ez fordítva is igaz: ha például az állambiztonság kifejezéssel találkozunk, értelemszerűen a pártállami titkosszolgálatáról van szó és semmiképpen sem a demokratikus keretek között installálódott intézményekről. (Természetesen, sajátos kivételként, eltérésként kell

vagy lehet említeni a közel- s távol-keleti, afrikai vagy latin-amerikai verziókat, de ezek ide-idézése túlfeszítené az értelmezés kereteit és a terminológiai közelítés lényegét). E fordított, indirekt grammatológiai olvasat egyúttal arra az interpretációra is indít, amelyet kutatási és feltárási elgondolásom fókuszába kívánok állítani, nevezetesen hogy miként zajlott ennek a „tolvajnyelvi” átszocializációnak és terminológiai rendszerváltásnak a magyar és a román „nemzetpolitikában” végbemenő sajátos, specifikus változása. A kérdéskörnek korábban esettanulmány-értékű dokumentumfilmet szenteltem, amelyben a jellegzetes „foci-diplomáciai” esemény- és értelmezés-történet kapott kiemelt szerepet, a két „szocialista nemzet” történelmi emlékezetű rangadójának kétoldalú elbeszélésrendje és közös titkosítottsága ürügyén. A fentebb utalt tartalmi és formai, belülről értelmezhető vagy kívülről definiálható különbség túl kíván jutni a korszakos ideológia által szabott értelmezési fókuszpontokon, s éppen a különbségek, a specifikumok területén föllelhető azonosságok, analogikus esetek, hasonló mechanizmusok feltárása során kíván jelenkortörténetileg is hiányzó értelmezési horizontot nyitni, amelyet a kortárs történetírás (talán érdeklődés, talán nyelvtudás, talán adattárak zártsága vagy más ok miatt) nem volt képes eddig átláthatóvá tenni.

Szűkebb spektrumban is vannak alapkérdések, melyek ezt a titokvilágot meghatározzák, érintik, körülölelik; csak néhányat közülük...

a) A „titok” általános fogalmának eddig feltárt, publikált ismeretelméleti, pszichológiai és kommunikációelméleti kutatási eredményei mennyire alkalmasak a titkosszolgálatok elméleti /vagy szikárabban inkább „információtermelési”/ kérdéseinek vizsgálatára? A titokgyárak és titokfejtés kettőssége, valamint a társadalmi titkosság-érzékenység példái szolgálnának itt a feltárás alapjául (ennek jellegzetes példája, teoretikus érvényű regényirodalmi adaptációja Esterházy Péter ismert apa-regényében, Konrád György megannyi kritikai esszéjében, vagy még „népszerűbben” Moldova György „A magyar atom” című írásában található, melyben az államtitkok legfőbb rejtési stratégiája nem zárt bunkervilágban és feltörhetetlen páncélszekrényekben vagy rejtjelzett-sifrírozott informatikai adatbázisokban teljesedik ki, hanem a szigorúan bizalmas iratok piaci zöldségcsomagolásra használt megoldásában, miáltal is a nyílttá váló titok fölszámolja önnön fontosságát és megszűnik „őrizni, védeni” méltó mivolta..., de nyilván senki sem figyel oda rá, mintha el lenne zárva); a titok, a titkosítás, a titkosan kezelt információk gyűjtése, a „mögöttes tudás” felhalmozásának, birtoklásának, és politikai fegyverként használtának fő célrendszere az, ami miatt a hálózatok és „szervek” kutatása nem pusztán szervezetszociológiai vizsgálódás tárgya kellene legyen, hanem a titoktárak megnyitásának legalább első szintű, feldolgozó, felmutató érvényű interpretációja lehetne, beleértve a

titokvilág kulturális komplexitásának belátását is – nem utolsósorban a kollektív emlékezet és az élettörténeti-pszichoszociális életvilág feltárásával együtt;

b) Az empirikus, összehasonlító anyag segítségével érdemes választ keresni arra, mi magyarázza, hogy a titkosszolgálati kutatók hagyományosan – és szinte kizárólag – a történeti illetve a jogi-normativista megközelítések túlsúlyát mutatják? A magyar és román anyag különbségei, hozzáférhetőségük jellege és titkosítottságuk mértéke nemcsak relatív „másságuk” kimutatására szolgálhatna, hanem arra a felismerésre is empirikus anyagon át vezetne, miképpen épültek ki a titokszférában sajátlagosan közös ismereti mezők, milyen fenntartási eszköztár, értékrend, nézőpont-azonosság jellemezte egyik és másik titoktermelő intézményt, milyen kölcsönkapcsolatok, átvételek, koalíciók és alkuk voltak közöttük a titokgyártás és titokkal való zsarolás rejtett diplomáciai miliőjében;

c) Az állambiztonsági keretek között folytatott (társadalom)elméleti munka új színezetet kapott a rendszerváltások társadalomlélektani előtere mögött, ugyanakkor korántsem vált egyértelművé, hogy a feltáró, sőt megnevező, olykor szinte hangos-látványos cirkuszi produkcióvá avatott tudományos megismerés eddigi eredményei (lásd Gyarmati, Bottoni, Révész, Szőnyi, Ungváry és mások munkáit) mennyiben alkalmasak a nemzetbiztonsági tevékenység kevésbé nyilvános aspektusairól szóló következtetések levonására.

Kell-e a nyilvánosság a feltáráshoz? Vagy pusztán belpolitikai, esetleg alkalmanként közvetlenül külpolitikai, vagy egészében biztonságpolitikai konstruktumok mindezek? Szolgál-e eseti mintával a romániai (ez idő szerint leginkább csak Budapesten fellelhető) titkosítási dokumentum-adatbázis, és ha igen, milyenek a magyar-román kapcsolattörténeti rejtelmekre utaló tartalmi...? E kérdéskört eddig senki sem kutatta ebben az aspektusban, ennyiben mindez nóvum lenne azok számára is, akik a szakkutatás egyéb kérdéskörei terén több körös előnyben vannak szaklevéltári jártasságuk vagy kutatói apparátusuk révén.

d) Történeti előképeit tekintve, továbbá a jelenkori szabályozásra, illetve ennek gyakorlatára tekintettel mely területeken érzékelhető, bizonyítható a titkosszolgálatok politikaközelsége, azaz hol tapasztalható politikai relevanciáik, mely „kontextusok” között működnek érvénnyel vagy agresszív-neurotikusan, kormányzati szolgáltatásként vagy épp belső rendvédelmi funkcióban...? S ráadásul a kérdés: hogyan építi mindez a kollektív tudatlant, az emlékezetközösséget, a félszek vagy tartózkodások pszichikai hátterét...

e) A titkosszolgálatok eszköztára nem egyszer vitatottá vált a demokratikus többpárti parlamentek ülésein, a sajtóban és a tudományos felszíneken is, de sehol és senki érdemben nem mondta ki: milyen politikai körülmények között veszthetik el monopóliumukat a titkosszolgálati módszerek alkalmazására, mikor és miért vál-

hatnak az állami struktúrán kívüli /pl. katonai, kémhálózati, belső megtorló, stb./ erők eszközeivé? Minthogy e kérdés tematizálása eddig elmaradt, teljességgel nóvum lehetne a bensőségesebb elemzés révén felszínre segíteni olyan olvasatokat, amelyek másféle, többretegű, vagy akár ellentmondásos értelmezést is indokoltta tehetnek (ennyiben ez specifikus szaktörténész- és szaklevéltár-módszertani problematika is), de fontos lenne mindezeknek a kollektív emlékezet alakításában betöltött szerepére fókuszálni.

f) Amennyiben a titkosszolgálatok politikai folyamatokban betöltött szerepe igazolható (ami nem lenne kiugróan komoly felfedezés), akkor mi a magyarázata, hogy ennek tudományos reflexiója a politológiai kutatások terén elmaradt? Kik és mikor, miért és kinek írnak ezekről a tudományos talányokról? Illetve: mely rokon tudásterületek ismeretanyaga vonatkozatható a tárgyalt kérdésekre, és kik/mikor értelmezik át ezeket? Tágabban: miért nem a politikatudomány a titkosszolgálatok elemző „tudománya”, miért nem a politikai pszichológia vagy politikai retorika keresi vissza a narratív elemek sokaságát a rejtőzködő, vagy akár a már publikált kutatási anyagokban?

g) A titkosszolgálatok kutatásában, oktatásában milyen elméleti problémák nyomán rajzolhatók meg egy titkosszolgálati politológia, mint ágazati politológia körvonalai, miként lehetnek ezek a politikatudomány megismerési eszköztárának céljai, eredményei, akár közismereti tudássá tehető momentumai? (Ez jelesül Révész Béla szakterülete, Ő már megírta a titkosszolgálati politológia alapvonalait – lásd Révész 1996 –, de a történeti közgondolkodással összefüggő dimenziókban nem vállalt empirikus közelítéseket, s főként nem olyanokat, amelyek élettörténeti, pszichotörténeti vagy mentalitástörténeti részkérdésekre adnának válaszokat).

A kutatási alapkérdések itt fölidézett lényegesebb körvonalai, a föltárássra érdemes kérdéskörök természetesen csupán „hipotetikus felszín” jelenthetnek ebben a kutatási-megismerési folyamatban. A magyar és a román nyelvi áthallások, a politikai retorika vagy épp a korabeli „újbeszél” nyelvek természetrajza persze nem pusztán magyar-román, hanem magyar–magyar, keleti–nyugati, szocialista–kapitalista, tradicionalista–modern dimenziókban is kellő színezetet kellene kapjanak, megvilágítva ezzel a politika- és társadalomtudományok eddig nyíltan titkos szféráit...

Ennek mint alapteóriának mintegy igazolására szűkítem a kérdésfelvetést a saját kutatási területem részkérdéseire, igaz, azokból is inkább a román-magyar kapcsolatok dimenzióját kiemelve, de azzal a szándékkal, lehessen a kollektív emlékezet eszköztárának része a titokpolitikákra adott válaszok és dokumentációk felmutatása.

A román-magyar kapcsolattörténet történelmi megjelenítésének és szakirodalmának (a köznapi, a publicisztikai és a külügyi-szakapparátusi érvelésmódokon túl) igen széles elméleti bázison található érdemi kihatása. E széles skálán több főút és számos meghatározó mellékútvonal követésével lehet csupán föltárni az érvényesnek tekinthető, objektív és mégis tisztán pozicionálható szemléletmódokat. Ez is problematikusnak minősül, mihelyt a tematikus válogatás, a történeti szakirodalmi és levéltári forráshasználat kritikai szempontjait is érvényesítjük mellette. A leegyszerűsítés kockázatát mindezek ellenére vállalva, erős túlzással vagy felszínesnek tetsző címkézéssel négy-öt jelentősebb főirány nyomvonalát mutatható ki, melyek részint párhuzamosan, részint történetileg változóan, részint egymással vitatkozva teljesítik ki az összképet. E jelentősebb irányok a következők (ismételten hangsúlyozva a méltatlan kategorizálás kényszerét és látszatra igazságtalan gesztusát, főként pedig a modern kori történetírás legújabb korszakát szem előtt tartva, mellőzve ezúttal az erdélyi emlékirók, a „revizionista” irodalom, a szocialista pártos ideológiai szemléletmód és a „hazabeszélők” – az emigrációs magyarság – ismertté vált szakirodalmi körét, mely szerzőket ugyanakkor a kapcsolattörténet erdélyi és magyarországi szakirodalmának mégis kiemelten, olykor korfestő hangulatban vagy áttételes üzenetközvetítési funkcióban használta föl):

1. folyamatszempléletű, nemzeti konzervatív, historikus feltárás- és leírás-módok (a képviselők közül kiemelhető Makkai László, I.Tóth Zoltán, s követői);
2. az esszencialista nemzetelméletek és etnikai problematikák szakírói (akár szűkebb értelemben véve szaktörténészek, mint Bárdi Nándor, Kántor Zoltán, vagy politológusok, mint Szász Alpár Zoltán, Salat Levente, Bakk Miklós, stb.);
3. a funkcionalista-strukturalista teoretikusok nyomdokain haladó történészek (Fülöp Mihály, Vincze Gábor, Stefano Bottoni, Gyarmati György, Lucian Boia, Adrian Cioroianu, Révész Béla, stb.);
4. metateoretikus vagy interkulturális-komparatista szemléletmódok követői (Miskolczi Ambrus, Gagyai József, Rostás Zoltán, Borsi-Kálmán Béla, Gyáni Gábor, K. Horváth Zsolt);
5. priméren pragmatikus interpretációk, esettanulmányi értékű példázatok a titkosszolgálatokat és a hatalmi védekezési struktúrákat, normákat, tevékenységi formákat, funkciókat jellemző mikrounivezumokról, valamint eszmék, értékek, attitűdök és szerepek összességéről. Ez utóbbi szféra az, amelynek jelen kontextusban az előzőket, azok forrásértékét alárendelem, mérlegelem, ugyanakkor ide sorolható lenne a legszélesebb alkotói-elemzői kör, történé-

szektől esszéírókig, kritikusoktól kommunikáció-elmélencekig, szociológusoktól politikai vagy történeti antropológusokig sok mindenki.

Fontosnak vélem tanulmányom vállalt szemléletmódjának aprólékosabb meghatározását, akkor is, ha lényegét tekintve szinte leginkább dokumentumközlés, forrás-szemlézés, másodelemzés vagy olvasati kísérlet várható a hátralévő fejezetekben. Mégpedig azért, mert e forrás-dokumentumok látszólag „objektívan” tükröznek lényegi folyamatokat és apró életszeleteket, de éppen rendezésük, feltárásuk és tálalásuk, egész tömegük alapvető interpretációja lesz részben mássá, más jelentésűvé, amikor a válogató összegzést nyújt róluk, részben pedig mert a tudományos megközelítések látszólagos objektivitása mögött valójában mindig valamifajta akcentuózus, hangsúlyozásra, jelentésadásra orientált szemléletirány húzódik meg. A felsoroltak között és mellett kell tehát a saját jelentéstulajdonítás szempontjait megfogalmazni, s ezt a továbbiakban részint integratív szándéknak, részint a lényegfeltárás feladatát követő funkcionista interpretációnak szeretném nevezni (ennek indoklására és eszközeinek ismertetésére szolgál az első fejezet). Interpretációról beszélek tehát, akkor is, ha a források közreadása látszólagos egyértelműséggel szolgál. Ennek magyarázataként csupán előre bocsátom azt a közlést, hogy az anyagválogatás és a hozzáférés módja, a tematikus keresés és a forráskritika alkalmazása számos egyértelműséget tesz kétes jelentésűvé akkor is, ha nem kívánom magát a dokumentum-közreadás gesztusát és hitelességét kétségbe vonni. Engedtessek itt csupán utalni az eddig korántsem kellőképpen föltárt művészet- vagy színházpolitika, a pártfüggetlenség látszatával funkcionáló településpolitika, vagy éppenséggel a foci-diplomácia eszközrendszerére, melyek egyenként és együttesen is nagyban meghatározták a két ország kapcsolattörténetének egynémely korszakát vagy kooperatív szakaszát (csupán hivatkoznék a kisebbségek ügyében már Rákosi által kezdeményezett elfogadtatási gesztusra, vagy a határőrizeti kérdésekre, az 1956-os és 1968-as események kapcsán kialakult „rendezési” elgondolásokra, a „vissza Erdélyt!” közérzet kezelési mechanizmusára vagy a Romániából Magyarországra áttelepült „máskéntgondolkodók” megfigyelési-kezelési gyakorlatára, vagy épp a „Trianonizálás” és kettős állampolgársági szavazás közpolitikában fölhangosított manipulációs hatásaira és visszahatásaira).

Mindennek előrebocsátása azért látszik szükségesnek, mert a létezőnek nagyjából hatszorosa léptékű szövegválogatásnak kellene immár szolgálnia, közös és állami kiadásban, kétoldalú népszerűsítés mellett is a két állam diplomácia- vagy kapcsolattörténeti historiájának dokumentációját. Ez a diplomácia- és kapcsolattörténeti dokumentáció ugyanakkor nem közkinccs, a róla való ismeret országunként maximum három-négy belterjes szakmai fórumon létezik csupán, alig több mint egy tucat kutatóval. Ugyanak-

kor a történeti „hűség” kedvéért mintegy sterilen kezelt diplomácia-történeti forrásanyagok egy sor olyan kérdést kellene érdemi kifejtésben, elemzésben válaszokat adnia, amelyek nem a két állam diplomáciai játszmáinak textusaival igazolhatók tisztán, hanem éppen e textek kontextusaival lennének teljesebbként értékelhetőek:

- ilyen például a jugoszlávok elleni egyesített, kívülről, a KGB által megadott alaphang szerinti gyanakvás és társszervi együttműködés, amelyben mindenki kezét egyaránt kötötte a sztálini elvárásrend, a meghatározott nemzetközi kapcsolatépítési gyakorlat és intézmény-ellenőrzési alaphang, amelyben a szovjet szatellit-országok mindegyikében ott ültek a rezidensek, egyértelműen szabályozva a mozgástér belső ritmusát (források, adatok, hivatkozások);
- hasonlóképpen épült ki vagy épült fel a Szabad Európa Rádió elleni szocialista megfigyelési kooperáció az illetékes szervek között (Révész és hivatkozásai);
- párhuzamként ide illik a nyugati kapitalizmus-kritikai attitűd kiépítése is, mely kötelező volt a szocialista blokkban (a források, adatok, hivatkozások végtelen mennyisége meghaladná e cikk kereteit);
- épp annyira, mint a Vatikán elleni ideológiai egység kötelező vállalása (pártkongresszusi anyagokból visszakereshetők az évszámok, szapo-

rodnak a feltárások és hivatkozások, valamint az interjúk, védekező „válaszcikkek” is), de további részletek a hatvanas évek magyarországi kapcsolattörténetéből, lásd Ungváry 2008; Lénárt – Tímár – Szabó – Soós 2006, utalja Ungváry 2008:209;

- az érintett országok közötti pozicionális különbségek és a sztálini rendszerhez kapcsolódó, kinyilvánított hűség eltérő mértéke (bizonytalán eltérően Tito vagy Honecker esetében, lásd még N. Ceausescu és Sztálin viszonya, kontra Kádár és a szovjet gépezet viszonya), mindennek „nemzetbiztonsági” és elhárítási kérdései, stb. (források, hivatkozások).

Ezek csupán alkalmi jelzések itt, a későbbiekben visszatérek tárgyalásukra. Ehelyütt mindössze annyit kívántam jelezni velük, hogy folyamatosan és (bár hullámzó mértékben ill. változó kihatásokkal, de) állandóan változó formákban mindvégig jelen voltak a szocializmus évtizedeiben mint a hálózatok együttműködésének látható-konstatálható jelei. Ugyanakkor a szakkutatás – beleértve a történettudományi, titkosszolgálati, belső ellenállás-történeti, társadalmi mozgalmi és pártpolitikai összegzéseket is – mindmáig sajátos módon adós maradt e kutatási tematika érdemi kezelésével. A feltárt háttéranyagok és elemzések sokasága készült el a történeti anyagok összefüggéseinek felmutatásával (részint Stefano Bottoni, Vincze Gábor, s tágabb összefüggések révén Révész Béla,

specifikusabb dimenziókat tekintve pedig Könczey Csilla munkáira utalok itt), de a két titkosszolgálat, a román és magyar reláció alaposabb megjelenítésével senki sem állt elő. Nem utolsósorban a magam kutatásait is azért tartom hiánypótlónak, mert ez az alaphelyzet, ez az összefüggési dimenzió, s maga a konkrét titkosszolgálati aprómunka interperszonális oldala felderítetlen terület maradt mindmáig (ezen csak részben változtatott Ungváry Krisztián könyve, mely számos fontos részletet tartalmaz, de érdemi román vonatkozásai nincsenek).

Korábbi munkáim során (javarészt Vincze Gáborral közösen, s nemegyszer Révész Béla alapvetéseit követve) tettem már kísérletet a kapcsolattörténet néhány pillanatának bemutatására, de bizonyos vagyok abban is, hogy a két állam közös-kölcsönös története (a kissé talán publicisztikusan hangzó megfogalmazással élve) „mosolydiplomáciaként” értelmezhető, s a „magas” politikai, különös tekintettel a pártpolitikai és nemzetközi diplomáciai körülményekre, kiegyensúlyozott szomszédságtörténetnek volt felfogható.

A szomszédsággal együtt járó alkuk, megértő és kooperatív eljárásmodok pedig korántsem csak a hétköznapi kert-tulajdonosokra érvényesek: éppúgy az ország-szomszédokra, az etnikai határterületekre, vagy mint az jól kitűnik a „közös” történelem néhány talányos játszmájából, akár a politikai büntetőfolyamatok szereplőire is. Engedtessek itt nem többre, csupán Nagy Imre és sorstársainak „snagovi történetére” utalni, vagy akár a későbbi eseménysorra, amelyben a magyar szervekhez hasonlóan a románok is fölhasználták az emigránsokat, de amikor a „nemzetközi szintű ügyvitel” már valóban a magas szintű koordinációt közelíti meg, a SZER-ellenes robbantás gyanújával illetett Carlos (akit a magyarok ugyan megtűrték, de utóbb átadták a románoknak, hogy azután sikeres akciót hajthasson végre), éppen abban a Snagov-tó partján álló vendégházban kap ellátást, ahol előtte 1956. november 23. és 1957. április 11-e között Losonczy Géza, felesége és Anna lányuk kapott méltányos őrizetet... (A SZER-elleni attrakció vélhetően teljességgel a román szervezet „eredményes” működését tükrözi..., de ez még a magyar levéltárak anyagában ellenőrzésre szoruló információ).

A román-magyar kapcsolatok felső politikai, rejtett titkosszolgálati és térségi kooperációs ügybonyodalmi egy további szegmensben is találkoznak, amely részint a tájékozottság/tájékozódás, részint a térségpolitikai viták és a történeti partnerkapcsolatok diplomáciai horizontján is megjelennek. Példa erre a Szabad Európa Rádió és a külföldi média hatásának közös érdek-plattformon kialakított korlátozása. Mindez érdekes módon része is, nem is a nemzeti emlékezetnek: kellene, hogy talán része legyen-lehessen, de ennek sosem lehetett meg a próbája, hiszen nem volt az.

A hidegháború talán az első és igen súlyosan jellemző korszaka a román-magyar kapcsolati struktúrákat meghatározó évtizedeknek és titkos hálózati relációknak. Előzményei a II. világháború utolsó pillanataihoz kapcsolódnak (a forró háborúhoz) és az azt követő, kelet-európai, és különösen magyar szempontból „forró béke” korszakához. A Sztálin által a nemzetközi kommunista és munkásmozgalomba már 1943 végétől betagolandó államok Moszkvához történő egyenkénti invitálására alapozott „szalámitaktika” a kis államok egymás közötti béke-keresésének és szövetkezésének lehetőségét is ki akarta zárni. Magyarországnak az Erdélyért Romániával folytatott küzdelmében fontos tételek kezdettől súlyba kerültek mint az ideológiai kooperáció lehetőségei. Sztálin 1943–1944-ben világosan a románok értésére adta, hogy Erdély sorsát az veheti kezébe, aki előbb fordul szembe a hitleri birodalommal és lép ki a háborúból. A románok átállása 1944. augusztus 23-ával veszi kezdetét, a szeptember 12-ei moszkvai román fegyverszüneti egyezmény pedig Erdély vagy annak mérvadó része Romániához tartozását helyezte kilátásba (19. cikkely), ami az észak-erdélyi szovjet katonai közigazgatás bevezetésével, a terület román baloldal számára megnyitásával fogalmazódott meg, lényegében Moszkva akaratának érvényesítésére volt hivatott. Az 1945. márciusi román változások során, amikor Visinszkij rákényszerítette Mihály királyt Petru Groza miniszterelnökké történő ki-

vezetésére, Gheorghiu-Dej már megkapta Sztálintól a szovjet katonai és politikai fellépéssel hatalomra juttatott RKP vezetői révén kialakítható bizalmat. Az ugyanakkor erőteljesen nemzeti érzelmű, antikommunista és szovjetellenes román társadalom előtt az új kormányzati erő legfőképpen azzal vélte legitimálhatónak saját hatalmát, hogy ők voltak Észak-Erdély visszaszerzői. Ezt követően még a Magyar Népi Szövetség „százas” intézőbizottságát is rábírták, hogy az erdélyi magyarság nevében a határkérdést a nagyhatalmakra bízó nyilatkozatot tegyen (egyenjogúságot hirdetve, ill. burkoltan a trianoni magyar-román határ visszaállítása mellett állást foglalva). A román és magyar helyzet, pozicionális és tárgyalási előny különbsége tehát itt gyökerezik, továbbá a huszadik század során a folytonossá vált revans-vágyak kiteljesítésének román képzetében. A hidegháború éveiben, melynek ismertén az USA és a Szovjetunió fokozódó szembenállása nyomán létrejött világméretű polarizálódás jelentette alapvető tartalmát, mindkét fél a másikat vádolta, és a harmadik világháborúra nagy erővel készülve (a „meleg háború” haditechnikáit leszámítva) minden rendelkezésre álló eszközt igénybe vettek, hogy a polgári demokrácia és a világsikerre berendezkedő kommunizmus ideológiai konfrontációjának győztesen vessenek véget. E harcnak kísérő jelensége és egyúttal „felvevőpiaci ágazata” egyértelműen a hazai és a nemzetközi közvélemény megnyerése volt, melynek a hírközlő rend-

szerek egyre erősödő kibontakozása nyomán nem is kicsi volt az esélye. A sajtó, és az elektronikus sajtó funkciójában akkor egyre népszerűbbé váló rádió az ideológiák és doktrínák háborújának új fegyvertárához tartozott, mégpedig (mindkét oldalon) a közvetlen, megrendelés-értékű és kötelező jellegű politikai elvárások szolgálatának vállalását elvárva vagy szorgalmazva. Ám épp azért, mert az ideológiai „célországok” nem csupán a saját népszerűséget szimbolizálták, hanem sokszor a határokon túli politikai miliőt is, az ideológiai háború két oldala mögött felsorakozó hadrendek befolyásolása és a nemzetközi közvélemény „tájékoztatása” is elsőrangú feladat volt.

A rádió szerepének felértékelődésével a propagandaelméletek máig ható érvénnyel sulykolták a szellemi és ideológiai harcban a nagy hatótávolságú eszközök fegyverként használatának fontosságát, a propaganda nem tisztán tájékoztató, hanem manipuláló célrendszerének, bomlasztó funkciójának teljes latba vetését. E korai médiaháború nemcsak a közvetlen országhatárok mentén volt hatékony, hanem a BBC és a Szabad Európa Rádió révén például a romániai magyarok egyik fő befolyásolási eszközévé is válhatott. A hírek retorikája mintegy két évtizeden át (nemegyszer még tovább is, helyenként a rendszerváltások napjaiig, lásd a televíziós épületek, rádiók ostromait, az egyenes adásban közvetített rendszerváltások médiahatalmi stratégiáit!) a „béketábor” győzelmeit zengte, egyúttal nem vitatta senki (még a titkos hálózatok sem), hogy szimbolikusan a szabad világ híreit, több orgánuson révén akár napi több tucat órán keresztül elérhetővé tett híreit és „ideológiai fellazító hatását” képviselte (példaképp közli Révész Béla a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága számára készült feljegyzést 1954 végéről, amely nem rejtette el a félelmet az Amerika Hangja, a SZER és más rádióadók napi többszáz órányi fenyegető ideológiai veszélyét említve). „Az 1951 óta Münchenben működő Szabad Európa Rádió azonban nem csupán a szinte egésznapos adásidő és a fogható frekvenciák magas száma miatt okozott gondot a Magyar Dolgozók Pártja vezetőségének és a kormánynak, hanem főként azért, mert a többi adóhoz képest ez a rádió volt képes – leszámítva direkt propagandaműsorait – a valódi történéseket bemutatva informatív nyelven megszólalni” /.../ „A mesterségesen visszafogott hírközlés korában és az leszűkített nyilvánosság keretei között minden alternatív információforrás – pusztán tényénél fogva – a totális hatalom feltétlen elismertségét kérdőjelezte meg. És még nagyobb a veszély akkor, ha ezeknek az alternatív híreknek a hitelességét a hallgatók mindennapi valóságának közvetlen tapasztalatai is visszaigazolják. A SZER magyar osztálya fennállásának negyven éve alatt mindvégig kiérdemelte a magyarországi politikai vezetés eminens érdeklődését. Ők maguk előbb a Magyar Rádióhivatal, majd a Magyar Távirati Iroda rádiófigyelő szolgálatai útján igyekeztek figyelemmel kísérni, hogy mi minden szivároghatott ki a hatalmi szféra belső köreinek ügyeiről, másfelől

pedig, hogy melyek azok az események, adatok, tények, amelyekről a közvélemény – mindenféle információ-visszatartás vagy éppen dezinformáció ellenére – mégis értesülhetett. A politikai vezetésnek az ellenséges rádióadásokkal – jelesül a Szabad Európa Rádióval – szembeni stratégiája az elmúlt négy évtizedben két, teljesen eltérő ellenkonceptióra vezethető vissza. Az első évtizedet az adások vételének lehetőleg teljes körű műszaki-technikai jellegű elhárítására („zavarására”) való törekvésük jellemezte, míg a hatvanas évek közepétől kezdődött az a széleskörű ideológiai offenzíva, amely az agitáció és a propaganda eszközeivel kívánta felvenni a harcot az ellenséges eszmékkel” (Révész 1996:3-4). Annál is inkább, mert a befogadóként tetelezett közvélemény valójában nem volt sem köz, sem vélemény-befogadó a szó interaktív értelmében. Léteztek vélemények, de ezek latens mivolta lehetetlenné tette, hogy a hatalmi működésmód, a berendezkedés, a politikai érdekképviselet vagy egzisztenciális félelmek hátszínjében bárki is érdemben vagy érvényesen megszólaljon. A magyar belügyminisztériumi apparátus ráadásul a besúgók rekord-méretű tömegei révén információkat is gyűjtött a veszélyes befolyásoltság állapotairól, a veszélyeztetett kor- és társadalmi osztályok érintettségéről és veszélyeztetettségéről, emiatt (a fennmaradt dokumentációk szerint) igen elszánt akciózást vállalt az esélyes reakciók, lehetséges értelmezések, társadalmi reflexiók, ún. indikátor-esemé-

nyek révén talán még befolyásolható körülmények kézben tartásáért. A közhangulat „egészségesen” tartása, az ellenséges propaganda mételező hatásának csökkentése és a hallgatói vélemények határozott irányultságú befolyásolása olyan erős politikai nyomásnak volt kitéve, hogy e téren a titkos aktori tevékenység talán minden másnál erőteljesebb ellenségképet volt hajlamos kialakítani. A kriminalizált rádióhallgatás, a szankcionált „megtévedés”, a Jugoszlávia bűnös mivoltában is részes nyugati propaganda-hatás csökkentése új stratégiákra készítette az Agitációs és Propaganda Kollégiumot, a különböző szintű pártszervezetek, továbbá az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályát, Bizottságát által (a pártvezetés számára) rendszeresen összeállított (hangulat)jelentések is azt a célt szolgálták, hogy folytonosan visszakereshető legyen a külső, idegen és ellenséges szféra várható hatása a magyar belpolitikai folyamatok hatását tekintve is. Ugyanilyen fontosnak minősült a SZER rádiós munkatársai, vagy disszidens magyarok által készített anyagok gyűjteménye: a többnyire szakmailag is megalapozottaknak bizonyuló felmérések, amelyeket maguk a Szabad Európa Rádió munkatársai készítettek a menekültekkel, ritkábban a kiutazókkal, de rendszeresebben a „tiltott határátlépőkkel”, menekülőkkal, esetleg hazatelepülőkkal. „Ehhez kisebb részben adalékul szolgálhatnak azok a belügyminisztériumi jelentések, beszámolók, esetenként vizsgálati jegyzőkönyvek, amelyek

során az ÁVH illetve a BM látókörébe került, és az ellenséges propagandaadások hallgatásával, ezek híreszteléseinek terjesztésével gyanúsított emberek mondják el véleményeiket(?)...” (Révész 1996:4-5).

A román és magyar politikai manipulációs háttérben például e veszélyes befolyásoló eszköz ellenlépéseként nemcsak a szomszédságpolitika társintézményeit keresték meg az érintett elhárító szervek, hanem közös technikai újítások bevezetését (pl. zavaró elektronikus hatások kölcsönös bevezetését, határövezeti településeken a SZER „fej-bujtó adásainak” időpontjában a község elektronikus hálózatának teljes lekapcsolását is „kimódolták”), hanem a „békevédelmi” kooperációban számos egyéb technológiai, később már közös ideológiai, lehallgatási, perbefogási, végül a szovjetekkel közösen megoldott erőteljes zavarógépezetet építettek ki a Vatikáni Rádió és az Amerika Hangja adásainak célba jutását akadályozandó (Révész i.m. 4-19, továbbá 55, 62.).

Az idáig idézett források azt az intim, rejtett, háttérben zajló politikai manipulációs szférát jelenítik meg csupán, melyre számos eset idézhető a román levéltári forrásokból (vagy nem kevésbé a SZER egykori anyagát átvevő Open Society Archive anyagából, ehhez lásd az OSA weblapját és fondjegyzékét), de amelyek itt mégsem a teljes összhangot tükrözik a két ország elhárító, felügyeleti és titkosszolgálati szintjein. Cserében viszont megjelenítik magát a főideológiát szolgáló megfeleléskényszert, amelynek (például a szovjet vezetéssel és KGB-vel szemben, vagy a magyar titkosszolgálatiak Szovjetunióban képzett csoportjának evidens „vonzalmával” összefüggésben) megvoltak a román megfelelői is, sőt e megfelelések mindaddig igen komoly hasonlatosságot és kooperációt mutatnak, ameddig Románia nem indult külön útra a saját szocializmus megteremtésével. Teljesnek mondható például az együttműködés az ötvenes évek elején is, amikor a Mindszenty-perrel egy időben mindenütt lezajlanak a vatikáni kémpercek, melyek lényegeként a Vatikánt mint ellenséges intézményt és hatást kellett kezelni, s amely hatás azután egészen a hetvenes évekig folytonos félelem tárgya maradt mindkét szocialista államban, előidéző a hálózatok kézenfekvő egyetértését e kérdéskörben és a tennivalók, feladatmegosztások terén is. Külön szépsége a történetnek, hogy 1963-tól intenzíven megindul a Vatikán-ellenes uszítás, papok megfélemlítése és beszerzése, mely 1967-ig tart a legintenzívebben, de a rendszerváltás időpontjáig sem szűnt meg teljesen (a részletekről Casaroli 2001, utalja Ungváry 2008:209). A Kádár-rendszernek Vatikánnal kialakított 1964-es megállapodása nemcsak hogy nem védte meg a maradék papságot (a csökkenő létszámuk, az állam és a szolgálatok által be nem tartott megállapodás, az egyháziakkal is „elítéltetett” bűnösök, akik a koncepciók percek áldozataivá lettek), hanem azáltal, hogy a Vatikán lemondott a magyar egyház feletti jogairól, még meg is erősítette az állambiztonságiak tevékenységét, s nem lehet véletlen, hogy 1957 és 1972

között 11 egyházi koncepciók perre került sor (bővebben lásd Ungváry 2008:218-228). Hasonlóan járt a nemzetközi alkufolyamatban a romániai görög katolikusok híveinek többsége, az erdélyi katolikus egyház, a moldvai és a bukaresti felekezetek egy némelyike is – mindezek mögött az esetek egy részében ugyanazok a tárgyaló felek, ugyanazok az aktorok vagy végrehajtók álltak.

A kormányzati, diplomáciai és titkosszolgálati együttműködés szintjeit illetően, valamint ezek intenzitására érvényesen azt is érdemes kiemelni, hogy még azokban a történelmi korokban is, amikor a két állam közötti, pártpolitikai, szovjet függési vagy ideológiai kölcsönhatások korántsem voltak harmonikusak (amikor tehát megannyi kérdésben inkább ellenfelek, semmint „testvéri barátságban” élők voltak), megmaradt és kitartó intenzitással működött a titkos kapcsolatháló, az információcsere, az alkupolitika és az informális érdekjátszmák széles köre a „titkos politikában”. Ennek előzményei messzi korszakokba nyúlnak, részint a Trianon előtti időkbe, de jelesül azt követően, amikor Magyarországon a vezető kormányzati tényezők fennen lobogó revizionista politikát folytatnak, a románok pedig a megszerzett területek megtartására, kiterjesztésére, a birodalmi méretnövelésre törekszenek és alapvetően szemben áll a két politikai tábor, mégis megtalálják a hálózatok az együttműködés legfőbb területét az antikommunista diplomáciában és akcionalista eredményességben. (Talán nem fölösleges hozzátenni: a nemzetközi Internacionálé, az amerikaiak „szovjet-ügynök” perrei és rémképei megannyi boszorkányüldözési metódust kínáltak a kelet-európai rendszereknek is, akár kutatási-megfigyelési, akár ideológiai és ellenségformálási szempontból).

Hasonló a sötét mélyben zajló alkupolitika és diverzáns-ellenőrzés szintjén az együttműködés a sztálini korszakban, amikor a szovjet függés még erősebb, s mindent, amit a szovjet megkíván, teljesítenie vagy túlteljesítenie „illik” a román elhárításnak is..., ám megmarad a kooperáció a hálózatok világában. Megmarad annak ellenére is, hogy a magyar vezetés (sokoldalúan dokumentálható és igazolható) alap-attitűdje a románok irányában a lekezelés, a másodosztályúnak vagy „balkáninak” kezelés volt, s annak ellenére is, hogy a románok számára a magyar szféra az egész huszadik századon át követhetően a Trianon-szindrómára, a revansra, az exklúzió politikájára, a megtorlás terére emlékeztető világ maradt... Úgy is kifejezhető mindez, hogy a felső politikai irányítással gyakorta párhuzamos, jobbára azonban tőle független, s olykor vele ellentétes maradt a titkosszolgálati tevékenység. Ennek az is kedvezett, hogy a „lenézés”, „lebecsülés” magyar oldalról, és a félelem román oldalon nem a „kölcsönös elvtársi légkör” építésére szolgált, nem a harmónia irányába hatott, hanem éppen a titkosszolgálati tevékenység (vagy részben a titkos diplomácia) felé presszionálta a kölcsönös szomszédságpolitikát. Ezen a folyamaton belül különválasztható időszak (és ekként külön vagy magában véve

is elemzendő) az 1956-os, az ezt megelőző, majd az ezt követő titkosszolgálati együttműködések mikrohistóriája – ennek alaposabb elemzése még feldolgozásra vár.

Még érdekesebb, hogy az állami- és párt-kapcsolatoktól, egymás közti huzivonitól és az alkalmi szovjet pártfüggéstől szinte teljesen függetlenül megmaradt a latens együttműködés a titkosszolgálatok között, mégpedig teljességgel elzárt kérdésként ahhoz képest, hogy az akut vagy aktuális helyzet éppen kedvezett-e az értelmiségi fellazítás politikájának, a kizáró és/vagy bekebelező helyzeteknek, a kooperációs vagy ellenséges légkörnek, a nemzetállami vagy „szocialista nemzetállami” trendnek, a kiszorítandó vagy manipulálandó csoportokkal kapcsolatos hosszabb távú elgondolásoknak...

Éppen ezért kell a „száraz” dokumentumközlést az értelmezés eszközével, a látszólag „belebeszélő” vagy „ráolvasó” módon kezelni. A tényszerű adatközlés ugyan megfelel az igazgatási, a statisztikai vagy akár számszaki értelmezésnek, belső normája a történetírásnak is, és alapvető kritériuma a levéltári forrásfeltárásnak – mindenki tudja azonban, hogy a forráskritika nélküli, a textust méltóképpen nem kontextualizáló tudományos közlés csupán a kimondás látszat-erényével bír. Az itt következő fejezetek tehát ebben a szituatív értelmező közegben nyerik el tartalmukat, a szerző szándéka ugyanakkor mindvégig a folyamatok, kölcsönhatások, trendek belátása, térbeli és idői változóinak érdemi kezelése, az interpretáció módjainak és tartalmainak mindenkori megvilágítása marad.

Az első fejezet, mintegy példaképpen, a közös diplomácia-történet egy sajátos időszakát villantja fel (a formális és ideologikusan hamis jellege miatt kissé publicisztikusan „mosoly-diplomáciának” nevezem a továbbiakban), ezt követően pedig áttekintést próbálok nyújtani a titkosszolgálatok egyes időszakok-beli együttműködését megrajzolva (a készülő kötetnyi publikációra vonatkozó szándék alapján). A feldolgozás-végi fejezetek előtt az elméleti megfontolások, interpretációk és magyarázó másodelemzések következnek, majd az egyes narratívák bemutatása zárja a tanulmány-fejezetet.

A munkám során összeállított anyagban és az arra épülő értelmezésekben a következő néhány kutatási területhez kívánok adalékokat, értelmezési háttérrel megformálni (csupán rövid felsorolásban), melyek további kutatásokat és adatgyűjtéseket is szükségessé tesznek:

- a román és a magyar titkosszolgálatok harca „a pártba befurakodó jobboldali elemek ellen”;
- a két szolgálat harca az elhajlók, a régi rendszer visszaállítására törekvők, a „bomlasztó tevékenységet folytató elemek” ellen;

- küzdelmük különbségei és párhuzamai a klerikális reakció ellen, beleértve az egyházak, a Vatikán, a klérus és a szekták ügyeire vonatkozó iratok, részben a kirakatperekek ügyeit is;
- külön témakörként, de a titkosszolgálati mezőben szintúgy megjelenő problematikaként a román függetlenségre irányuló törekvések megjelenésmódjainak ügyletei;
- a nacionalista és sovinszta politikai irányzatok, célok eszmék követőinek titkosszolgálati kezelésmódja;
- a kémkedéssel és kémelhárítással foglalkozó intézmények dokumentációi alapján kialakult kép a „diverzans” tevékenységekről és „elkövetőikről”;
- a szomszédságpolitika megjelenése a nyugati és keleti diplomáciai képviselések tevékenységével kapcsolatos belügyi és titkosszolgálati forrásokban;
- a SZER és a Szabadság Rádió, BBC és „egyéb imperialista befolyás” ellen irányuló közös fellépés a magyar, nemzetközi és külföldi társszervek részéről, ezek együttműködési hálói és érdekfolyamatai;
- információ-csere és hálózati piacok kiépítése, működtetése a magyar és román társszervek részéről;
- együttműködés kommunikációs, tudományos-technikai és ideológiai síkon a magyar és román társszervek tevékenységi mezőjében.

Mintegy a zárásként, kiemelendőnek tartom, mire megy ki, mit tartalmaz a majdani teljesebb munka egésze azon a szakmai horizonton belül, amelyre óhatatlanul is törekszik (vagy törekednie kell). A készülő jelentősebb opusz alapszándéka annak igazolása, mélyebb feltárása, hogyan alakult ki és alakult át folyamatában (és a történelmi időben is számos alakzatban) a magyar-román vagy román-magyar jószomszédság viszonyrendszere, mégpedig nem zurnalisztikai vagy akár „külpolitikai elemzési” szinten, hanem az ügynökprobléma igazoló, értelmezhető, a szó társadalomtudományi értelmében „jelölő” funkciója szempontjából, avagy jelentésmezője egészét tekintve akkor, midőn a formalizált és intézményi (pártközi, állami, „jókapcsolati”, „elvtársias” stb.) mezőben a titkos diplomácia és a titkosszolgálatok politikai kapcsolathálója volt meghatározó szereplő. Következtetésem lényege az, hogy bár a pártállami kapcsolatrend nem változott alapvetően, s bár a hálózatok és szolgálatok „bennfentes kapcsolata” nemzetközi diplomácia-történeti közhely és a politikai história „lerágott csontjának” tetszik, de éppen annak korrekt meghatározása hiányzik a legjobban, milyen is volt ténylegesen ez a háttér, milyen eseményekkel szolgálta egyik vagy másik szférát ez a politika, és mire kötelezte ugyanakkor az „elvtársi együttműködés”, a politikai közösségbe tartozás mindkét (vagy minden) szovjet függésben kényszereskedő országot a KGB-vel való kapcsolat, az ettől való

távolság, s végül mi maradt meg róluk a saját levéltáraikban vagy egymás dokumentációiban... Amit még ebből az értelemszerűen több monografikus művet is igénylő feladattól érdemben kiemelnek, az a külső és belső összhang e titkos szolgálak, hálózatfenn tartók, „kapcsolati ellenőrök” körében – mégpedig nem önmaguk saját históriája vagy önképe szerint, hanem a külső és a belső megítélés mássága alapján. Röviden: a titkos szolgálatok titkait értelmezve – lehet, hogy egy sajtókacsa szempontjából fontosak és érdekesek is, azonban – a kutatásoknak nem elegendő a partner-intézmények közötti hasonlóságokat megnevezni, hanem e hasonlóságokon belüli különbségek feltárása az igazi és érdemi vállalás. Az együttműködések célja, módja, iránya mellett annak mögöttesei, emberi sorsok és személyiség-típusok (ide értve a nevesítés kérdését) igen fontosnak tűnnek, s ebben a történész szerepe éppoly nélkülözhetetlen, mint amilyen a kollektív emlékezet építésén fáradozó kiállítás-szervező vagy a dokumentációk felszabadítását végző intézményi képviselő fennmaradásának kérdése is.

Az ügynök-múlt feltárására indult rendszerváltási tevékenység megannyi „leleplező” dokumentációval szolgált a rendszerváltó egykori szocialista országokban. A „leleplezéseket” azonban nem sok más esemény követte, legfőleg egy-egy lista egészült ki vagy lett árnyaltabb egy jelenkori politikus nevével vagy majdani titokminiszter életútjának rajzával. Miként erről magyar ügynökkérdés egyik szakértője Gyarmati György ír (Korunk, 2007/9): „Az információs kárpótlás és a múltfeltárás ,adatbázisa’ több ponton érintkezik ugyan, de a kettő mind célját, mind pedig a teljesíthetőség módszerét tekintve nagyon eltérő feladat. A múltfeltárás jelenlegi ügynök vadász vonulata képes lehet teljesíteni a panem et circenses évezredes ösztönalapú elégtételszerzés-igényének a könnyebbik felét, a cirkuszt, az egykori kollaboránsok azon töredékének az előszámlálásával, ,felmutatásával’, akik valóban a letűnt rendszer leginkább nemtelen eszközökkel operáló gépezetének, a politikai rendőrségnek a ,bedolgozói’ közül valók. S miközben nagy garral veretik el a port az egykori kollaboránsok nevesíthető töredékén, ködfelhő mögé rejtőzhetnek egyfelől tartótisztjeik s általánosabban az államvédelem/állambiztonság pártszolgáló gépezetének – a rendszer teljes regnálási idejével kalkulálva – százezres apparátusa, másfelől pedig a letűnt pártállami rendszer tényleges irányító garnitúrája is. Az ügynökcentrikus közelítésben elvész a diktatúra legsajátabb jellemzőjének, a pártállami egyediségnek a megmutatása. Jelenleg az információs kárpótlás és a múltfeltárás – nemcsak a közgondolkodásban összemosódó, hanem törvénnyel is szentesített – összeboronáltsága téríti kényszerpályára az utóbbit. Magyarán, az információs kárpótlás és az átvilágítás érdemi rendezése esetén a történeti múltfeltárást végzők nem kényszerülnének arra, hogy teljes körű irathozzáférésük révén egy mindinkább hektikussá lett aktuális közügyben legyenek – legjobb szándékot feltételezve is –

funkciótévesztő ,muszaj Herkulesek’. Mert a céhbeli történetírás azon túl kezdődik, ahol az ügynök vadászati ipar sztahanovistái bevégzik a „leleplezést”.

Egyszerűsítve, vagy inkább egyfajta „sematikus” túlzással élve: a társadalmi drámák szereplői „lapítókra”, „lapítottakra” és „lapulókra” oszthatók, másként szólva elnyomókra, elnyomottakra, és azokra, akik ezt megúszták, akiket nem szorít ez a kényszervizony, akik valami módon kívül tudtak ezen maradni. Ez elnagyolt kép sok szempontból - de ha ezt a játszmat vagy több-kimenetes eredményeit nézzük, akkor információ-gyűjtőkre, tárolókra és szolgáltatókra oszthatók a rejtett világok. Ehhez kapcsolódik az a dramaturgia, amely nemzetközi cserealappá, vagy csereforgalom tárgyává teszi-teheti a származtatott információkat. Ez annyiból már nemcsak „dramaturgiai” kérdés, hogy a haszonvétele, haszna főleg állami, és hatalmi intézményi, nem pedig civil társadalmi, merthogy az elszenvedők, vagy a kimaradók világa nem képes igazi visszahatással lenni a szolgálatokra, a szolgálatok piacára. Szinte szükségszerű ezért, hogy az érintettek vagy potenciálisan függők mérvadó tömege ok vagy ürügy nélkül is ellenük fordul. Féli őket, utálja őket, gyanakszik, ítélkezik. Ennek sosem igazán tisztázott vetülete az információhoz való jog, sőt: a jogosultság tényleges fogalmának szakmai tisztázottsága sem alakult ki. Önmagában a közvélemény vélekedésének, igényeinek figyelmen kívül hagyása is

minősíthető morálisan, de például a szakmai körök hozzáférése is kívülről, vagy bürokratikus szabályozott. Az egész tehát alkotmányossági kérdés is. Azzal együtt, hogy megindultak átvilágítási, feltárási ügyek, s az érintettek már maguk nyilatkoznak (Romániában és Magyarországon is) a nyilvánosság előtt saját egykori énjükről, néprajzostól a milicistáig, vagy paptól a miniszterig, mégsem lett közmegegyezés tárgya, hogy mi válhat titokká, mikor és ki szerint alakul át a nemzetbiztonság fogalomköre, hol lehet a titoktartás és a jelentés-kötelezettség határa. A közvéleménynek nincs visszahatása arra, hogy lehet-e egy tüsszentés állambiztonságot sértő ügy vagy ürügy, lehet-e Erdélyben, egy költői vagy irodalmi életműben áruló adalékokat felmutatni (Szilágyi Domokos esetére nem is kell utalni), vagy kell-e egy néprajzosnak Magyarországon azért megszegyenülnie, ha a szakszerű antropológiai résztvevő megfigyelés eszköztárát használja a magyarországi rock-mozgalom alternatívjainak nyomon követésében... (lásd Szőnyei Tamás monográfiáját erről). Tegyük hozzá: a közvélemény mindig hajlamos hamar felhőrdülni, ha vezéráldozatokról vagy odavetett koncokról van szó, de kitartó figyelmet már korántsem mutat a fogalmi tisztázás, a definíciós szándékok iránt. Ezért is lehetséges, hogy látványos sajtó, jogiasított folyamatok és naponta széljárás szerint forgandó közvélekedés közegében nem kerül sor végül is a dokumentumok forráskritikájára, a viszonyítások és értel-

mezés-hátterek pontosítására, röviden annak belátására, mit jelent, mit tartalmazhat a szolgálatoknak alárendeltség és megfélemlítettség, a lapítás vagy a harsány utólagos vallomás...

Jószerevel történelmi kérdés maradt, hogy a közvélekedés vagy a közpolitika nem is lehet hatással a szolgálatok működésére, avagy csupán remény és farkasvakság mondatja ezt a megbocsátó utókorral. Kérdés tehát: szakpolitikai testcselek kérdése, vagy állampolgári hangulat és időleges megítélés feltétele érvényesül itt, esetleg csupán az irányítási tradíció, hiszen mindig voltak titkosszolgák s mindig lesznek is... Ami hasonlóképpen fontos: láthatóan lassan reagálunk arra, hogy a 20. század küszöbét átléptük. Már is lehetne kortárs történelmi tananyag tárgya a múlt évszázad titkosság- és információ-szerzés története, ahogyan érdekes módon a Gestapóról többet tudunk, mint a saját jelenkori megfigyelőinkről, és a KGB-ről, vagy a CIA-ról sokkal többet tanultunk, mint a saját hétköznapijaink operatív „jólekeiről”. De hogy mit ez jelent a feldolgozás-hiány és hogyan hordozzuk magunkban a történelemnek ezt a részét, talán leginkább abban a „ködlésben” látható, ahogyan közmegebecsült milliárdossá lehet válni a Sze-kutól kapott pénzből, és ugyanakkor újraolvasni, kritikailag kiadni, értelmezni mások verseit, ha épp az ördög is olvasta azokat. Egyelőre a talány szinte bizonyosságot jelent az egyik oldalon és fegyvert a másikon, a közpolitika meg késlekedik helyre tenni e felbomlott, vagy megbillent egyensúlyokat. Mindent azonban a közgondolkodásra „kenni” sem lehet, minthogy ez láthatóan nem képes figyelemmel lenni azokra az élethelyzetekre, amelyek nem elítéléseken és megítéléseken múlnak, hanem a részletező belátásokon, vagy árnyaltabb megértésen. Levéltári kutatók, történészek, társadalomtudósok felfedezhetik és megnevezhetik a precíz előtörténetet, folyamatokat a korabeli és mai megértés alapján (ahogy Stefano Bottoni teszi), feltárhatják a családi- és én-történet olvasatait (Könczey Csilla módjára), de efféle tényfelmutatások értelmezése mégiscsak a közvéleményre marad, amely viszont nem rendelkezik a kellő tényismeretettel, és néha azzal a megértő értékcellal is kevéssé, hogy a bosszú vagy a megbocsátás között mi lenne az „igazság útja”. A sajtó felelőssége, vagy a nyilvánosság-befolyásolás (manipuláció) szándékai sem elegendőek olyan eset árnyaltabb belátásához, amelyben ügynökké szerveznek be 1956-os röpcédulázásért 1957-ben halálra ítélt rabot, aki azután közel két évtizedig hűségesen szolgál... – akkor most ez az ember rendszerellenes lázadó, koncepció per áldozata, vagy áruló, a rendszer hű tagja, majd utóbb disszidens? Talán e helyzet, vagy ilyen hasonló sorsok mérlegelése, belátása mutathatná, hogy a rendszer közpolitikai értékrendje, a közmegítélés normái hogyan hatnak vissza a román állampolitikai rendre és az emlékezet-építés munkájára. A média számára talán bizony a hős nem eléggé mediatizálható (látványos piacképes termék), a komplexebb szemé-

lyiség-megismerés nem sikertermék, talán ezért történik az manapság, hogy a rossz nyeri el méltó jutalmát.

Az ügynökkérdésre adott sajtó- és tájékoztatás-ipari válaszok, vagy a parlamenti vitákban, sőt közbeszédben, plakátokon, szalagcímekben is megjelenő válaszok többnyire (vagy mindig) tartalmaznak valamely morális, vagy erkölcsi ítélezést. Ezt természetesen (jobbára) nem veszi körül kellő mérlegelés a körülmények pontosítása, a feltételek részletesebb ismerete, egy-egy személyes sors alakulásának kényszerei, vagy lehetetlenségei terén, de annál könnyebb utólag súlyos, kerek „tisztá ítéletet” alkotni róla. Még azok is, akik szembesülnek elődeik, felmenőik, környezetük ügynöki tevékenységével, vagy szolgálat-közeli tetteivel, nehezen tudják elkerülni, hogy az utókor utólagos erkölcsi mezőjébe vonják az élethelyzetek és kényszerek együttesét – pedig hát ők igazán megteszik, hogy a tisztánlátás érdekében mélyebb, személyesebb ismereteket gyűjtenek egybe vagy tárnak a közérdeklődés elébe. Holott azt a történész, a politológus vagy akár az átlagember, a kalauz, a kocsmáros vagy a rendőr is pontosan tudja, hogy mindig is voltak titkosszolgálatok, mindig is kellett, hogy legyenek, akik a „császár szemei és füleiként”, vagy a „hitigazságok szolgálattevőiként”, a „burzsoá klerikalista ármány leleplezőiként” szolgáltak és védtek, hárítottak és biztosítottak mindenki mást arról, hogy résen vannak, konfliktus-megoldásra képesek, szava-

tolni tudják társadalom és állam, béke és biztonság teljes vagy vágyott egységét. Ezek a „titkosnál titkosabbak” ugyanakkor nemcsak apró kisebbségként a nagy tömegek ellen, hanem belső kontrollként a még kisebb hatalmi kisebbségek ellen is működésbe hozhatók, felbérelhetők, megbízatással elláthatók (s így egyszersmind „megbízhatók” is) voltak. Lehet kérdés persze, hogy a titkosszolgálatok tevékenységét mérlegeljük, vagy róluk ítéletet alkothassunk – de ez akkor egyrészt más hasonló funkciójú szolgálatokra is érvényes kéne legyen, és másrészt nem csak a múltra, hanem jelen napjainkra és a sajtunkra is. Sőt: az ügynökök és szolgálatok „leleplezése” az utóbbi években oly sok kitartó energiát emésztett föl a hasonlóan kitartó kapcsolattörténeti kutatással szemben, hogy sokszor éppen az érintettek, a „besúgottak”, a besúgások következményeként akár joghátrányt is szenvedettek, meghurcoltak, a rendszer áldozatai maradtak ki legfőképpen ebből a történelmi fejezetből. E talányosnak tetsző állításhoz még egy „aprócska”, de annál konkrétabb tematikát kívánnék itt kapcsolni, amely nem magukat a kémeket, megfigyelőket, ügynököket vagy tartótisztjeiket érinti, hanem az elvben „fölkötött” elhelyezkedő politikai hierarchia-szint játékosait.

Az általam hangzatosan „mosolydiplomáciának” elnevezett állampolitikai gyakorlat és a kooperációk nemzetközi rendszerében követett protokoll-stílus leíró fogalma (a maga publicisztikus

mivoltában) nem tűnik tudományos fogalomnak. Kétségtelenül nem is az, de a kutatónak, aki számára a titkosszolgálatok belső rendje, hatalmi világa, pártfüggése, rendőri funkciója, katonai reszortja, pártközi és pártellenes mozgásokban vállalt balanszírozó szerepe, jogi ügyekben teljesített vádirat-előkészítő vagy bűnjel-szolgáltató masinériája, adott esetekben bűn- vagy büntetésvédelmi szerepköre, kivétel-konstruáló vagy példateremtő mássága a maga követhetetlen gazdagságában bontakozik ki, szinte képtelenségnek tetszik annak feltételezése, hogy lenne, aki nem tartozik valamely szempontból a hálózatok körébe. Jól tudjuk, nem mindegy, mely körébe. De a román-magyar kapcsolattörténet éppen egyik legizgalmasabb szakasza bontakozott ki akkor, midőn a hatvanas évek első harmadának már nemcsak a nemzetközi kommunista pártpolitikában voltak meg az árnyalatai, példái, áldozatai és mintái, de a hálózatok világában ugyancsak leképeződött mindez, vagyis alig maradt politikus, aki ne került volna már egyszer a hálózati feszültségek valamely apró áramkörébe, vagy ne lett volna részese, tanúja mások bekapcsolódásának... A magyar létszám, melyet a hálózat köréhez sorolhatóan megpróbálnak megnevezni, ugyancsak eltérő, a párszáz fős aktív magtól a több tízezres érintettségi körig terjed...; a román ezzel szemben egészen más arányszámokkal dolgozik – de hozzátartozik, hogy a román elhárítási és belügyi szféra a hatvanas évek első harmadától már nemigen vett részt a KGB-s „összetartásokon”, szovjetföldi továbbképzéseken és eligazításokon, a hetvenes évek közepéig (körvonalazhatóan 1974-ig) azonban nagyjóról ugyanazon a technikai szinten állottak, mint a magyar titoktechnikusok.

A kulcskérdés alighanem itt kevésbé a hálózati aktorok szervezettségi szintje, a besúgók létszáma... Egy Huszár Tiborral, a kor kutatójával készített interjúban erről röviden csak ennyi áll: „Tény: amit Moszkvában magyar anyagként olvashattam, annak nyolcvan százaléka feljelentés. Amikor egy volt szovjet diplomatát kérdeztem, kaptak-e feljelentéseket, csöndes mosollyal megfogta a kezem, és csak annyit mondott: „Huszár elvtárs, ahány kilométerkő van maguknál, annyi ügynökünk volt”.

De még ennél kis nyomatékosabb kérdésnek tetszik – bárha további alaposabb levéltári kutatást is megér –, hogy Kádár és Ceausescu között a kapcsolat korántsem mindvégig egyenletes, és éppen aktuális romlása idején a titkos szervek mégis megőrzik azt a szerepfolytonosságot, melyet egyes esetekben előzékenyen működtetnek, más esetekben indokolatlannak tűnő módon megtagadnak. Ugyanide sorolható az a szívélyes kölcsönösség is, amelyben egyes közéleti, publicista, művész vagy egyetemi-főiskolai oktatói körök megfigyelése hol csupán az egyik hálózat vállalt feladata, hol pedig mindkét oldalról igényt tartanak a sajátlagos tájékozódásra (ekként említhető Domoikos Pál Péter vagy Páll Gábor esete is). E témakör alaposabb feldolgozása még hátra

van, és a gazdagodó forrásfeltárás, a mind kontrasztosabbá váló forráskritika is az árnyaltabb összkép kialakítását segíti majd elő – ezt azonban a következő évekre kell hagynunk.

A „mosoly-diplomácia” témaköre tehát nem pusztán a pártos vagy elvtársi kényszerességet, mímelt rajongást és formális főtitkári puszikat jelenti, hanem ennek mögötteseként véres harcokat is – némelyeket „házon”, apparátusokon belül, párton belül, „nemzeti” határokon belül, kommunista és munkáspártok nemzetközi kapcsolatrendszerén belül, némelyeket pedig Európán belül, vagy a Közel-Kelet és Európa (valamint a SZU) viszonyában, megint másokat a KGB és/vagy CIA (s olykor a Vatikán) viszonylatában formáltak. Itt nem is szólva a többes, kettős ügynökök kérdéséről, a háború előtti polgári elhárítás munkatársainak továbbszolgáltatásáról, vagy éppen az 1989–90 óta is „még tovább szolgáló” titoknokok köreiről, fontos marad mindvégig, hogy a kölcsönösen fenntartott bizalmatlanság, gyanakvás, beszerzési szándék, diplomáciai szférával összekötött érvényesülési utak, vagy a belső elhárítás és a pártpolitikai karrierrek (Andropov-típusú vagy zordabb ügynökökről említést sem téve) mindig is azzal a kettősséggel bírtak, hogy kiszámíthatóak és kiszámíthatatlanok voltak egyszerismind. Röviden: kiszámíthatóan kiszámíthatatlanok. Együtt is dolgoztak, meg egymás ellen is, egymásért olykor, de rendszerint csak a konvencionális szerepeket követve,

mindenesetre politikaelméleti értelemben értelmezhetetlenül, mentális-lélektani értelemben pedig menthetetlenül. Szinte évekre lebontható a különböző ügyekben zajló kooperációs spirál – ezt idővel el is kellene majd készíteni –, amelyből kiteszenék minden belső hullámzása ennek a „mosoly kontra gyilkos indulat” érzeménynek. Olyan kitüremkedései ennek a kölcsönkapcsolatnak, mint a Huszár Tibor által is földézett Péter György-eset, vagy a szintén ebben az interjúban olvasható számos portré, gyanús történet és szájalmas dráma, még valóban a szakkutatás következő szakaszát várják, amelyben többes forrás-összehasonlítás feladata vár még az érdeklődőkre. Alaposabb összevetésre lenne méltó Wass Albert esete, akivel kapcsolatban a szervek közös állásponton voltak (nem is engedik be Magyarországra mint háborús bűnöst, de figyeltetik is...); vagy a Rákosi-korszaknak az a döntése, hogy nem adnak ki Romániának egyetlen háborús bűnöst sem – mégis kiadják Demeter Bélát a Márton Áron perhez, végzetére... Hasonló mélységekig kellene eljutni a csángók esetében fennálló szekus érdekek és a magyarországi titkos befolyásolások érdekszférái között is..., kiegészítve e téren a Vatikán érdekeivel és annak titkos érvényesülésével is... De hasonlóképpen elmélyültebb forrásfeltárást ígérne az amerikai és az izraeli, továbbá az arab és az afrikai titkosszolgálati kultúrákkal való kapcsolat is... Erre azonban már jelen ke-

Hivatkozások és források

- A holocaust tagadása és a nemzeti amnézia. Részlet in Gáspár Zsuzsa szerk. *Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal*. Korona Nova Kiadó, Budapest, 1997:474-477.
- Ash, Timothy Garton 1990 *A lengyel forradalom*. AB-Beszélő, Budapest.
- Arendt, Hannah 1992 *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Balas, Egon 2002 *A szabadságvonzásában. Veszélyes utazás fasizmuson és kommunizmuson át*. Vince Kiadó, Budapest, 232-234.
- Barracough, Geoffrey 1980 *Tendances actuelles de l'histoire*. Flammarion, Paris.
- Berkovits Balázs 2009 Erkölcstelen besúgók, tehetséges áldozatok, áldozatos erkölcsbírók. In Az ügyek ügynökei. *AnBlok*, (Megfigyelési ügyek, tematikus szám), 3:6-14.
- Bronowski, Jacob 1956 *Science and Human Values*. Harper-Row, New York.
- Bukovsky, Vladimir 1988 In Lefever, Ernest W. – Lugt, Robert D. Vander eds. 1988 *Perestroika: How news is Gorbachev's new thinking? Mikhail Gorbachev and His Critics*. Ethics and Public Policy Center, Boston, 215-220.
- Cronaca della Chiesa cattolica in Lituania, fascicolo numero 2, maggio 1972. In *La lotta dei lituani per la propria identità di popolo*. Cooperativa editoriale „La Casa di Matrona”, Milano, 1976:61-101.
- Elias, Norbert 2002 *A németekről*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Fulbrook, Mary 2001 *Német nemzeti identitás a holokausz után*. Helikon, Budapest.
- Frazon Zsófia – K.Horváth Zsolt 2002 A megsértett Magyarország. A Terror Háza mint tárgybemutató, emlékmű és politikai rítus. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*, 13. évf. 4. sz. online: epa.oszk.hu/00000/00036/00047/pdf/23.pdf
- Fülöp Mihály – Vincze Gábor 2006 Bizalmatlanság, vádaskodás, vasfüggöny. Két „népi demokratikus” ország (Románia és Magyarország) a negyvenes-ötvenes években. *Korunk*, szeptember-október.
- Gabor, Pr. Iosif 1996 *Dicționarul comunităților catolice din Moldova*. Editura „Conexiuni”. Bacău.
- Gsovski, Vladimir 1961 Survey of State-Church Relation. In Alex Inkeles – Kent Geiger eds. *Soviet Society. A Book of Readings*. Houghton Mifflin Company, Boston, 414-424.
- Gyáni Gábor 2008 Identitás, emlékezés, lokalitás. 2000, június. On-line: http://www.ketezer.hu/menu4/2008_06/gyani.html
- Heller Ágnes 1990 *Az igazságosság túl*. Gondolat, Budapest.
- Inkeles, Alex 1961 Myth and Reality of Social Classes. In Alex Inkeles – Kent Geiger eds. *Soviet Society. A Book of Readings*. Houghton Mifflin Company, Boston, 558-573.
- Jankélévitch, Vladimir 1967 *Le pardon. Les grands problèmes moraux*. Aubier Montaigne, Paris.
- Kende Péter 2001 A demokratikus kormányzat morális felelőssége. In Karikó Sándor szerk. *Európaiság. Politikai és morális kultúra*. Áron Kiadó, Budapest, 41-51.
- Kundera, Milan 1982 *The Book of Laughter and Forgetting*. Faber and Faber, Boston – London.
- László János 2005 *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Lefever, Ernest W. – Lugt, Robert D. Vander eds. 1988 *Perestroika: How news is Gorbachev's new thinking? Mikhail Gorbachev and His Critics*. Ethics and Public Policy Center, Boston.
- Lindner, Bernd 1998 *Die demokratische Revolution in der DDR 1989/90*. Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn.
- Majtényi György 2009 *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Metz, Johann Baptist 2004 *Az új politikai teológia alapkérdései*. L'Harmattan, Budapest.
- Miłosz, Czesław 1992 A rend ellensége – az ember; A baltiak. In *Rabul ejtett értelem*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 256-347.
- Molnár, Miklós – Reszler, André 1988 *Vienne, Budapest, Prague, ... Les hauts-lieux de la culture moderne de l'Europe centrale au tournant du siècle*. PUF, Paris.
- Mungiu-Pippidi, Alina 2005 Democratization without Decommunization. The Balkans Unfinished Revolutions. *Romanian Journal of Political Science*, vol. 5. Number 1. Spring/Summer, 7-28.
- Nikolov, Elit 1987 *A titok. A kommunikáció ellentéte*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, Műhelytanulmányok 3.
- Poliakov, Léon 1987 *Les totalitarisme du XXe siècle*. Fayard, Paris.
- Santini, Alceste 1988 *Ezeréves az orosz egyház. Beszélgetés Pimennel, Minden Oroszok Pátriárkájával*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Schwartz, Stephen 1988–2000 *Intellectuals and Assassins. Writing at the End of Soviet Communism*. Anthem Press, London.
- Sebők Marcell szerk. 2000 *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Replika könyvek, Budapest.
- Skinner, Quentin 2002 Visions of Politics I-III. /A politika története és a történelem politikája/. Regarding Method, Renaissance Virtues, Hobbes and Civic Science. Cambridge University Press, Cambridge, 2002. 1088 old. BUKSZ 2005/1. On-line: www.c3.hu/scripta/buksz/honlap/0501/11miapalya.pdf
- Székely Ádám – Kiszely Gábor 2002 *Szigorúan titkos. A Medgyessy-Bizottság*. Kairosz Kiadó, Budapest.

- Szilágyi Ákos szerk. 1987 *Befejezetlen forradalom. 1917–1987*. Budapesti Művészeti Hetek és Szabadtéri Színpadok Igazgatósága kiad., Budapest.
- Szőnyei Tamás 2005 *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Magyar Narancs – Tihany-Rév Kiadó, Budapest.
- Tanasoiu, Cosmina 2005 Post-Communist Political Symbolism: New Myths – Same Old Stories? An Analysis of Romanian Political Mythology. *Romanian Journal of Political Science*, vol. 5. Number 1. Spring/Summer, 111-128.
- Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián 2008 *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Corvina – 1956-os Intézet, Budapest.
- Táncos Vilmos 1996 Pr. Iosif Gabor könyvéről. *Erdélyi Múzeum*, 58. kötet, 3-4. füzet. Online: <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00012/sz05tanczos.htm>
- Tótkés László 1990 *Temesvár ostroma 1989*. Hungamer, Budapest.
- Tucker, Robert C. 1961 Religious Revival in Russia. In Alex Inkeles – Kent Geiger eds. *Soviet Society. A Book of Readings*. Houghton Mifflin Company, Boston, 424-428.
- Vágvölgyi B. András 2009 *1989 – tűzijáték*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Will, George 1993 Perils of Perceived History. Részlet in Gáspár Zsuzsa szerk. *Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal*. Korona Nova Kiadó, Budapest, 1997.

Elektronikus források

- Összeesküvés-elméletek leleplezése. Interjú Ungváry Krisztiánnal, HVG, 2010. ápr. 27. http://hvg.hu/itthon/20100427_vudu_tortenelem_konyvfesztival_video
- Strasbourg-i fazon*. HVG, 2010/19. (május 12.) <http://hvg.hu/hvgfriss/2010.19>
- Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. http://kurrenstortenelem.org/dokument/recenziok/2008.05/tabajdi_200805.html
- Haynes, Mike 2009 *1989–2009: celebrations muted by the disappointments of the present*. November 2009. <http://www.socialistreview.org.uk/article.php?articlenumber=11014>
- Varga Andrea 2006 Problemele catolicilor din Moldova – Între Vatican și Securitate – Gazda Árpád: Interdependențe ceangăiești – Interviu cu istoricul Varga Andrea. Moldvai Magyarok, 2006. július. <http://www.erdely.ma/moldvaimagyarok.php?id=59&what=archivum>

- Gyarmati György 2007 Az ügynökkérdés és a múltfeltárás görbe tükre. *Korunk*, szeptember. <http://www.korunk.org/oldal.php?ev=2007&honap=9&cikk=3686>
- Románok nosztalgiája Ceausescu iránt. (Sondaj IRES: Romanii suspina dupa Ceausescu, 2010. júli 21-23.). <http://www.tashy.ro/sondaj-ires-romanii-suspina-dupa-ceausescu/>
- BBC Books*, <http://www.bbc.co.uk/arts/books/> (January 30, 2003), „Alexandr Solzhenitsyn.”
- Nobel E-Museum*, <http://www.nobel.se/literature/> (October 29, 2002), „Alexander Solzhenitsyn – Autobiography.”
- KGB és a metropoliták: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7767015.stm>
- Page last updated at 12:18 GMT, Friday, 5 December 2008
- <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,903404,00.html#ixzz0o84BS0sR>
- http://www.hkultura.com/contactus_en.php
- <http://www.scripturecatholic.com/orthodoxy.html>
- http://www.newliturgicalmovement.org/2007_12_01_archive.html
- Párt és államügyek, 1989 májustól: <http://handle.dtic.mil/100.2/ADA336294>.
- Telesin, Julius 1973 Inside „Samizdat”. *Encounter* 40(2), pages 25-33, February 1973. <http://www.cs.ucl.ac.uk/staff/M.Rogers/inside-samizdat.html>
- The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*. Source: <http://cwihip.si.edu/pdf/wp40.pdf> (712KB), 180 oldal
- További titkosszolgálati anyagok: <http://cryptome.org/>
- Ellis: The Russian Orthodox Church. London, Allan Croom, 1986:304. <http://wariah.hostse.com/guildfordian2002/History/OrthodoxChurch20thCenturyP4.htm>
- Pasternak and Solzhenitsyn, Patriarch Pimen http://www.lasvegasorthodox.com/library/history/century/Church_History_22_1950-1979.htm
- Akik lukat fúrtak a koponyákba, és akik fúrtak* (Eörsi István, 1955)
2008. május 28. A HVG.HU interjúja alapján. Forrás: http://archiv.ringmagazin.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3384&catid=80&Itemid=72
- További elemzések, források: <http://beszelo.c3.hu/rovatok/befejezetlen-mult>
- Szekus papokat talált a román átvilágító bizottság. *Múlt-kor*, 2007. szept. 3. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=18216>
- A csángó kérdés feltáratlan területei. *Népújság*, 2004. márc. 24. Forrás: <http://www.hhrf.org/nepujtag/>, <http://archivum.szabadsag.ro/main.php?datum=20060908>; <http://balvanyos.gondola.hu/cikk.php?id=339&part=main>
- Egyházi hozzájárulással asszimilálták a csángókat. Isán István Csongor interjúja Varga Andreával, *Szabadság*, 12. 9. 2006.

- Varga Andrea Moldvai katolikusok: a Vatikán és a Szekuritáté között. Forrás: *Szabadság*, 2006.09.08.: <http://archivum.szabadsag.ro/main.php?datum=20060908>
- Papíron a csángó iskola terve*. Forrás: bálványos 2006. július 20. <http://balvanyos.gondola.hu/cikk.php?id=339&part=main>
- Varga Andrea *Problemele catolicilor din Moldova - Între Vatican și Securitate*. Moldvai Magyarorság, <http://www.erdely.com/moldvaimagyarorsag.php?id=59&what=archivum#9>
- Varga Andrea *Rolul bisericii Romano Catolice în apariția crizei de identitate a ceangăilor din Moldova*. Patrimoniul cultural – evenimente recomandate de CIMEC – Institutul de Memorie Culturală. <http://cimec.wordpress.com/2009/10/26/bucuresti-conferinta-minoritate-etnice-n-romnia-n-secolul-al-xix-lea/>
- Varga Andrea 2008 *Printre randuri* http://www.crimelecomunismului.ro/pdf/ro/printre_randuri/timisoara.pdf
- Vörös Géza *Állambiztonság és egyházak*. A. D. MMIX, 10. évfolyam 4. szám. On-line: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/vorosgeza.htm>
- Zărnescu, Vasile 2008 *Esența hungarismului este antiromânismul* (2). Marius Oprea *susține discret secesionismul maghiarilor*. August 19th, 2008. Altermedia, source: http://ro.altermedia.info/minoritati/esenta-hungarismului-este-antiromanismul-2_8963.html

TIMÁR LÉNÁRD ÁDÁM

A RÉSZEG ÉS A RENDŐR

Etnoregionális átalakulások Magyarországon
két település példáján keresztül

„Denn die Todten reiten schnell!”¹
(Gottfried August Bürger: *Lenore*. 1773/4)

„Üdvözlöm házamban! Lépjen be szabadon és önszántából”² – Talán a híres horror-történet ikonikus sorai adják vissza leginkább dolgozatom hangulatát. Valami hasonló érzés fog el engem az 1945 utáni történelmet tanulmányozva. Már a második világháború egyfajta „végső apokalipszis” a mérhetetlen szenvedésével és az emberi brutalitás különféle megnyilvánulásaival (és kisebb mértékben hősiességgel és mártíromságával).³ 1948-ig azonban mintha valami gótikus rémregényben lennénk. A régi világ nagyrészt romokban, amelyet körbeölelnek a modernizáció épületei. A törmelékek közül „rég elfeledett” árnyak fenyegetik ezt a világot, megkísérelve befolyásukat kiterjeszteni az új világra és az emberekre. Különösen a németek kitelepítésénél és elűzésénél érzem ezt, amely sok tekintetben hasonlít, ha méretében és kegyetlenségében nem is éri fel, az Endlösung és a keleti front eseményeire. Majd ez folytatódik Magyarországon a Titóval való szakítás után a délszláv nemzetiségűekkel kapcsolatos bánásmóddal, majd a kulákok kitelepítésében és a különféle koncepciós perekben. A korszak szakirodalmában Kelet-Európában ezt pedig a jó családragényekhez méltó módon belengi a bukás levegője, ahogy kiépül a pártállam hatalma.

Amit manapság makró-jelenségnek tekintünk, az más kutatások alapján átmeneti képződménynek tűnik, különösen más tudományágak eredményeinek ismeretében. Például ilyen a nemzetállamok esete is, amelyek alatt napjainkban teljesen mást ért a tudomány és a politikusok. Mégis sokszor úgy interpretálják ezeket, mint változatlan jelenségeket. Egyes részletei változhatnak, de önmagában egy platóni idea, azaz változatlan (illetve létezik egy „ideális” formája is, ha nem is ténylegesen, akkor legalábbis elméletileg). Ekként egy politikai mítosz része, amelyet mitikus köd ölel körbe. Minden mitológia jellemzője az időnkívülség, habár pont a politikai legenda-képzés fontos ele-

¹ „Mert a holtak gyorsan járnak”.

² „Welcome to my house! Enter freely and of your own free will!”. Bram Stoker 1897 *Dracula*. Archibald Constable, London, 2. Chapter 15. (Sóvágó Katalin 2010 Bram Stoker – *Drakula*. Európa, Budapest, 31.)

³ Vajda János *Önbírálat* című könyvében leírta, hogy a polgári társadalmaknak inkább mártírokra van szüksége, mint hősökre, hogy kialakulhasson. Ebben furcsa módon a modern konzervativizmus nyugati képviselői is egyetértenek.

me a rigorózus időpont-kezelés. Ez nem jelenti az események és a dolgok menetének tudományos leírását vagy elemzését. A pontos dátumok fetiszálásának két oka van. Az egyik a modern ember szemléletének eltérése a „primitív” emberétől.⁴ Ez megköveteli, hogy bizonyos eseményekhez pontos dátumokat rendeljenek. A legnyilvánvalóbb ez olyan „kitalált” szereplők esetében, mint Guszev kapitány.⁵ Korábban azonban előfordulhatott, hogy Toldi Miklós Mátyás király udvarában élt, úgy ahogy az utóbbi felváltotta lassan Nagy Lajost, mint igazságos király. Különben nem is csoda, hogy a 19. században, a hazai és nemzetközi irodalomban a nemzetközi romantikában került „helyére” Arany János munkássága nyomán. De volt olyan eset is, amikor semmilyen konkrét időmegjelölésre nem volt szükség, mert ugyanúgy megeshetett tegnap is, mint ma. Például „mikor Szent Péter és Isten a Földön járt” stb. A modern ember életritmusából és a politikai tevékenység formájából fakadóan azonban nehezen viseli és fogadja el az időbeli bizonytalanságot. A kiválasztott időpontok azonban nagyrészt önkényesek és nem tartalmazhatják – ha egyáltalán tartalmazznak – a mögöttük álló tudományos eredmények összességét.

A tudományos esszék korlátai ellenére sok politikai elemző bizonyos jelenségeket időtlennek és öröktől fogva létezőnek tekint és fordítva, számos korábban is felmerült problémáról azt állítják, hogy azok a modernizációval jelentek csak meg. Jellemzően az ilyen kategóriába tartozik a nemzetiségek problémája is. A hosszúra nyúlt bevezetőben már utaltam rá, hogy a nemzetállam kialakulása viszonylag rövid múltra tekint vissza. Így amikor a nemzetiségek történetéről és azok térbeli elhelyezkedéséről beszélünk, akkor figyelembe kell venni, hogy az sokszor csak az adott pillanatnyi vagy elképzelt helyzet leírása. Igazából csak azt tanulmányozhatjuk, hogy maguk az aktorok mit gondolnak az adott etnikai relációkról és hogy mi a nemzet számukra. Ráadásul a legtöbb adat, amely a rendelkezésünkre áll, valamilyen szűrőn keresztül jut el a kutatóhoz. A szándékos torzítás eseteit kizárva, amikor a közvetítőnek szándékában áll hamis adatokat nyújtani, mint 1945 után a népszámlálásakor a hazai nemzetiségek és kisebbségek tagjainak, mikor hovatartozásukról nyilatkoztak, van nem-szándékos torzítás is, amelyel számolni kell.

A modern nemzetállamok kialakulása előtt a „nagy” struktúrák csak maximum keretét adták a sok kicsi helyi, tartományi vagy szociális struktúrák zavaros és bizonytalan konglomerátumának. Ez attól független volt, hogy mi volt a pontos felépítése (birodalom

⁴ Európában ez a kereszténység elterjedésével és a középkorban a skolasztika és Aquinói Szent Tamás tevékenységéhez kötődik. A ciklikus történelem-szemlélet helyett annak lineáris felfogása kerül előtérbe. Az időt bizonyos meghatározott és kitüntetett események különítik el egymástól, van vége és eleje is.

⁵ Ennek a „történetnek” a politikai mítoszban betöltött szerepéről jó tanulmány olvashatunk a következő művekben: Vörös Boldizsár 2006 Illés Béla „Guszev”-ügye. *Múltunk* 3:214-225. És Péter László 1998 A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. In Uő. *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Osiris. Budapest, 92.

vagy állam). Ha csak szigorúan a kvantitív adatok alapján készítjük el az elemzést, akkor hibás következtetést tudunk levonni annak kapcsán, hogyan zajlott a németek kitelepítése. Különösen a népszámlálások kapcsán fel kell készülni arra, hogy az adatok elsősorban az azokat megrendelő szervezet, vagyis az állam narratíváját fogják tükrözni. (Azt is kell, mert különben nem tudja azokat értelmezni és felhasználni). Hasonló problémák adódnak akkor is, ha személyes életút-interjúk alapján akarjuk feltárni, mondjuk a kitelepítések hatását a falusi életre. Egyrészt sokáig egy elhallgatási spirál volt jellemző a témára, másrészt külső és belső okok miatt is az interjúalanyok hajlamosak magukévá tenni a fő narratívát vagy annak egyes elemeit. Tehát valamilyen formában a kettő valamiféle integrációjára van a kutatónak szüksége.

Mivel a legtöbb esetben a politológus is írott forrásokkal találkozik, a leghasznosabb véleményem szerint, ha a történettudomány módszereit és eszközeit veszi használatba, különösen, ha a régebbi korokba is vissza kíván tekinteni. Főként a társadalomtudomány módszereiből lehet sokat átvenni, és gondosabb szövegkritikát végezni. Hiába készülnek egy kaptafára a különféle hivatalos dokumentumok, amelyek jelentős részénél a homogenitás követelmény, a legtöbbet az elírásokból és a furcsa megjegyzésekből lehet megtudni. Etnikumok és kisebb földrajzi térségek vizsgálatakor elsősorban a mikro-történet-

írás eredményeire gondolok.⁶ Carlo Ginzburg munkásságát lehet példaként megemlíteni, aki egy 16. században élt molnár inkvizíciós irataiból következtetett annak világképére. Ezek a periratok ugyanúgy, bár nem akkora mértékben, egy sablon szerint készültek, mint napjaink bürokratikus iratai, de közöttük találhatunk olyan megjegyzéseket, vagy az általa olvasott művek listáját, amelyek rávilágítanak arra, hogy ez a személy hogyan látta és ábrázolta a világot (Ginzburg 2011). Ennél a pontnál meg kell jegyezni, hogy a legjobban azok a hivatalos iratok használhatóak fel erre, amelyek valamilyen okból, a bürokrácia „hanyagága” vagy képzetlensége folytán, a szakmai felkészültsége miatt nagyobb teret engednek az egyéni szempontok megjelenítésének. Éppen ezért megfelelőbb az 1945–1948 korszak tanulmányozására, mint az utána következő proletárdiktatúra időszaka. Még nem alakultak ki teljes mértékben azok a struktúrák, amelyek lehetővé teszik a nagy egységes narratívába való bekényszerítést, de a múlté sem érvényesül még teljes mértékben. Így esély nyílik rá, hogy felmérhessük a különböző nézőpontokat.

Másrészt gyakran olyan személyek né-

⁶ Sajnos Magyarországon a helytörténetírásban sok esetben még a „rég” módszerek követése az általános. Ez annak a következménye, hogy sok ilyen művet laikusok és érdeklődők írnak meg, akik sokszor nincsenek tisztában a tudományos módszertannal sem. Az ezekben fellelhető esetleges adatmennyiség mellett ezek a művek általában arra törekednek, hogy a helység vagy intézmény története hogyan illeszthető be a nagy nemzeti történelmi kánonba.

zeteiről értesülhetünk, akik kilógnak valami miatt az adott társadalmi keretből. Vagyis egy nagyszájú molnár, aki magát a körülötte élőknel „műveltebbnek” tartja, büszke a különállására vagy mondjuk részeg az adatforrás. A kutatónak ezt is mérlegelnie kell, ha ebből általánosítani akar.

Ki az a címben emlegetett részeg és rendőr? Mikor a magyarországi németek történetével kapcsolatban kutattam a levéltárban, akkor kezembe akadt egy egyszerű szabálysértési eljárás, amelyet a körjegyző a szokásos úton terjesztett a magasabb hivatalok felé. Az ügyben a pécsi ítélet 1949-ben hozott ítéletet. Mint később ismertetésre került, a Magyarhertelendről és Barátúrról való németek kitelepítése után elsősorban a „Felvidékről” érkeztek telepesek a két községbe és a környékére (BML. V.145. a. 469/1949). A vádlott, aki 1912-ben Veszprémben született, és a büntett idején Barátúron élt, került a bíróság elé. Ott egy ház és 11 hold föld juttatásban részesült. A helyi kocsmá előtt az úton fuvarozókat megállította és igazolásra szólította fel őket. Ennek tanúja volt többek között egy kitelepítésre kötelezett német helyi lakos is. Amikor a rendőrség az őrsre bekísérte, őket is, mint a fuvarozókat megfenyegette és durva szavakkal illette. Konkrétan azt mondta a rendőröknek, hogy „ahhoz, amit csináltak, egy sz*** rendőrnek semmi köze hozzá, mert még a mai napon felmegy Vörös Péterhez⁷ és elrántja az egész rendőrség dolgát, mert a mai rendőrség egy rakás sz*** és semmi más, mint egy utolsó alakulat”.

Milyen környezetben hangzott el a beszéd? 1947-ben a következőképpen mutatják be (BML. V. 145. a. 1829/1947) a főjegyző úrnak a magyarhertelendi körjegyzőséget: „... Magyarhertelend községtől, mint székhely községtől a külközségek, és pedig Barátúr 2,5 km, Egyházbér 3,5 km és Kisbodolya 4 km-re van. Lakók száma: 567 lélek, 191 lélek, 267 lélek és 182 lélek ...A körjegyzőség távolsága a járási székhelytől [Sásd] vasúton 9 km, autóbuszjárat nincs, közúton 11 km”. Barátúr és Magyarhertelend az úgynevezett Baranyai Hegyháton fekszik.⁸

A Hegyhát, akár a tágabb földrajzi környezetet, akár a szűkebb közigazgatási határokat vesszük figyelembe, rendelkezik olyan általános jellemzőkkel, melyek a két falu életét is befolyásolják. A völgyekben sokszor találhatóak a Mecsekből, illetve a dom-

⁷ Péter Gábor (1906–1993): 1945 és 1952 között az ÁVO, majd az ÁVH vezetője. A telepes tehát azzal fenyegette a rendőröket, hogy a politikai rendőrség fejéhez fog fordulni egyenesen.

⁸ A Hegyhát elnevezést legtöbben Tolna megyéhez kötik ellenére, hogy a legközelebbi hegység a Mecsek. 1948-ban megszűnik az 1696 óta meglévő hegyháti járás elnevezés, de már korábban, a 30-as években megjelent egy kisatlasz, mely a Hegyhátot átvitte Tolnába, míg a Völgyiséget kiterjesztette a Mecsek keleti részére. Később a Zselic (Somogy megye) nevet kezdték használni a Hegyhát nyugati részére is. A 80-as években újra használatba vették a Hegyhát elnevezést egy szűk területen, mely a Komló-Dombóvár vasútvonalak mellett fekszik. A Hegyhát, annak ellenére, hogy mind a mai napig az atlaszok igen szűk határok között ábrázolják, ha ábrázolják egyáltalán, a Mecseknek az a része, mely folyamatosan lejt a Kapos irányába és annak vízgyűjtő területét foglalja magába. Maga az elnevezés 1696-ig nyúlik vissza, mikor ez a rész Tolnához került, Processus Transmontanus (Hegyentúli járás) néven, míg 1950-ben két járásra osztották (komlói és sásdi járás néven).

bokról eredő patakok, nagyobb esőzések során kialakuló időleges vízfolyások. Mivel a Mecsek a területet délről határolja, és a dombok gerincei is általában nyugat-keleti irányúak, éghajlata csapadékosabb és hidegebb, mint a Mecsek déli lejtője. A völgyek irányultsága azonban természetes útvonalakat alakított ki a hegységen keresztül, így a korábbi időszakokban az igen fontos északi-budai hadiút is érinti ezt a térséget a Mecsekből kilépve (Magyarország – Sásd). Ezek az útvonalak azonban nemcsak hadi célokra alkalmasak, hanem összeköttetést is teremtenek a Mecseken keresztül Baranya és a korábbi országterület déli részeivel. Különösen ki kell emelni ebben a vonatkozásban Pécs városát, amely gazdaságilag és kereskedelmileg (főleg a vásárok miatt) is fontos vonzóerőt jelentett a térség települései számára. Ezt a kedvező helyzetet befolyásolja azonban az a tény, hogy a völgyek és dombok szabálytalan lefutásúak, így az utak sokszor sokat kanyarognak. Ennek okai között szerepelt az is, hogy a fent említett geográfiai jellemzők miatt a térség talajviszonyai a mezőgazdasági művelést tekintve hátrányosak voltak. A viszonylag sok csapadék miatt a talaj agyagos, emberi és állati izomerővel nehezen megművelhető, a sok ideiglenes vízfolyás eredményeképpen sok helyütt sziklás és köves is, amely megnehezíti a szántást. A föld alatti vízfolyások felszínre bukkanása épp ott jellemző, ahol a jól művelhető földek a vízfolyások által legjobban szabdaltságot szenvednek, a

művelés során bekövetkező talajsüllyedés pedig sok esetben a korábbi századokban a földek elmocsarasodásához vezetett. Ez megakadályozta azt, hogy a földrajzi területen nagy földesúri majorságok és birtokok jöjjenek létre, egyúttal azonban a mezőgazdasági újítások gyors elterjedését is (ami főleg a gépesítésben való elmaradást jelentette).

A németek betelepülése Barátúrra azzal járt együtt, hogy a magyar lakosság a század második harmadára átköltözött Magyarhertelendre, valószínűleg azért, mert az újraalapított település közelében több erdőt találtak. Ez az ő életükben fontosabb szerepet is betölthetett, mert az 1767-es urbárium szerint Barátúr (német) lakosai 24 hold (28800 négyszögöl) földet kapnak a káptalantól, míg Bodolya, Hertelend és Egyházbér (elsősorban magyar) lakosai (akik a főbb kereskedelmi úttól távolabb, nagyobb és erdősebb dombok között lakva), 22 holdat.

1784–87 között a források – az első magyarországi népszámlálás adatai – szerint Hertelenden 57 házban 61 család lakik, 410 jogképes lakossal (12 szekér szénát termő réttel), míg 1828-ban a „Regnicolaris Conscriptio” alapján 64 család lakik már a településen (ebből nyolc német eredetű). Az 1930-as népszámlálás 357 magyar és 221 német lakost mért fel (anyanyelv szerint), 1945-re pedig a falu fele tekinthető német származásúnak. Kevesebb, mint 300 év alatt tehát, egy „németek előli menekülés” miatt alapított falu félig németté

vált. Bár ebben a káptalan, aki sok kedvezményt biztosított kezdetben a telepéseknek, az eltérő gazdasági technikák okozta kisebb-nagyobb konfliktusok, és nem utolsósorban a magyarok számára a Barátúr alapítása utáni rövid időszak leteltével égetővé váló fahiány játszott nagyobb szerepet.

A 19. században alakultak ki azok a nemzeti mítoszok, amelyek jelentős részét felhasználva és kiegészítve végül elfogadhatóvá tették a két világháború között először a radikálisok között a hazai németek kitelepítésének tervét. Ez egyrészt vélt vagy valós gazdagságuk mítosza volt, amely párosulva azzal, hogy a hazai németek egy része vagy egésze mindig a „megszállók” oldalára állt a nagy nemzeti sorsfordulóknál, lehetővé tette kollektív megbélyegzésüket. Ehhez sokszor felhasználták más bűnbak-képzési mechanizmusokat is és a második világháború után például a zsidókkal való azonosításukat. Persze voltak köztük hangsúlybeli különbségek, mivel a hazai németeket jóval nehezebb volt elkülöníteni a társadalomtól, mint a zsidókkal megtörtént. Nem támaszkodhattak ugyanis az antijudaizmus eszköztárára és nehezen lehetett a szociáldarwinizmus eszköztárát felhasználva „faji” alapra terelni a különbségeket. Ez azonban nem jelenti azt, hogy erre nem történtek kísérletek, de kevésbé maradtak meg a politikai köztudatban. Elsősorban a városi polgárság és a korábban „privilegizált” közösségek – bár kezdetben adózási szempontból a „svábok” is ide tartoztak – esetében. Ez gyakran egybeesett ezeknek a közösségeknek a politikai öntudatra ébredésével is. A polgári közigazgatás kialakítása és a kiváltságok felszámolása, majd végül a Trianon után kialakuló országterület azonban ezek nagy részét feleslegessé tették (például az erdélyi szászok kapcsán).

Kevésbé volt elkülöníthető például a dunántúli németek. Itt is akadtak példák: ha egyazon keresztény felekezethez is tartoztak, akkor is külön templomba jártak. Ez azonban inkább a különböző időben betelepülő csoportok elkülönülését szolgálta, nem etnikai vagy „faji” bezárkózást.

A „németek” és a többi lakos közötti különbségtételt szolgálta inkább az, hogy kezdetben más adózási feltételek vonatkoztak rájuk. A telepítők érdekeit is az szolgálta, hogy ez a későbbiekben is fennmaradjon. Ez vezetett később a „német falu” kialakulásához, amely Illyés Gyulát is meglepte, mikor először ment egy majorságból egy községbe. Nem valamiféle a kultúrában és szokásokban már eleve meglévő különbség volt az oka a sajátos „sváb” kultúra kialakulásának, hanem inkább az, hogy a különböző felek érdekeit ez szolgálta a legjobban. Mikor pedig az egyik fél, a magyar állam úgy látta, hogy pillanatnyi érdekeinek nem felel meg ez az együttműködés, akkor rövid úton felmondta azt. 1945 után pedig úgy látta, hogy nem felel meg. Erre több ürügyet is találhattak, a már említett „gazdagságuk” mellett a kollektív bűnösség elvét, hogy a hazai németek min-

dig a magyar reformtörekvések útjában voltak, stb. Kiegészítette ezeket a Nemzeti Parasztpárt oldaláról az urbánusokkal szembeni ellentét. A hazai németek nagy szerepet játszott a városok kialakulásában és a létforma terjesztésében (Pukánszky 2000). A „harmadik út” elképzelései szerint ez majdnem ugyanolyan elítélendő volt, mint a korábbi konzervatív elitnek. Pedig a (nagy)városi németek ekkora már jelentős mértékben asszimilálódtak, és emiatt jórészt nem is érintette őket a kitelepítés.

Hogy mennyire önkényesek voltak a kitelepítés kritériumai, annak ellenére, hogy sok politikus igyekezett ezeket csak a „bűnös” egyének esetében alkalmazni körültekintő módon (pl.: Bibó István), jól mutatja egy erdősmecskei történet. Az 1938-ban Ráckecske-ről átnevezett település – mint régi neve is mutatja – etnikailag vegyes település volt. A 20. század elején már nem volt olyan éles a vallási elkülönülés, mint korábban. Régebbi időszakokban sem szabad túl nagy hatást tulajdonítani ennek, mert ez csak oka volt a településen belüli vagy települések közötti különbségek kialakulásának. Tehát a lakóhelyben megmutatkozó elkülönülés egyik oka volt, de a csoportok egymás közötti viszonyait már az szabályozta, hogy a falu mely részein voltak házaik, a szomszédsági viszonyok és a megművelt földek elhelyezkedése, vagy a korcsoportozás. A „rác” lány így együtt játszhatott a „magyarokkal” és a „svábokkal”. Mikor a kitelepítésre került a sor, őt is majdnem bezárták a vagonba,

mikor élelmet vitt az ismerőseinek. Ha nincsenek ismerősei az állomáson, akkor ő is kikerült volna Németországba (Walterné Müller – Pásztor 2009).

Az 1945. decemberi híres döntést, amelyben a németek kitelepítését elhatározták, megelőzte a földosztás, amely során a németek lakta falvak szintén hátrányos megkülönböztetésben részesültek. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság⁹ nyomására elfogadott radikálisabb elképzelés nyilvánult meg abban, ahogy a törvényt már 1945. március 17-én elrendelték. A kollektív bűnösség elvének értelmében a németek számára ez azt jelentette, hogy földet nem igényelhetek, és földjeiket szétosztották más nemzetiségű és falubeli igénylők között. A földterület felméréséből (BML. V. 145. a. 44/1945.) kiderült, hogy Barátúron nem volt elhagyatott. Helyben földhöz jutottak száma Magyarhertelenden 25 család. A földosztás a körjegyzőségben egy ideig szünetelt, mert nem volt földosztó bizottság,¹⁰ azonban az összeírások ennek ellenére folytatódtak (BML. V. 145. a. 475/1945.). Barátúr község területét 874 katasztrális holdban határozták meg, amelyből állami tulajdon 163 és fél hold – beleszámítva az iskola tulajdonát is –, szántó 385 katasztrális hold, rét 131 hold, legelő 87, erdő 209 hold. A lélekszám

⁹ Remélve, hogy a földosztás hírére a még harcoló katonák is leteszik a fegyvert és hazatérnek.

¹⁰ A németek lakta falvakban kezdetben a bizottságokban a német nemzetiségűek voltak túlsúlyban. Mivel ez a földosztás politikai vezetőinek nem felelt meg, a helyi szervezeteket feloszlatták addig, míg újjá nem alakították őket úgy, hogy a németeket kizárták.

140 fő. Földet a településről egy fő igényelt, amit nem kapott meg. Magyarhertelend területe 1954 katasztrális hold, amelyből szántó 1055 hold, legelő 117, erdő 390, műveletlen 99 hold. Innen 29 fő igényelt földet. 1945 végén az elosztott földterület nagysága és az igénylők száma a következőképpen alakult: Magyarhertelenden 15-en – vagyis 8 háztartás –, Egyházbéren 24-en igényeltek földet. A kiosztható földterület Magyarhertelenden 159 katasztrális hold, Barátúron 104 hold (az egész szántóterületnek durván az egyharmada), ezzel szemben Egyházbéren csak 35 hold, Kisbodolyán 5 hold volt (BML. V. 145. a. 267/1945.).

A végső összesítéskor a kiosztott földek így változtatták meg a korábbi tulajdonviszonyokat: Magyarhertelenden előtte a gazdaságok 30%-a 6 katasztrális hold alatt volt, viszont 1945 végén a gazdaságok 18%-a 6 és 25 katasztrális hold között, 1945 előtt a gazdaságok 58%-a volt, ami 70%-ra módosult. 25 és 50 hold között régen a gazdaságok 10%-a volt, ez az arány 1945-ben sem módosult. A szőlők esetében kevésbé jelentős a változás, sőt, inkább csökkent a birtokolt terület nagysága. 1 katasztrális holdon alul korábban a szőlők 97%-a, a földosztás után a 98%-a volt. Azon gazdaságok száma, amelyek földterülettel rendelkeztek, 93-ról 98-ra nőtt. Barátúron a gazdaságok és a földek aránya nem változott (BML. V. 145. a. 687/1945.). Ennek oka az, hogy itt, a németek kollektív bűnössége miatt, egészben kerültek az új tulajdonosok kezére (mivel a német származásúak egy részét sem tarthatták meg). 1947-ben a körjegyzőség a következőképpen tekintett vissza az osztásra: földhöz jutott Magyarhertelenden 17, Barátúron 13 fő (BML. V. 145. a. 1829/1947.).

A lakosságcsere-egyezmény miatt megérkező felvidéki telepesek szintén – a földosztáshoz hasonlóan – átalakították a föld tulajdonviszonyait. Az általuk birtokolt földterület Magyarhertelenden – 12 gazda – 15 és 5 hold között, összesen 128 hold föld volt. A németek kitelepítése miatt a legtöbb faluban ismétlődő svábösszeírásokat tartottak. Ezt a Népjóléti Minisztérium kezdeményezte, de a kitelepítést szervező biztosok hajtották végre. Az ezután elkobozandó birtokok és egyéb javak miatt azonban az országos és a megyei földhivatalok is érdekeltek voltak abban, hogy pontos képet kapjanak az így történő változásokról. A következő idézet az egyik válaszból, melyet a földhivatal pécsi kirendeltségének küldtek, jelzi, hogy milyen változások zajlottak le az elkobzások következtében: „Egyházbér, minthogy magyar község, elkobzás nem volt... El lett azonban kobozva az Egyházbér község határában fekvő és Oroszló községbeli lakosoknak 39 katasztrális hold földje... Ház nem lett elkobozva”. Kisbodolya község válaszában jelezte, hogy elkobozandó egy 3 katasztrális hold föld a hozzá tartozó házzal, amelyben a – német – tulajdonos még benne lakik. A lakos helybéli, de alig egy éve él a faluban. Magyarhertelenden 700 katasztrális hold volt német tulajdonban 1948-ban, melyből 200

katasztrális hold a Magyarszék községhez tartozó Kishertelenden élőké, míg a többi helybelieké. Lakóházak közül 54 volt német tulajdonban, ebből 25 házban laktak felvidékiek és telepések, a többiben a régi tulajdonosok. 2 ház lakatlan, mert egy telepés és egy felvidéki lemondott róla, és kiköltözött belőle. Barátúron 700 katasztrális hold birtok volt, amelynek tulajdonosa helybéli német. 31 ház van, amelyből 13 házat már a telepések laktak. Üres ház nincs (BML. V. 145. a. 325/1948.).

Mind a földosztásban, mind a németek kitelepítésében a felállított Népgondozó Hivatal játszott nagy szerepet. Először úgy gondolták, hogy elegendő hely szabadul fel, ha önkéntes áttelepülésre szólítja fel a német lakosságot, tehát utasította a közigazgatási hatóságot annak közhírré tételére (BML. V. 145. a. 891/1945.). A kitelepíteni szándékozókra névjegyzék készült, de a körjegyzőség területéről senki sem kívánt önkéntesen kitelepülni. Az ország más területén is hasonló eredménnyel zárult a felhívás. Nyilvánvalóvá vált, hogy a németek kitelepítéséhez aktívabb eszközökhöz kell nyúlni, és meg kellett szervezni közigazgatásilag annak végrehajtását, mert önkéntességről nem lehetett szó. Ennek érdekében összeállították a névsort, hogy kit telepítsenek ki. Az előkészítő munkálatok már elkezdődtek Baranya vármegyében 1945 elején, mikor rendeletben kiadta a vármegyei közgyűlés, hogy a járások jelentsék, mely falvakban laknak legalább 75%-ban németek, valamint hány

olyan család van, amelyek menekültek. Később azzal egészítették ki, hogy hány olyan család van, akik a földreform során telepedtek le a faluban. Jelentsék azt is, még hány ilyen családot lehetne betelepíteni az ehhez hasonló falvakba. A járások ezt a rendeletet továbbították a körjegyzőségekhez, akiknek az összeírást el kellett végezniük (BML. V. 145. a. 408/1945.). A magyarhertelendi körjegyzőség válaszában (az előbb idézett forrás hátoldalára írva) jelentette, hogy az egyetlen ilyen település a körjegyzőségben Barátúr, ahová 8 család vagy 40 személy telepíthető be a kiürítendő házakba. A kiürítés okaként a délvidéki magyarok betelepítését jelölték meg (BML. V. 145. a. 401/1945.). A régi tulajdonosok a lakásfelszerelésüket csak akkor vihették magukkal, ha a betelepítendőknél vannak megfelelő eszközeik. 1945 elején a felsőbb hatóságok már megfogalmazták a németek kollektív bűnösségének elvét akkor, amikor a körjegyzőség egyik kérdésére a következőképpen válaszoltak: „Egymagában az a tény azonban, hogy valaki nem volt a Volksbund tagja és nem vallotta magát német anyanyelvűnek, nem mentesíti a kitelepítés alól”. Az egyetlen mentesülés csak akkor volt lehetséges, ha a házából kitelepített már évek óta németellenes tevékenységet végzett.

A kitelepítendő névsora nem korlátozódott a „megbízhatatlannak” minősülő személyekre (BML. V. 145. a. 22/1945.). Ezt még 1945 januárjában tették meg. Utóbbi kategória meghatározása sem történt

részrehajlásoktól mentesen. Barátúron 12 főt mondtak ki megbízhatatlannak, akik között 8 nő és 4 férfi volt. Közülük azonban egy megbízhatóvá vált, mert tüdővészteszt lett. A legfiatalabb 1925-ben született, míg a legöregebb 1878-ban. A listára kerülés fő oka az volt, hogy magukat 1941-ben német anyanyelvűnek és nemzetiségűnek vallották, de emellett egyéb feltételeket is felsoroltak. 1 fő Volksbund tag volt, de később ezt saját bevallása szerint megbánta. 2 főt azzal vádoltak, hogy a „volksbundisták érdekében” dolgozott, 6 főt pedig azzal, hogy „kétszínű” a viselkedése. 1 nő azért került fel a listára, mert férje német katona volt. A megbízhatatlannak minősülők fele két családból került ki. Magyarhertelenden 22 főt írtak össze. Közülük a nők aránya még nagyobb, összesen 17 nőt és 5 férfit nyilvánítottak nem megbízhatónak. Itt már feltűnőbb, hogy az életkor alapján az öregebb – nem katonaképes korú – emberek voltak túlsúlyban. 5 fő született 1900 előtt, de a legfiatalabb is elmúlt már 26 éves. Itt szintén egy ember volt Volksbund-tag. 10 főt nyilvánítottak megbízhatatlannak, köztük a falu bábáját is. Kétszínűnek 11 főt mondtak ki, akik közül egy személy 75%-os hadirokkant. Mikor a „fasiszták” (BML. V. 145. a. 519/1945.) eltávolítására került sor, már jóval több embert soroltak ebbe a kategóriába mindkét községben. A kormegoszlás nem változott érdemben, de Magyarhertelenden már 36 főt jelöltek meg fasisztaként. Ezek közül 3 fő még hadifogoly a Szovjetunióban, köztük volt a „helyi Volksbund-vezető” is. Ő és 6 társa a magyar hadseregben szolgált. A faluból 73 Volksbund-tagot írtak össze, akik közül 9 közmunkán vett részt. 12 fő volt SS katona a faluban, de közülük még csak egy tért vissza, a többiek feltehetőleg – a helyi Nemzeti Bizottság szerint – hadifoglyok a Szovjetunióban. Barátúron 57 főt nyilvánítottak fasisztának. Közülük 1 fő a magyar hadseregben szolgált, míg 13 SS-katona volt. 6 főt már elszállítottak közmunkára. Ezeket az adatokat nagy körültekintéssel lehet csak pontosnak elfogadni, más források alapján ellentmondó következtetésre juthatunk (BML. V. 145. a. 29/1945.). A körjegyzőség, és nem a Nemzeti Bizottság, felmérést készített január 16-án arról, hogy az orosz-német háború kitörése óta a körjegyzőségből kik végeztek katonai szolgálatot. Az egész körjegyzőségben csak egy ember szolgált a német hadseregben vagy az SS-ben, akiről a körjegyzőség tudott, és 3 ember, aki magyar hadseregben szolgált egy ideig, de hogy utána hol, arról nem volt tudomásuk. Aki a német hadseregben szolgált, betegség miatt hamar leszerelt. Mivel csak 2 ember – egy irodista és egy villanyszerelő, aki Komlón dolgozott – mentesült Barátúron a magyar hadseregbe való behívás alól, nem mondható el, hogy a barátúri és a magyarhertelendi németiség kivonta magát a háborúban a magyarok melletti harc alól. A fő kérdés az, hogy mi alapján mondja ki a Nemzeti Bizottság, hogy összesen 25 fő harcolt az SS-ben, mikor a faluban csak egy emberről tudtak.

A barátúri és magyarhertelendi németeket 1948 folyamán az utolsók között vitték

ki Németországba, a szállítások ugyanis 1948 szeptemberére leálltak. Ekkor még mintegy 133 ezer kitelepítésre kötelezett, állampolgárságát elvesztett személy élt Magyarországon területén, közülük 10 ezren voltak azok, akik 1947 végéig visszaszöktek (Zinner 2004:117). Közülük már kevesen tértek vissza falvaikba. Ekkor kezdődött meg a németekkel határos magyarok lakta falvak, a dél-dunántúli aprófalvas vidékek demográfiai átalakulása és elnéptelenedése, ami mind a mai napig tart. A földosztás és a kereskedelmi kapcsolatok megszakadása a német falvakkal olyan radikális átalakulást jelentettek, amelyeket a lakosok gazdaságilag nem tudtak kiheverni. Felgyorsult az elvándorlás a modernizált városokba és ipari központokba. Helyükre a falvakba alacsonyabb társadalmi státuszú rétegek költöztek, akik nem tudtak máshová menni.

A kitelepítések leállásakor Barátúron 5%-ban, Magyarhertelenden 10%-ban történt meg a svábok kitelepítése (BML. V. 145. a. 1162/1948). A névjegyzéken szereplők közül Barátúrról 3 főt telepítettek ki. Elköltözött vagy meghalt 88 fő. Hadifogoly és internált 18 fő (Czibulka 2003:307). A számok csak a névjegyzéken szereplőket tartalmazzák, tehát azokat, akiket a kitelepítési bizottság felírt rá. A valóságban a faluból 23 főt telepítettek ki Németországba. Tulajdonukat pedig elkobozták, ha addig ez nem történt meg (Kovacsics 2000:73). Kimondatlanul a többszöri vagyonfosztás után kemény munkával szerzett javakra

akarták rátenni a kezüket. Magyarhertelendről 97 főt vagyis 28 családot telepítettek ki (I.m. 442.; és Füzes 1990:171).

A németek jogfosztottságának felszámolása 1949. december 16-án, egy minisztertanácsi rendelettel vette kezdetét, amely leszögezte, hogy a kitelepítésre kötelezett németek a magyar állampolgárokkal „egy tekintet alá essenek”. Később fokozatosan feloldották a németek tulajdonával kapcsolatos korlátozásokat is, de véglegesen csak az 1950. március 25-én kiadott kormányrendelettel szűnt meg, ami az összes korlátozást eltörölte és újra egyenlő jogú állampolgárokká váltak. Ezzel kialakult a falvaknak az az etnikai képe, amely a Rákosi- és Kádár-korszakban jellemezte a környéket.

A különböző interjúkban, főleg 1990 előtt, visszaköszön a „hivatalos” értelmezés. Leginkább azok a témakörök érdekesek, ahol a hivatalosság képviselői körében nem keletkezett közmegegyezés vagy az interjúalany korábban elhallgatott témákat érint a beszédében. Ilyen kialakult diskurzus az a mítosz, hogy a németek kitelepítésére Magyarországon a potsdami konferencia hatására került sor. Ez a „hivatalos” történetírásban kanonizált elképzelés az 1990-es évek közepéig kötötte a kutatókat, főleg az ismeretterjesztő kiadványokban. Ezért ez kerülhetett bele az iskolai oktatásba is. „Modernizált” változata a Vörös Hadsereg katonai igazgatásában és a szovjet befolyás erősödésében látja máig a kiváltó okot. Nem tagadja, hogy a

németek kitelepítésére a kollektív bűnösség elve miatt került sor, de egyrészt „vezéráldozatnak” tekinti ezeket, amelyek lassíthatták Magyarország szovjetizálását vagy legalábbis ez volt a cél. Másrészt külső nyomással magyarázza ezeket. Habár a hírhedt 060-as napiparancs kiadásával megindult a „málenkij robotra” való kihurcolás, szerintem elég jól bizonyították, hogy a tényleges kitelepítésre valójában a magyarországi szervek együttműködésével került sor. Még csak azt sem lehet állítani, hogy mindezt csak a háború utáni demokratikus erők műve az egész. A közigazgatás átalakítása felemásan ment végbe, és feloszlataáig a csendőrség és az államvasutak képviselői ugyanúgy részt vettek ezekben, mint a zsidók elhurcolásában. A változást szinte egyedül a vonat-utak iránya jelentette.

A németek kitelepítése epizodikus felvillantja a 20. századi közigazgatás működésének körülményeit. Mivel a történelmi helyzet úgy alakult, az alkalmazott módszerek és eljárások könnyen hagyományokká és a politikai kultúra részeivé válhattak és váltak. Ide illik egy dalnak a szövege, ami Hajóson énekeltek 1945 és 1948 között:

*„Szegény svábság magyar földön rossz helyzetbe jutott
Nincs már nekünk otthonunk, s kiben bízhatunk.
Egész világ gyűlöl minket, hisz bűnben nem vagyunk,
Az Isten nem hagy el minket, mert hozzá hűek vagyunk.*

*Oly szorgalmasan dolgoztunk, korántól későig,
Vagyonunkat úgy szereztük, és most elveszik.
Az ajtó le lett zárva a saját házunkban,
Azért álltak ifjaink a lövészárookban.*

*Sok pajtás adta életét a nagy csatában kint
És most árulók vagyunk és gettóba jutunk.
Nem fogunk mi elcsüggedni, ha gettóba jutunk,*

Az Isten nem hagy el minket, mert hozzá hűek vagyunk” (T. Molnár 2005:173-174).

RECENZIÓK

A.GERGELY ANDRÁS

TURIZMUSKÉPES PANTHEON A NEMZETI ROMANTIKÁHOZ...

Emlékhelyek, emlékező közösségek a „főszereplői” annak a (már nem új, de annál izgalmasabb) kötetnek, melyben a szegedi néprajzosok hatásvizsgálatot és befogadói (látogatói) diskurzusok követését kísérelték meg az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark kulturális örökség-jellegének tartalmáról, jelentésteréről. Makrojelentésekről és mikroméretű tüneményekről van szó, vagyis a nemzeti emlékezet, az örökségesítés és a (fölkötött) politikai rendszerek célkeresztjébe került szimbolikus univerzumok leképeződéséről, melyet szegedi egyetemisták és néprajzkutatók, a Babes-Bolyai Egyetem kolozsvári antropológus-etnográfus diákjai, a pozsonyi Comenius Egyetem hallgatói és a Turku Egyetem finn kutatója kezdett áttekinteni, hogy a Hetedik Nemzetközi Néprajzi Szeminárium kiemelt témaköréhez gyűjtsenek forrásanyagot. A nemzeti jelképtárunkban is kiemelt helyet nyert Emlékpark, valamint a nemzeti emlékezet kutatásainak különféle aspektusai kerültek szövegszerű bemutatásra abban a kötetben, melyet a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke (a Solymossy Sándor Közhasznú Egyesület közreműködésével) jelentetett meg. A *Nemzeti identitás, kulturális örökség, emlékezet és az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark* című (több mint) konferencia-kiadvány¹ kétnyelvű (magyar és angol) kötetként látott napvilágot, s már a tanulmányok címei is pompásan körvonalazzák, hogy a tizenegy szerző hét írása miképpen írja körül a „fenti és lenti” közötti örökségesítési, emlékezet-alkítási, befogadási és reprezentációs kultuszképződési játékeret. Mód László bevezetője a kutatás körülményeit ismertette és a célok megjelenítésében is határozott karakterrel tudósít a vállalkozás eredményeiről, a nemzeti identitás és a romantizáló tónusú hagyományformálódás, a nemzeti emlékezetpolitika és az örökség fogalmának felértékelődését tükröző tünemények természetéről. A földrajzi tér/terület szimbolikus birtokbavételét, az eredet- és alapítómítoszok variánsait, a tájelemek historizálását célzó törekvéseket és a „tér nemzetiesítését” megjelenítő rítusok befogadását keretekbe fogó írás bevezető-eligazító szándékú, de a nemzeti romantikából kitermelődő, politikai kultuszformáláskor kézre eső emlékpark-tervek átfogó ismertetését vállalva olyan

¹ Mód László – Simon András szerk. 2011 *A Nemzeti identitás, kulturális örökség, emlékezet és az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark*. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.

kontextust teremt, melyben a régészeti, történeti, tájnéprajzi és szabadtéri múzeumi tárház a (Benedict Anderson-i) „elképzelt közösség” fogalmának megfelelően nemcsak arra szolgál, hogy „feltérképezze a bírt javakat, hanem arra is, hogy körülírja, meghatározza az örökhagyó, az örökös azonosságát. Esetenként megfigyelhető, hogy az emlékezet és a hagyomány pótlására alkotják meg az örökséget, de arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a turizmus révén az egyik legdinamikusabban fejlődő gazdasági ágazat hasznosítja” (13. old.). E térben tehát a bármely közösség számára lehetővé váló, aktuális identitás intézményesítése valósul meg, mely önmagában is helyi, regionális, nemzeti, kontinentális és nemzetközi (univerzális?) szinten teremt meg „az idealizált és dicsőséges aranykor elképzelését, a közösség fénykorát”, melyet mint az örökségturizmus jegyét/termékét az időben és térben rögzített nemzeti tudat lenyomatát hasznosítja. E mindenkor jelen-célú törekvés a sokféle identitás közül az individuumok nemzeti érdekű törekvését, mitizált múltját (magyar törzsek honfoglalása, vérszerződés, Feszty-körkép, Árpád-emlékmű, magyar Szombatosok Társasága 1896 és 1920-as évek közötti kegyeleti szertartásai, „búcsúhelyi” rangra emelt emlékműszerű építmény) és a gazdag stíluskeveredést is felvonultató (apátsági romok, búcsúhelyszín, Árpád kútja, galambdúcos székelykapu, földosztási kultuszhely, ezeréves história szobrai, modern emléktárgyak és múzeumi másolatok vásárhelye) kulturális és kollektív identitások piacra-viteli esélyét is magába foglalja.

E „lehorgonyzott mítoszok és kőbe vésett sztereotípiák” (Feischmidt Margit kifejezésével élve, 2007-es Mindennapi előítéleteink című kötetben publikált emlékezetes tanulmánya alapján) már a „nemzeti” szó és a néprajzi muzeológia vállalt feladatkörét is problematikusnak, vagy legalábbis „az univerzalista ideológiától a versenyállamig” húzódozó eszmekörben a finn, a görög és a magyar társadalom számára jelentéssel bíró muzealizációs programok összehasonlításával élve kontextualizálhatónak látó finn kutató, Hieta Hanneleena „az alkalmazkodó múzeum” dilemmát ismerteti (16-23. old.). Kutatása „átfogó elméleti megközelítése fenomenológiai”: az „intézmény” társadalomtudományi fogalmát, a „kairos és chronos” funkcióját, valamint a „generáció” fogalomkörébe sűrítendő interakciós és valóságépítő tevékenységformákat emeli ki három esettanulmányi helyszín segítségével. A pusztaszeri emlékhely szigorú, akadémikus néprajztudomány és ideologikus történettudomány merev cölöpsorai közé feszített: a „nyitott rendszernek tekinthető”, dinamikus kairosz, és a belátható fejlődésterű chronos stabil szerkezete formálja meg az egyénnek a hatalomhoz és az intézményes szervezetekhez kapcsolódó viszonyát, vagyis a „gyűjtők”, a „gondnokok” és a „mediátorok” muzeológus generációt is. Persze a „generációk” mindig céljaik megvalósításához kötött, a fennálló politikai rendhez adaptálódni képes, a „korszellemet” a politikai frakci-

ók változó hegemóniájában csak részben követni képes aktorok, akik magában a múzeum intézményében is megtestesítik a demokratikus, az autoriter, a versenyszellemű, a piacpárti, a neoliberais vagy a kultusz hagyományt követő gyűjteményszervezést – s ennek lenyomatai, struktúraformái díszelnek Pusztaszeren is.

Ilyés Sándor, Peti lehel és Szabó Á. Töhötöm közös tanulmánya („*Honnan tudjuk, hogy mik voltunk? Áruk, árusok és a nemzeti emlékezet tárgyasulása*”, 24-39. old.) a kolozsváriak és Ópusztaszer között érzékelhető (mentális, vállalkozási, közlekedési, finansziális, kulturális) határok sokféleségét illusztráló bevezető után aprólékosabb topológiai helyszínrajz felé indul, hogy azután a muzealizált múlt-kiárusítás felől a fogyasztás kultúrája, az identitás-állandót felvevő tárgyak kultusza, a „mi és ők” közötti választóvonalakat a történeti időbe is átvetítő kérdéskör felé kalandozzon. Őszinte, kutatómetodikai és szakelméleti kérdésekben is magabiztosan járatos, érzékletes tónusú írásukban a Feszty-körkép lovasainak hódító „igazságát” és a gyalognépek kiszolgáltatottságát, tájba tagolt alávetettségét is érzékelő kontrasztokat is kiemelik, rátalálva a „nemzeti origó” kultúr-nemzeti, törzsi, vérségi dimenzióinak időbeli visszavetettséget jól tükröző tünevényére. A tárgyak és a kulturális turizmus „olcsó termékekben” és „értékekben” deklarálható miliőire fókuszálva a „terep” egyes szereplőit, boltosokat, főnököket, s „a hely” fő jurájának árusait faggatják

meg tudni- és látnivaló-értelmezések terén, hogy ezután a kultusztárgyi készletet viszonyrendszerbe, kategóriákba és jelentéstartalmakba rendezve kezdjék mélyíteni elemzésüket. A történeti ideológiák, a historizáló környezet és a látogató-áradatok tipológiai mellett a fogyasztói attitűdök, az azonosulás és elfordulás forgatókönyveit, a verbális diskurzusokba emelt problematikákat az „emlékpark / butikok / szuvenírek / szabadidőtöltés” keretei közé terelik, hogy konklúziójukban a tárgyak szerepének a fogyasztásban és a nemzeti ideológiák értelmezésében elfoglalt helyét körvonalazzák. Példás hitelességű írás, a társadalmi mikrovilágok életességének és a jelentésteretek térképének készítési módjával alighanem kutatómódszertani alapolvasmánynak kellene lennie bármely egyetemi néprajzos-antropológus képzésben.

Frauhammer Krisztina rövid írásában (40-46. old.) „*Ezt minden magyarnak látnia kell...*” – *A kulturális emlékezetéről és a nemzeti identitásról a vendégkönyvek tükrében*” címmel a múlt-hoz fűződő viszonyban alapozó fontosságú csoportidentitás, emlékezeti gesztusok, írásban fennmaradó „lenyomatok” (elismerések, javaslatok, panaszok, észrevételek, gratulációk, köszönetnyilvánítások, humorkodások és névjegyek) tipológiáját adja kilenc év alatt (1996–2005) megtelt 10-12 vendégkönyv bejegyzései nyomán. Ebből hatot elemzett behatóbban (kötetenként mintegy 8-10.000 beírással számolva, s az évi 500.000-300.000

látogatóhoz arányított csekélynek tűnő hányad kiegészül az on-line térben regisztrált bejegyzésekkel is), melyek – nem meglepő módon – mintegy 60-65%-ban tartalmaznak pusztán „Itt jártam” közlést vagy kézjegyet, 25-30%-ban „felejthetetlen élmény” típusú egysorosokat, s csupán öt-tíz százaléknál magasabb írásnyom, mely részletezésre érdemes. A látogatók kilencven százaléka magyarországi (egyensúlyosan mindenhol érkezettek, regionális különbségek nélkül), a többi határon túli magyar (és igencsak kisebbségben valódi külföldi), jellemzően főképp iskolás csoportok dominanciájával. Az emlékhely „mint a magyarság szentélye”, mint zarándokhely-jellegű konstruktum és a múltból a jövő reménye felé vezető érzületek kegyhelye is. Az önbecsülés, büszkeség, a normakeresés igénye és az emlékezet integráló funkcióját is tükröző örömező meghatározó ezekben a kéznyomokban, melyek egyúttal az Országos Emlékbizottság feladatvállalásának (1997) és küldetésének teljesítését is tükrözik, az emlékhely és a látogatók érintőleges kapcsolatában az interaktív változások nyomait is viselik. A büszkeséggel eltöltő élményparki szolgáltatás épít ugyan „a közös mitikus, szinte szakrális múltra való emlékezés” értékrendjére, de a jobbára turisztikai mozgásba illesztett élménykomplexum kevésbé a helyszín zarándoklatra érdemes mivoltát szolgálja, mint inkább a tömegturizmus hangzatos múltideológiával átítatott emlékhely-forgalmazási törekvést – ami persze nem zárja ki a látogatók akár mély magyarságélményét sem...

A helyszín, a látogatások többsége és a közérzetjavító világnézeti foglalkozás belátható kelléke a mindenkori „normatív viselkedési” kontextusba ágyazott evés-ivás tüneménye is. A bor és a nemzeti identitás kapcsolatát körüljáró írás, mely Mód László és Simon András etnicitás- és identitás-értelmezésében a biológiai szükségletek melletti mentális adaptáció kérdéskörét taglalva a bor ópusztaszeri jelenlétének több mint évszázados jeleiből indul ki (már a Szegedi Szombatosok XXI. Társulata néven 1897-től látványos jelenlétét számítva), hogy a nemzeti szimbolika területén megjelenő tárgyi, jelképi, és mintegy „iszogatásantropológiai” historikumát föltárja a Feszty-körkép, az ünnepek és az emlékmű példáján (*A bor és a nemzeti identitás kapcsolata az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékparkban*, 47-53. old.). Fölkeltik figyelmünket arra is, hogy a Szeri Kékfrankos és Szeri Rizling márkanevek, a bor tegezt utánzó „csomagolása” (palackozása) és a szegedi borversenyeken díjat nyert márkanevek piacának komoly fajtaforgalma is meggyőzi az olvasót arról, hogy az ősiségre ráfércelt rituális kínálati piac tízezres nagyságrendben hódítja a vásárlótömeget, sőt a Szent Vince Borrend és a Millecentenáriumi Borkönyvek ezres bejegyzés-száma is „a hagyomány ősiségét” és folytonosságát hordozó forgalmazás-kapacitást biztosít. A Park és a Borrend kapcsolata, az Árpád-emlékmű előtt zajló szabadtéri borrendi avatási rítus éppúgy „a bor és a nemzeti identitás

összefüggésének tudatos hangsúlyozását, összekötését mutatja”, sőt a Rotunda bűvkörében zajló kóstolóval együtt mintegy „tudatos hagyományalkotás” alapelemévé teszi az emlékparkot magát is (51-52. old.). Terménynapok, gazdálkodási bemutatók, kukorica- és paprikanap, dinnye- és hagymanap, szüreti programok, lovaskocsis és zenés terepbejárás, libahajtás és libator mind-mind „a lokális és a nemzeti identitás szoros összefüggésrendszerét” jelenítik meg folytonossá vált naptári eseményekként. A Hamvas Bélával szimbolikusan is alátámasztott tanulmány a kötet egészében nemcsak hangsúlyokat ad, de „a biológiai szükségletek kielégítésén túl a heterogenitás és homogenitás megjelenésének hatásos eszközeként” tekint az etnikus, nemzeti és lokális identitásformák ekképpen mutatkozására is.

Ha a gasztronómiai szférák már mindenhol is volnának, annál könnyebb lesz az attrakciók közegébe ereszkednünk: Felföldi Edit és Lepár Karolina magyar, szlovák és finn egyetemistákkal közösen vették szemügyre a tájegységi szimbolikában nemzeti jelkép-státuszra futó „építmények (jurták, földbe vájt házak, boronaházak, áldozati hely), a bemutatott állatok (teve, kecske, szürkemarha a Kiskunsági Nemzeti Parkból) és szántóföldi növények (tönköly, alakor, kétszeres stb.), ... és a „lovasbemutató” képzelet-simogató élő skanzen-jellegét (*Időutazás a Nomád Parkban*, 54-59. old.). Tapasztalataik összegzésében a lovasbemutató, nőrablás, hátrafelé nyi-

lazás, lándzsavetés, játékos párviadal és zenei-látványossági elemek műsorszámait szerepelnek, kisebb atavizmusokra is rámutatva (pl. keleti lovasnomád harcmódor és magnóra vett műsor, honfoglalás-kori attrakció keresztény zenével alászolgálva, záró koccintás mint atavisztikus ősmagyar rituális elem, stb.). A nézőket provokáló, interakciót serkentő (szinte cirkuszi) szereplők kihívásai, lemészárolt bábuk mint megjelenített múlt dicső mellékszereplői „az ősök korát aranykorként” megjelenítő egész produkció kiváló példatárát adja (a kötetben majd minden írásban hivatkozásként megjelenő Kapitány-házaspár nemzeti szimbólumkötetéből) a jól ismert „társadalomkritikai” buzgalomnak is: a „tipikus vadkelet” múlt-idealizálása, a „zsigerekben hordozott” honfoglalás-kori emberlét szépségei a virtuális múlt meg a provokálható jelen kettősében bontakoznak ki. A hagyományörzés és lovasíjászkodás összehangolása „Árpád népe” hagyományörző kultúratörténetével... – mint „a múlthoz való visszafordulás, a gyökerek keresése tulajdonképpen mint a mai kor emberének identitáskereső próbálkozása” – akként válik interpretációs jelenséggé, hogy mögöttes társadalmi okok és szezonális turisztikai kínálat eredményes találkozásait szemlélhetjük meg az Emlékpark keretei között.

E szezonális attrakciókban folytonossá váló múltkeresés és múltidealizálás köszön vissza nemcsak a fellépő vállalkozók, merész kunstlerék vagy élelmes szolgál-

tatók köreiből, de hasonlóképpen részeseivé lesznek a kulturális emlékezet-alkotásnak maguk a park skanzenjének dolgozói is (Sopov-Elekes Dóra: *A megszépítő múlt. Az Ópusztaszeri Emlékpark Skanzenjében dolgozó teremőrök kapcsolata az épületekkel*, 60-67. old.). Kiindulópontja a kötet „lelkiségét” is kontrasztosan jellemző kulturális emlékezet versus identitás Jan Assmanntól jövő sugallata, hogy ugyanis „a kulturális emlékezet alkotja meg a múltat azáltal, hogy a közösség tagjai valamilyen viszonyt létesítenek a már megtörtént eseményekkel. Az egykori történések tovább élnek a jelenben, folytonosan ismétlődő rítusok vagy megőrzendő tárgyak formájában, amelyek szimbólumokká válnak, és ez által a közösség tagjainak önmeghatározását szolgálják. Azzal, hogy egy önmagunkról kialakított tudattalan képre tudatosan reflektálunk, valójában a saját közösségi hovatartozásunkat fejezzük ki. A nemzeti identitás tehát sohasem genetikusan kódolt, hanem egy tudatos reflexió eredménye – az kell hozzá, hogy az egyén önmagát úgy értékelje, mint egy közösség tagja, és ezt kommunikálja a külvilág felé is” (60. old., Assmann 1999:29-49, 129). A Szerző itt az 1970-es évektől megnyíló szabadtéri néprajzi gyűjtemények identitáskonstruáló hatására utal, mint a nemzettudat építésének eszközei közül hatékonynak tekinthetőre. Az ópusztaszeri példával, s ennek tudomány- és tájegységi gyűjteményformálási előzményeivel illusztrált levezetésben az Emlékpark térségi lakó és termelési helyszíneit fölidéző épület-együttesek hasonlóságait és eltéréseit tipizálva a nyári turisztikai szezonra alkalmazott teremőrök (mindannyian nők) példáira utal, nevezetesen valaminő nosztalgikus „jó érzésre”, az „alacsony” egzisztenciális helyzetű paraszti miliő értékeinek fölfelé közvetítése révén kialakuló büszkeségre, a szegénység dacára megmaradó emberi kapcsolatrend értékeire és a tanyai létforma szépségeire rávévedező tónust gyűjti egybe. A „romantikus nemzeti” és az eredet mítoszára épülő etnográfiai vízió hitelessége azonban problematikusnak tetszik, ha a paraszti kultúra sematikus, fölöttébb látványossá varázsolt vagy a háttér-ismertetőket jól betanuló alkalmazottak aktuális életvilágával vetjük össze mindezt. (Hasonló volt a kontraszt a Felföldi-Lepár duó tanulmányában megnevezett íjászkultúrát megjelenítő vagy lovasbemutató-szereplőkkel is, akik között diák, agrármérnök, buszsofőr, géplakatos és testnevelő tanár éppúgy volt, mint lótartó gazda vagy kézműves, 56-57. old.). A teremőrök „mi-tudata” és csoportbeli interakciói is a kollektív vízió és az „én-tudat” közötti mentális tartományban engedik szolgálni ezt az identitásturisztikai létesítményt, extra értéket tulajdonítva nemcsak a nemzettudat építésének és fenntartásának, de a paraszti származás, léthelyzet és örökség továbbadására reflektálás várakozásának is.

A kötet második részében a tanulmányok szöveghű angol változata olvasható, kiegészülve a 2005. július 26. és augusztus 3. közötti VII. Nemzetközi Néprajzi Szeminárium programjával és 21 képpel. A szegedi Néprajzi-Antropológiai Tanszék ezzel a kötettel a

teremtett hagyomány sorozat újabb opuszaként azt az örökségésítési folyamatot rajzolja meg személyes és közvetlen, tudományos kontextusba ágyazott „életképekkel”, amelyek tisztán látható, leképezhető (sőt fotografálható) dimenziókban mutatkoznak, a melyeknek az emlékezeti képmások, közösen épített kultuszok és képelt héroszok a leggyakoribb főszereplői. Képek, kultuszok és struktúrák a „fent” és „lent” között, a közvetítések területeként megjelölt tárgyegyüttesekben a muzealizálás új kihívásait felmutató és próbára tévő kontextusok megjelenítése izgalmas jövőképhez és problematizáló kortárs kritikához hozzájáruló megismeréseméleti összefüggésekhez ad kiváló alapanyagot.

KOR- ÉS KÖRTÖRTÉNET A HAZAI KÖZOKTATÁSRÓL, SZAKKÉPZÉSRŐL

A recenzált kötet Velkey Gábor: Dinamikus egyensúlytalanság című könyve.

A szerző – nem szokványos módon – az elmúlt két évtizedben végzett átfogó kutatási és közéleti tevékenységét foglalja össze. Kellő tárgyilagossággal szól a feldolgozott időszakról, a saját szerepét sem kerüli meg. Oktatóként, kutatóként, közéleti szereplőként több dimenzióban látja, láttatja az összefüggéseket. Országgyűlési képviselőként, önkormányzati vezetőként változó hatékonysággal volt ráhatása az oktatási döntésekre. A Dél-alföldi Régió jó ismerője, a példái elsősorban innen származnak.

Az alcím is sokat elárul: a hazai közoktatási rendszer szétesése, felforgatása és a konszolidáció esélye. Kor- és körtörténetet olvashatunk a hazai közoktatásról, a szakképzésről.

A leírtak alapjait az alkotó közoktatás alapkérdéseit feszegető, 2011-ben készült doktori értekezése adja. „A (szak)képzés hazai rendszere, működési zavarai és megújítása”. Mindez kiegészült – az utóbbi időszakban történt – közoktatás, szakképzés, felsőoktatás teljes rendszerét alapjaiban megváltoztató szabályozók korai következményeinek elemzésével.

A kötet első ajánlója Kozma Tamás és Benedek András, a témakör újabb megközelítését és eredetiségét emelik ki. A tanulmány nem csupán a köznevelés, a szakoktatás, hanem a társadalomföldrajz és a társadalomkutatás határmezsgyéjén mozog. Regionális sajátosságok is jól érzékelhetőek az empirikus vizsgálatok során.

A dolgozat szerkezete az elvi megközelítéstől indul, a közfinanszírozott intézmények rendszerén keresztül, a működés legfontosabb jellemzőin és gyakorlati kérdésein át eljut az iskolarendszerű szakképzés kritikus pontjaiig.

A kötet bevezetésében a rendszerváltást követő reformok szükségességéről értekezik, a nagy állami ellátórendszerek fenntarthatóságának és működésének újragondolásával. A mai gondok okainak egy részét abban látja, hogy a legfontosabb társadalmi politikai alapkérdésekben a kvázi-konszenzus törékeny volt és hamar elporladt. Az 1993-as szakképzési törvény közös nevezőt kereső integratív eukonform megoldásai a múlt homályába veszttek. A reformértékű folyamatok hamar megrekedtek. Sok esetben ezek ellentmondásba keveredtek, nem voltak egymásra épülők, és ez által kellően hatékonyak. Végül ezek a közoktatási rendszer széteséséhez vezettek. A szerző bemutatja

a forráskivonást, mint súlyos problémát, melyet teljesen 1994-ig vezet vissza.

Velkey Gábor szerint 2010-re egyértelművé vált a rendszert szétfeszítő zavarok sokasága, a működtetés, finanszírozás korábbi rendszerének fenntarthatatlansága. A szakképzés zavarai nem választhatóak el az általános képzés egészétől. Az azt követő két évet „felforgatásnak” nevezi, erre utal az alcím is. A társadalmi és szakmai konszenzus igénye nélkül pusztán a politikai legitimitásra épülve történtek változások. Ezek újabb jelentős gondokat okoznak. A közismereti tananyag-tartalom leredukálását hozta ez az időszak, újabb forráskivonást, a decentralizáció felszámolását, centrális irányítást, a pedagógus önállóságának minimálisra csökkentését. A tanulmány azt bizonyítja, hogy ezzel ellentétes folyamatra volna szükség, a képzési időt nem csökkenteni, hanem növelni kellene.

Benedek András első ajánlóként kiemeli, hogy a kötet az elméleti háttérrel imponáló módon mutatja be. Ez által érzékelteti a diszciplína elvi összetettségét. A tanulmány gazdag hazai és nemzetközi kutatásokra is épít. Társadalomelméleti megközelítésével követi a rendszerelméleti alapú hazai oktatás-kutatásokat (Halász, Beck, Magyar, Zsolnai).

Hatással van rá, bár látszólag más irányt követ, mint az (Forray, Kozma, Nemes, Nagy) önmaguk által is interdiszciplináris elemzési irányzatnak definiált módszereket és szemléletet ötvöző alternatív okta-

tási irányzat. Míg a köznyelv az oktatás, képzés, nevelés, tanulás fogalmakat szinonimaként használja, addig a szerző igyekszik a jelentésbeli különbségeket gyakorlati szempontok alapján elkülöníteni. Ebben támaszkodik Bruner elméleti modelljére. Kiemelésre kívánczik a kompetenciák fejlesztése, mint a modern társadalmakban a szervezett tanulás fő feladata. Napjainkban különös jelentősége van ennek a kérdéskörnek, mivel a szabályozók szintjén ez manapság háttérbe szorult. A tananyag-szerű, centrálisan szabályozott oktatás került előtérbe, a tanulási folyamat megalapozása, a hatékony tanulói környezet létrehozása még mindig nem kap kellő figyelmet.

A társadalomkutatók oktatással kapcsolatos álláspontját elemzi, ütközteti, következtetéseket von le, adaptív módon közelít (Andor, Bourdieu, Ferre, Habermas, Karlovitz, Lukács, Luhmann, Pokol). Egy jellemző példa az ábrázolásra: míg az intézményes oktatásban Habermasnál a politika (állam) és a gazdaság leegyszerűsítő logikája érvényesül, addig Luhmannnál az elkülönült alrendszerek mindegyikének megjelenik a saját világot egy-egy duális értékpár mentén értelmező logikája. Külön foglalkozik a szerző az újratársadalmasítás értelmezésével és annak folyamatával. Rávilágít arra, hogy ami az elmúlt évtizedekben nálunk zajlik, az nem egy előre elhatározott, kitalált program vagy terv, hanem konkrét problémákra adott társadalmi, önvédelmi reakciók együttese. Röviden érinti az okta-

tási rendszer célstruktúráját. A modern társadalmak oktatási rendszerének célját abban határozza meg, hogy segítse elő egy jól szervezett, integrált társadalom létrejöttét, amely integratív személyiségeket feltételez, és hozzájárul a közösségek és a társadalom egészének fejlődéséhez. A közfinanszírozott intézmények legfontosabb funkcióit az egyén képességeinek kiteljesedésében, szociális kompetenciák kialakításában, korszerű ismeretek átadásában, esélyegyenlőség biztosításában, a társadalmi kohézió megteremtésében, valamint a képzés rendszerszintű társadalmi beágyazottságának elősegítésében határozta meg.

Kiemelt kérdésnek tartja a közfinanszírozott ellátások körének meghatározását, az azokhoz történő hozzáférés feltételrendszerét, a közfinanszírozás technikáját, a szolgáltatást nyújtó intézmények irányításának és fenntartásának szabályozását.

Az elméleti rész áttekintése után tért rá a tanulmány a közfinanszírozott intézményes oktatás hazai rendszerének elemzésére. Kitér arra a szakpolitikai vitára is, hogy 4+4-es vagy 6+4-es rendszerben történjen az általános iskolai képzés. Napjainkban pedig egyre gyakrabban vetődik fel a 9 évfolyamos alapképzés, és annak a 4+5, 5+4 vagy a 6+3 szakaszokra osztása.

A köznevelési törvényről úgy szól, hogy lényegében végigvitte és le is zárta a közismereti és a szakmai képzés szétválasztására vonatkozó egyértelmű szabályok felpuhításának időben egyre kiteljesedő, közel másfél évtizedes folyamatát. A középfokú képzési irányok új szerkezete és területi struktúrája egy szervezethez telepített hatáskör, bizonyos értelemben kezelheti a területi összehangoltság zavarait. Ugyanakkor továbbra is korlátozhatja a különböző szintű és irányú képzésekhez történő hozzáférést. Az intézményes oktatás-nevelés finanszírozásának romló tendenciáit a valós költségek és a normatívák megfelelési arányának hierarchiájával írta le.

A kötelező feladatokra koncentrálnak feladatvállalás esetén az állami normatíva az óvodai ellátásban a tényleges költségek negyvenöt-hatvanöt, az általános iskolában ötvenöt-hetvenöt, gimnáziumokban hetven-kilencven, szakközépiskolákban hetvenöt-kilencvenöt, szakiskolában hetvenöt-száz, kollégiumokban nyolcvanöt-százöt százalékát fedezi.

Az iskolarendszerű szakképzés szervezésénél és finanszírozásánál Velkey Gábor kitér arra, hogy a 2011 utáni jogszabályi környezet alapvetően megváltozott, a gazdasági kamara lehetősége és felelőssége nőtt a szakképzés szervezésében, központi bérszabályozás lett bevezetve. A gyakorlati képzés szervezésének lehetőségei bővültek, ugyanakkor a legkevesebb fajlagos támogatást továbbra is az iskolai tanműhelyekben végzett gyakorlati képzés igényli. 2012 után a szakképző intézmények csak pályázat útján juthatnak fejlesztési forráshoz, közvetlen támogatás fogadása megszűnt.

Gyakorló szakemberek számára érdekesen és olvasmányosan ír a szerző a közfinanszírozott intézményes oktatás szabályozásának kritikus elemeiről tizenkilenc pontban. A közoktatási szabályozást a hozzáféréstől, esélyegyenlőségtől indulva a felsőfokú szakképzés átalakításáig taglalja.

A képzési rendszer működésének legfontosabb jellemzői a könyv harmadik fejezetében található. Nagy teret szentel a szelekciós mechanizmusoknak a közoktatásban, családnak, óvodáztatásnak, önkormányzatoknak, az iskolakezdesnek, továbbtanulásnak, az átjárhatóság korlátainak. A középfokú képzés hierarchizáltságáról, területi különbségeiről a Dél-alföldi Régióban szerzett tapasztalatai alapján ír. Külön foglalkozik a szelekciónál a felsőoktatással, a lakosság körében tapasztalható általános vélekedésből indul ki: „a legrosszabb főiskolai képzés is többet ér mint a középfokú szakképesítés”.

A negyedik fejezet az iskolarendszerű szakképzés szervezésének gyakorlatával foglalkozik. A gazdasági szereplők részvételének oldaláról közelíti a témakört. Felhívja a figyelmet, hogy érdemi különbségek voltak jellemzőek a gazdasági szereplők képzési aktivitásában, szakmacsoportok és képzési szintek szerint. Kitér a szakképzési hozzájárulás változására, a tanulószervezők dinamikájára, a fejlesztési támogatások tendenciájára. Elemzi a Térségi Integrált Szakképző Központok (TISZK) iskolafejlesztő, szervező szerepét. Kitér a Regionális Fejlesztési Képzési Bizottságok (RFKB) képzési

irányokat és arányokat meghatározó szerepére. Külön figyelmet szentel a pályaválasztás és ennek korrekciójának lehetőségére.

Az utolsó fejezet foglalkozik a kritikus pontokon túl a hazai iskolarendszerű képzésben az előrelépés, a konszolidáció lehetséges irányjaival. Az alapellátás újragondolását tartja indokoltnak. A komplex szolgáltatásoknak meghatározó szerepet szán: oktatási, szociális, közművelődési, közösségi feladatok oldaláról. Integrált társadalmi kapcsolatokra építve, helyi közösségek, közművelődési, felnőttképzési funkcióira épít. Az állami fenntartói modell továbbvitelében gondolkodik, amely több éves előkészítő és szerves fejlődés eredményeként átvihető decentralizált modell irányába mutat. Ezzel is erősítve az alulról építkező helyi társadalmi érdekeket és a közvetítőrendszer pozitívumait.

A komprehenzív modell értelmében intézményen belül jönne létre a képességek szerinti szelekció. Több európai országhoz hasonlóan az alapképzés két évvel történő felemelését tartja indokoltnak tizenhat éves korig. Erre épülne a két éves gyakorlatorientált szakiskolai képzés. A másik lehetőség a három éves párhuzamosan szervezett szakközépiskolai képzés. A harmadik irány a három éves felsőoktatási felvételre és érettségire felkészítő gimnáziumi képzés. A speciális szakiskola az alapképzés befejezése előtt is fogadhatja a tanulókat.

A kötet az iskolarendszerű szakmai gyakorlati képzés rendszerének átalakításának indokoltsága mellett érvel. Olyan

irányú szabályzóváltozást tart szükségesnek, amely csökkenti a tanuló kiszolgáltatottságát, erősíti az ellenőrzést a szervezésben, növeli a kamarák, szakmai szövetségek szerepét. Pénzügyi alapú érdekeltséggel korlátozza az öncélú képzést és növeli a gazdaság szereplőinek részvételét a gyakorlatban.

Felhasznált irodalom

Velkey Gábor 2013 *Dinamikus egyensúlytalanság. A hazai közoktatási rendszer szétesése, felforgatása és a konszolidáció esélye*. MTA Közgazdasági és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Tudományok Intézete. Budapest – Pécs – Békéscsaba

KISPÁL RICHÁRD

RECENZÍÓ

DÉNES TAMÁS - FARKAS JÁNOS: A HUMÁN TÁRSADALOM ELMÉLETE CÍMŰ KÖNYVRŐL

Az emberi társadalom komplex képződménye a történelemnek, amely jelenkorunkban is átalakulóban van. Nehéz egy ennyire bonyolult, a valóság számos szférájából táplálkozó jelenséget meghatározni, de még csak körülírni is. Dénes Tamás és Farkas János művében szinte a lehetetlenre vállalkozott, egyszerre megérteni és matematikai elméletek mentén rendszert keresni, majd alkotni társadalmunk működéséről. Magának a publikálásnak az időpontja is szimbolikus erejű: egy olyan dinamikus változó, gyakran a racionalizmus és az irracionális határán álló, a posztmodernitással azonosítható világában született, amikor létünkhöz elengedhetetlenül szükségünk van „fogódzkodókra”, olyan munkákra, amelyek megmagyaráznak nehezen felfogható jelenségeket. Rendszerek és törvények szerint élünk, leginkább szeretnénk élni. Ebben a világban a tudomány is képlékennyé válhat, emiatt minden olyan kísérlet érték, ami arra vállalkozik, hogy eltérő tudományterületeket egy fókuszpont mentén összefogjon, majd kamatoztasson. Egy a társadalomtudományok iránt érdeklődő kutató számára e kötet egyszerre alapműként, de további gondolkodásra való ösztönzéseként is szolgálhat.

A témában érdeklődő (akárcsak a recenzio írója – *A Szerz.*), aki kezébe veszi e művet, elsősorban arra számít, hogy kizárólag elméleti szintű tudásra tehet szert, amely elvárás azonban rögtön az első oldalakon megdőlni, mivel a gyakorlati élet számos problematikája kerül bemutatásra kiváló példákon keresztül, amelyekkel bárki találkozhat a mindennapokban. Egy ilyen példa a gondolkodásunkban rejlő rendszer-igény, mint az égitestek szemlélése és azok önkéntelenül rendszerbe foglalása, bizonyos szituációkban való viselkedés, az esélyegyenlőség társadalmi akadályai, vagy az emberiség génjeinek és az évezredek során felhalmozott mémeknek a halmaza (kultúránk átörökítése, a társadalmi folyamatosság fenntartása). A szerzők vállalkozása már a bevezető szakaszban kikristályosodik, szintetizálni (és strukturálni) az egységes, a világ megismerésére irányuló tudományalkategóriáit, a társadalomtudományt és a matematikát,

ezáltal egy új szemléletmód mentén megérteni valóságunknak egy szegmensét. Külön kiemelendő, hogy a kötet első fejezetében a szerzők segítő mankót kísérelnek meg az érdeklődőknek adni, akik igaz alapos matematikai ismeretek hiányában, tehát más tudományterületről érkezve tekintenek az alkotók által megfogalmazottakra, ám mégis képesek lehetnek magasabb rendű tudást elsajátítani a munka megismerése során. Az alábbi recenzió is hasonló elvek mentén, főleg társadalomtudományi alapokon tekint a szóban forgó munkára.

A „felütést követően” a szerzők elméleti kánont tárnak elének, amely összefoglalja az emberiség modern történelmének nagy rendszerelméleti eredményeit és dilemmáit, ezáltal nemcsak megalapozva jelen kötet létjogosultságát, de egy olyan kontextusba helyezve azt, amely egyszerre reflektál napjaink társadalomtudományi és természet-tudományi kihívásaira is. Eme szakaszban axiómaként a következő fontos, kiemelendő gondolat hangzik el az emberi társadalom működéséről: *„A társadalmi gondolkodás a valós és virtuális rendszer, illetve jelenségleírások keveréke, amelynek eredője minden időpillanatban egy kvázivirtuális világ(kép). A gondolkodási sémáinkban meglévő virtualitás (a virtuális fogalmak, értékek) aránya határozza meg a társadalom vezérlésének központosítási lehetőségét, azaz a hatalomkoncentrációt. (...) A humán társadalmak fejlődése (fejlődéstörténete) a társadalmi gondolkodás virtualizálódásának története.”* (22-23.o.) A globalizáció korában pedig minden struktúra elindult a virtualizálódás útján, minek következtében az összes, emberek között lezajló folyamat számokkal leírhatóvá vált. A „fejlődés”, a virtuális valóság kiterjedése magával vonzotta a hálózatok szorosabbra fonódását, amely jelenség a multistrukturális modell felállításánál hatványozott szerepet kap: *„Az élő rendszerek sajátossága, hogy eltérő környezeti feltételek mellett is életben tudnak maradni. Az ember által tervezett rendszerekben viszont azt tapasztalhatjuk, hogy egyetlen alkatrész hibája megbéníthatja az egész rendszert. (...) A társadalom alkalmazkodóképességének kulcsa a kapcsolatokkal átszótt háló.”* (45.o.)

Az elméleti kontextus felállítását követően a szerzők vállalkoznak társadalmunk definiálására, modellezésére, működésének megértésére. E gondolatmenet sodrásában az élettelen és az élő rendszerek törvényei, elméleti leírhatóak egy modellben, amely kijelentés és annak a bizonyítása a kötet fő problematikáját, egyben pedig eredményét adja. Ahogyan azt már Farkas János egy korábbi művében megfogalmazta, a humán társadalom *„szélesebb értelemben az együttes emberi tevékenység történelmileg kialakult formáinak az összessége. Szűk értelemben a társadalmi rendszer vagy történelmileg konkrét típusát, vagy meghatározott társadalmi szervezetet, vagy a társadalmi viszonyok valamely formáját értjük alatta.”* (77.o.) A társadalom beillesztése a multistrukturális modellbe a kultúrán keresztül történhet, ami *„széles értelemben azoknak az emberi cselekvéseknek*

összessége, amelyet nem genetikailag, hanem szociálisan örökítenek át. (...) Időben és térben behatárolható anyagi és eszmei termékek, elfogadott értékek, intézményesített életformák tartoznak e fogalomba.” (77.o.) A kulcs a kultúra fogalma mellett eme értékhalmozás átörökítésében rejlik, amely folytonosság garantálja az egyes társadalmak kontinuitását is. *„Az emberiség nem vonhatja ki magát sem a természeti, sem a társadalmi evolúcióból. Annak pedig univerzális törvényei vannak: a fajfenntartás és a szelekció törvénye szerint az embereknek emberközpontú társadalmat (kultúrát) kell szervezniük ahhoz, hogy a versenyben fennmaradjanak.”* (79.o.)

A szerzők a társadalom mélyreható multistrukturális elemzése mellett az ekvivalencia triád felállításával korunk problémáira is reflektálnak, mivel az anyag-energia-információ relációja minden társadalomra és rendszerre érvényes. E megközelítés szerint az általunk információs társadalomnak nevezett világ logikailag téves alapokon nyugszik, mivel minden társadalom hordozza e három alkotóelemet, egyedül e vetületek *„dominanciális aránya változik”* csak. *„A feudális társadalmakban főleg az anyag dominál, míg az ipari forradalom után a kapitalizmusban az energia és napjaink fejlett társadalmi az információ tömegtermelésére épülnek.”* (87.o.) A műben hovatovább felvetődik a kérdés helyes módon, hogy a humán társadalom-e a legmagasabb fejlettségi fokkal rendelkező emberi közösség, valamint van-e lehetőség továb-

bi fejlődésre (fokozható-e „társadalmi evolúciónk”)?

„A humán társadalom elmélete” című munka bemutatása e ponton még oldalakon keresztül folytatódhatna, mivel számos új nézőpontot, gondolatmenetet, modellt, egyben pedig alternatívát tár elének, olvasók elé. Ilyen a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulása, azok okai, a társadalmi energia, az erő, a sebesség, a gyorsulás, a munka és a teljesítmény konstruált fogalmai, a tőke és a pénz szerepe adott társadalmakban, különböző társadalmi rendszerek összevetése, vagy a humán társadalom „kétvértékű” modellje, amely információk mind segítik világunk megértését. Mindezen túl fontos kiemelni, hogy az elhangzott állítások mindegyike roppant alapos elméleti háttérrel került felállításra, egyszerre bemutatva a pro és kontra a kérdésben fennálló szakmai irányvonalakat, ezáltal beemelve a kötetet a társadalomelmélet áttörő munkái, egyben eredményei közé.

Összegzésül a fent említett műről elmondható, hogy hiánypótló jelleggel született és olyan újításokat tartalmaz, amelyek nem csak egy probléma leírását teszik lehetővé (társadalmi válságok), hanem alternatívaként is jól szolgálnak (iránymutatás, összehasonlítás). Korunk emberi társadalmi soha nem látott problémákkal áll szemben: nemcsak azt kell felmérnünk, hogy milyen kapcsolatban állunk környezetünkkel, a természettel, az élővilággal, vagy akár bolygónkkal, de

okulva történelmünkben észre kell vennünk a saját rendszereinkben rejlő hibáinkat is („globális esélyegyenlőtlenség”), végül pedig a jövőben rejlő kihívásokat (lásd „információs társadalom”). E tételek mentén a recenzió zárógondolatai a bevezetőben említett axióma folytatásából származnak, amelyek egyben az érdeklődés felkeltéséül is szolgálnak: *„Növekszik az egyes csoportok, rétegek, közösségek egymáshoz viszonyított társadalmi távolsága. Ahogy az anyag=energia=információ ekvivalencia triádban az anyag-tól tartunk az információ felé, egyre inkább virtualizálódik a társadalom a kiszolgáltatottak rovására. A hatalom fokozatosan aszimmetrikusabbá válik. Az élettelen rendszereknél megszokott kölcsönhatás törvénye egyre kevésbé érvényesül.”* (166.o.) Végezetül a mű talán egyik legfontosabb következtetése, hogy *„minden olyan társadalmi forma, amely a nullaösszegű játékra és így a virtuális kölcsönhatások elvére épül, hosszú távon, azaz történelmi léptékben nem fenntartható!”* (211.o.)

A szerzők méltán ajánlják a művet a felnövekvő generációknak iránymutatásként, a döntéshozók számára pedig mértéktartásként. *„Mert a társadalmi változások speciális esete a fejlődés”* (268.o.). Soha nem voltunk még ily mértékben kiszolgáltatva a változásnak.

Dénes Tamás - Farkas János: A humán társadalom elmélete - Multisstrukturális modell alapján. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015, 370 oldal.

Forrás: gondolatkiado.hu

PAÁR ADÁM – SZIRMÁK ERIK

KISEBBSÉGEK A FILMVÁSZNON

Összefoglaló

Kisebbségek a filmvásznon

A filmes reprezentáció hozzájárulhat az etnikai kisebbségi csoportok emancipációjához. A cigány- vagy roma-téma viszonylag új a magyar filmvásznon, ellentétben az Egyesült Államokban a fekete közösség és identitás témájával. Az amerikai filmrendezők évtizedeken keresztül törekedtek arra, hogy különböző szerepekben megjelenítsék az afroamerikaiakat. Hogyan ábrázolták a cigányokat az elmúlt hatvan év filmjeiben? Milyen módon reflektáltak az amerikai filmek az afroamerikai közösség problémáira? Erre kívánunk választ adni tanulmányunkban.

Tézisünk szerint az afroamerikaiak filmes reprezentációja és a társadalmi változások kölcsönösen hatottak egymásra. Az amerikai társadalom fokozatosan elfogadta a feketék emancipációját, a filmes reprezentációjuk eredményeként. A filmrendezők a 1950–60-as évektől kezdve meggyengítették a feketéket érintő sztereotip ábrázolókat. Az olyan népszerű filmek, mint a *Gyökerek*, felébresztették a nemzet lelkiismeretét. Magyarországon a rendszerváltás után, gyakorlatilag mindmáig, hiányos a romák reprezentációja a filmekben. A romákat részint a szociálpolitika alanyaként, részint marginalizálódott csoport tagjaként mutatják be a magyar filmekben az 1970-es évek óta. A magyar film nem tudta eddig ösztönözni a roma büszkeséget és öntudatot.

Abstract

The movie representation is able to contribute to the emancipation of ethnic groups. The Gypsy/Roma topic is relatively new on screen of Hungary, contrast with the topic of the Afro-American community and identity. The American filmmakers tended to represent the Afro-Americans in various roles on screen. How the filmmakers depicted the members of Gypsy/Roma minority in movies of the last sixty years? How the American movies are able to respond to problems of Afro-American community? We would like to give an answer to these questions.

According to our proposition, the representation of Afro-Americans on Hollywood movies and changes in society exercised mutual influence. As a result of our representation on movies, the American society step by step accepted the emancipation of Afro-Americans. The filmmakers have weakened the stereotypes to Afro-Americans

since 1950-60s. The such popular movies as *Roots* aroused the nation's conscience. In Hungary after the democratic transformation – and up to the present day – the representation of Gypsy/Roma community was incomplete. Members of Roma minority have been represented as partly the subjects of social policy, as partly members of marginalized groups in Hungarian movies since 1970s. Hungarian movies can't urge Gypsy/Roma people to feel themselves either proud, either self-conscious.

Absztrakt

A cigánytéma viszonylag új a magyar filmvásznon, ellentétben az Egyesült Államokban a fekete közösség és identitás témájával. Hogyan ábrázolták a cigányokat az elmúlt hatvan év filmjeiben? Milyen módon reflektáltak az amerikai filmek az afroamerikai közösség problémáira? Erről szól alábbi írásunk.¹

A két háború közötti filmekben a cigány általában két sztereotip karakter bőrében jelenik meg: egyrészt mint vidám cigányzenész, másrészt mint a tényérből jósoló, egzotikus, titokzatos, bűbájos cigányasszony.² A román filmes reprezentációjának szűkössége jelzi, hogy a cigányság a két háború közötti társadalom perifériáján, vagy még inkább a periféria alatt, valahol a proletariátus és a lumpen rétegek között helyezkedett el – a cigányság úgyszólván láthatatlan és érdektelen volt, kivéve a nagy presztízst élvező cigányzenészeket, akik a 19. század óta az úri mulatságok nélkülözhetetlen kellékei voltak. A magyarországi rendi társadalomban, Bencsik Gábor történész szavaival élve, a cigányság „párhuzamos, de illeszkedő társadalmat” alkotott. A 15. században érkezett cigányság többsége kívül rekedt a rendi társadalom keretein (szerencsések persze mindig voltak, hiszen egy cigány származású hajdú, végvári vitéz vagy erdélyi protestáns lelkész is válhatott nemessé), de az idők során azonosult a fogadó társadalom értékeivel, és elsajátította a magyar nyelvet.³

¹ A jelen írás rövidebb változata megjelent a Méltányosság Politikaelemző Központ honlapján: <http://www.meltanyossag.hu/content/files/Kisebbs%C3%A9gek%20a%20filmv%C3%A1sznon.pdf>, 2016. 05. 16.

² A cigány és a roma elnevezés honosodott meg a magyar nyelvben. A cigány név eredetileg nem egy népet jelölt, hanem egy atsingani nevű középkori görög szektát, amelyik boszorkányság gyanújába került. Nem tisztázott, hogy a Balkán-félszigeten az indiai vándorok kapcsolatba kerültek-e ezzel a szektával, mindenesetre a környezetük rájuk aggatta az akkoriban nem túl hízelgő elnevezést. A roma szó eredetileg a rom (ember, férfi) szóból származik. Itt jegyezzük meg, hogy nem kívánunk állást foglalni a „cigány vs. roma elnevezés” kérdésében. Nézetünk szerint mindkét elnevezés használható, amennyiben nem pejoratív, megbélyegző módon használjuk őket. Ebben az elemzésben mégis a cigány szó mellett döntöttünk, két okból. Egyrészt a cigányok történetével foglalkozó legtöbb hazai szerző ezt a népvét használja, másrészt fontos tudatosítani, hogy a „cigány” nem szitokszó vagy gúnynév, hanem bátran vállalható és vállalandó. Példát akarunk mutatni, hogy lehet szép értelemben is használni ezt a kifejezést.

³ Itt tehát némileg vitatkozunk Dupcsik Csabával, aki kizárta az elitbe kerülés tömeges lehetőségét. Ha tömegesen nem is kerültek az elitbe, vagyis a nemességbe, de a török háborúk során legalábbis ennek az esélyét nem zárhatjuk ki. Ld. Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében 1890–2008. Bp., 2009., Osiris Kiadó. 37.

Mindmáig nem eléggé hangsúlyozott a magyar történelem- és irodalomtanításban, hogy a Magyar Királyság nemessége évszázadokon át többgyökerű volt, és a rendiség korában nem az ebben a formában nem létezett nemzetiség volt a fontos választóvonal a társadalomban, nem a nyelv, hanem elsősorban a jogállás. A nemest nem érdekelte, hogy jobbágyát vagy a cigányt milyen nyelvűnek teremtette az Isten, csak robotját megadja, vasát kalapálja neki. A magyarországi cigányság több mint 90%-a magyar anyanyelvű lett mára, a minden politikai rendszer által fejlesztett iskolarendszernek köszönhetően.

A cigányság mesterségbeli tudásával, mindenekelőtt a fémmegmunkálásban játszott szerepével betöltött egy űrt a három részre szakadt Magyarországon: az általa űzött foglalkozásokkal, leginkább a kézművességgel, nélkülözhetetlen volt a paraszti háztartások és uradalmak számára (a cigány vásárlója sohasem a másik cigány volt, hanem a „paraszt”: és mivel falun csak paraszt élt, így ez a szó lett a magyar szinonimája a cigány nyelvben).⁴ A cigányság tudása illeszkedett a magyarországi agrártársadalom igényeihez. A kapitalizmus kibontakozása azonban leértékelte a cigányok által végzett, helyi jellegű kézművességet, az olcsó gyári tömegáruval pedig halálra ítélte a cigányok által végzett mesterségeket. Ekkor a falusi cigányság többsége még mindig a társadalom

perifériáján élt (ezt több faluban térbeli elkülönülésük, a cigánysor is jelezte).

A szocializmus idején a cigányság presztízse egy fokkal emelkedett: mivel a szocialista ideológia nem tűrte az emberek faji vagy etnikai alapú megkülönböztetését, a cigányokat a nép teljes jogú tagjainak tekintették. Csakhogy a rendszer, éppen az egyenlőség eszméjéből fakadóan, tagadta az önálló cigány etnikum és kultúra létezését. Az 1940-es évek végén – a németesség kitelepítésének lezárulásával – a cigányság a legnagyobb lélekszámú magyarországi kisebbséggé vált, ennek ellenére a hatalom negligálta a cigányság kollektív jogait, nem támogatta kulturális önszerveződését.⁵ 1957-ben megalapították számukra ugyan egy Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét, amely négy évet élt, de a rendszer általában véve békén hagyta a cigányokat, mivel azok többségükben sem a rendszer kedvezményezettjei (proletárok), sem az ún. „osztályellenségek” (a volt elit és középosztály) körébe nem tartoztak.⁶

Az 1961-es cigánypolitikai párthatározatok leszögezték, hogy a cigányság „*bizonnyos néprajzi sajátosságok ellenére sem alkot külön népcsoportot*”; célként pedig az asszimilációt jelölték meg, mivelhogy a politikai elit szerint nyelvük és kultúrájuk, illetve annak megőrzése hátráltatja a cigányok társadalmi beilleszkedését.⁷ Kicsit

⁵ Uo. 139.

⁶ Uo. 140.

⁷ Hajnáczy Tamás: A pártállam cigánypolitikája. A szektorális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig. *Esély*. 2015/5. 64., Majtényi Balázs – Majtényi György: *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010*. Bp., 2012., Libri Kiadó.

⁴ Dupcsik 2009. 39.

durván fogalmazva: a szocialista rendszerben a *cigánynak mint egyénnek* járt minden, a *cigányságnak mint egy kollektív csoportnak* semmi. Ez a rendszer végső soron a cigányság mint önálló kultúra felszámolását tűzte ki célul.

Cigányok ideje

A cigányok tehát, miközben (a többségi társadalom tagjaival) egyenlő jogokat kaptak, és megnyílt előttük a „munkásságba” emelkedés lehetősége, sok tekintetben továbbra is marginális helyzetű csoportot alkottak. A hatóságok az 1950-es években rendszeresen tartottak „kényszermosdatásokat” a cigánytelepeken.⁸ Ennek a megalázó procedúrának a leghíresebb képes ábrázolása Sára Sándor *Földobott kő* című filmjében (1968) látható, ahol az egészségőrök kopaszra nyírják a Koncz Gábor által játszott cigány segéd munkást és családját. A filmbeli értelmiségi, Pásztor Balázs mérnök fényképeket készít az esetről, de persze a rendőrség eltávolítja a helyszínről. Az, hogy a szocializmusban is létezett diszkrimináció és nyomor, tabunak számított, és ennek kitergetése a legsúlyosabb bűn volt a rendszer urai számára. A film rávilágított arra a távolságra, amely – a szocialista rendszer által sugallt egyenlőség-eszme dacára – jelen volt a társadalomban. A cigány családfő azt mondja: „*Harminc éves vagyok, és meg nem aludtam ágyban, holott ugyanúgy a kezemmel keresem a kenyeremet, mint a magyarok.*”

Több jelentős, cigány témájú film érdemel még említést ebből a korszakból. Az egyik az 1962-es *Cigányok*, amely szintén Sára Sándor alkotása. Schiffer Pál négy cigány témájú dokumentumfilmet forgatott: a cigány ingázó munkásokról, a „fekete vonatok” népének keserveiről (*Fekete vonat*, 1970; *Cséplő Gyuri*, 1978), illetve a cigányok iskoláztatásának problémáiról (*Faluszéli házak*, 1972; *Mit csinálnak a cigánygyerekek?*, 1974).⁹ Ezeknek az alkotásoknak közös sajátossága, hogy a cigány identitás problémái nem vagy csak érintőlegesen jelennek meg a filmvásznon. A filmbeli cigány emberek vágyai a biztos megélhetést nyújtó munkahelyre, lakásra, iskolára, a cigánytelepről való kitérésre irányulnak, vagyis őszintén hisznek abban, hogy az állam őrölk is gondoskodik, ahogyan a többségi társadalom tagjairól („magyarok”, „parasztok”).

Ugyanakkor feltűnő, hogy a cigánykérdés mint olyan e filmek ábrázolásában elsősorban szociális vagy szociálpolitikai kérdést jelent, azaz olyan komplex problémahalmazt, amely jó szociálpolitikával, oktatáspolitikával, felelős és együtt érző közigazgatással, mindenkifölött emberséggel megoldható. A cigány nyelv felidézésén és a kultúra egyes elemeinek (dalok, öltözék) bemutatásán kívül – ez egyenesen a dokumentarista

jellegből fakad – alig jelenik meg a cigányság mint nemzetiségi csoport (ahogyan a filmek születése idején nem is így tartották nyilván).

Mindez egybecseng az 1961-es határozatokkal, amelyek elvetették a cigánykérdés nemzetiségi-etnikai kérdésként való felfogását: a cigányság emancipációja és integrációja nem nemzetiségi, hanem szociális problémaként jelenik meg a filmekben is. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ezek a filmes reprezentációk – ahogyan az állam is – a „hazafias asszimiláció” szükségességét és helyességét sugallták a cigánysággal kapcsolatban.

A hazafias asszimiláció kissé riasztóan hangzik a mai ember számára, ami jól mutatja az eltávolodást attól az időszaktól, amikor az államépítés szükségessé tette a kívülről jött etnikai közösségek beolvasztását és indoktrinációját. A hazafias asszimiláció keretében az állam elvárja a más etnikumú személytől (legyen az cigány vagy például bevándorló), hogy állampolgárként adja fel régebbi kulturális kötődéseit. Nyelvét, kultúráját persze mindenki ápolhatja magánemberként, a négy fal között, de minden más tekintetben az állam illeszkedésre, hasonulásra készíti a kisebbségi csoport tagjait a többséghez. A hazafias asszimiláció elsődleges törekvése a nyelváltás előmozdítása, és pedig az oktatás révén, mint például az Egyesült Államokban, ahol a bevándorlóktól egyúttal azt is elvárták, hogy mielőbb felejtsek el régi hazájukat, közösségi kötődésüket, hiszen azt

végleg az óceán túlpartján hagyták. Vessük csak össze a már fent idézett 1961-es cigánypolitikai határozatokkal Kalifornia íredetű republikánus kormányzójelöltje, Ronald Reagan kampányban elhangzott szavaival: „*Ami engem illet, nincsenek kisebbségi csoportok. Mi mindannyian amerikaiak vagyunk.*”¹⁰

A szocialista rendszerek tehát maguk is egyfajta államépítést folytattak, melyben nem volt fontos a cigány származás. Ám a cigány kultúra és nyelv megőrzése sem számított értéknek, sőt a hatalom szerint ez akadályozza beilleszkedésüket. Ha nem is ilyen türelmetlen attitűddel, de a szocializmus korának cigányfilmesei is a szocialista társadalomba való integráció hiányát kérték számon – csak éppen nem alanyaikon, hanem az államon. Vagyis tükröt tartottak a hatalom felé: a szocialista állam által deklarált célok (egyenlőség, munkahelyi és oktatási diszkrimináció tilalma) nem valósultak meg. A *Cséplő Gyuri*ban például az egyik cigány munkás figyelmezteti a címszereplőt, hogy vigyázzon, nehogy valami eltűnjön a munkásszállón, mert akkor a cigányt veszik elő: „*Valami elvész, akkor tudod, mi van.*”

A másik jellegzetessége ezeknek a cigányfilmeknek, hogy nemcsak a nemzetiségi-etnikai, hanem az emberjogi szempont is hiányzik belőlük: Cséplő Gyuri nem a jogait védi, hanem munkát keres. Az em-

¹⁰ Gonzalez, Mike: *Patriotic Assimilation Is an Indispensible Condition in a Land of Immigrants*. Heritage Foundation. Davis Institute for National Security and Foreign Policy. Social Report. January 8, 2016. 14.

59., Dupcsik 2009. 141.

⁸ Dupcsik 2009. 148-149.

⁹ Majtényi-Majtényi 2012. 80.

berjogi szemléletek nem is volt helye a szocialista rendszerben, hiszen deklarálták, hogy a szocializmusban nincsenek jogtalanságok, nincs hátrányos megkülönböztetés. Ezt a megközelítést pellengérezték ki a fenti cigányfilmek. Egyetérthetünk Majtényi Balázssal és Majtényi Györggyel abban, hogy a cigányfilmek a tárgyukon túlmutató rendszerkritikai jelentőséggel bírtak: szembesítették a rendszert azzal, hogy deklarált elvei ellenére a szegénység igenis létezik a szocialista társadalomban.¹¹

Cigányfilmek a rendszerváltás után

A cigánykérdés felfogása az 1990-es években megváltozott: a hazafias asszimilációnak szocialista válfaja eltűnt. Ez azonban hátrányokkal is járt. Miközben ugyanis a politikai és kulturális önszerveződés és érdekérvényesítés előtt megnyílt az út, társadalompolitikai értelemben a cigányság a rendszerváltás egyik nagy vesztesévé vált. Az iparban sorra szűntek meg azok a munkahelyek, amelyek a cigányokat felszívták (építőipar, talajmózgatás), és megindították lassú polgárosodásukat. A rendszerváltás utáni Magyarország egyik legnagyobb tragédiája, hogy a cigányok polgárosodásának folyamata megszakadt, és ezzel mind a cigányság, mind a többségi társadalom nagyot veszített.

A politikai átrendeződéssel járó társadalmi sokkot a magyarországi cigányság mind a mai napig nem heverte ki, drámai mértékű leszakadását pedig az új politikai elit nem volt képes megállítani. A válságövezetekben található aprófalvakban a magyar-cigány együttélés mindennapos feszültségekkel terhelt, és hol lappangó, hol felszínre törő konfliktusok jellemzik a kisebbség és többség viszonyát.

Egy demokratikus társadalomban elvileg minden konfliktus kibeszélhető és megbeszélhető. Ebben úttörő szerepet játszhattak volna a filmek azzal, hogy a többség és a kisebbség szemszögéből sokféleképpen ábrázolják a cigányokat. Ez azonban nem történt meg, nem szólva arról, hogy a cigány karaktereket általában nem cigány színészek alakították. Miként például Szőke András filmjében, a 2000-ben készült *Tündérdomb*-ban. Itt a cigányok egy külön enklávét alkotnak, történetük elmesélését pedig szürreális és mesebeli elemek is tarkítják, utalván ezzel a cigányok ismeretlen, titokzatos, azaz a többségi társadalom által elképzelt világára.

Ehhez hasonlóknak tűnhetnek az Emir Kusturica által készített filmek, igaz ezekben cigány színészek (is) szerepelnek. A *Cigányok idejében* (1988) azonban nem a többségi társadalom, hanem a cigányok szemszögéből elevenedik meg a cigányok világa; csakúgy, mint a *Macska-jajban* (1998), amely ezt a világot önfeledtnak és a valóságtól teljesen elrugaszkodottnak ábrázolja, a cigányok másságát pedig szerethetően groteszknek mutatja be.

Ilyen filmek nem születtek Magyarországon, valószínűleg azért, mert a rendszerváltás után a filmkészítők a többség-kisebbség kapcsolatát érzékeny kérdésnek ítélték, pedig a forgatókönyvek számára hálás témának bizonyulnának. A populárisabb filmekben vagy sorozatokban sem fedezhető fel érdemben cigány téma, még csak mellékszálként sem.

Van azonban egy pozitív példa is: a 2004-ben készült *Nyócker!*. Ez a film hosszú idő után az első olyan magyar animációs film volt, amely a felnőtteket is megszólította, nem utolsósorban azzal, hogy groteszk módon mutatta be Budapest egykor leg hírhedtebb városrészét és lakosait. A film ironikusan ábrázolta a többség-kisebbség kapcsolatát, és képes volt oldani a témát övező feszélyezettséget. A *Nyócker!* ezzel abba a sorba illeszkedett, amely az Egyesült Államokban már évtizedek óta jelen van: az alkotók szatirikus, szélesebb közönség számára is befogadható animációs filmek formájában reflektálnak a társadalmi kérdésekre.

A hazai cigánysághoz a közbeszédben alapvetően a szegénységet és a kilátástalanságot társítják. Török Ferenc *Szezon* (2004) című filmje viszont egy egész nemedékről állítja azt, hogy napról napra él, küszködik, nem találja identitását, és tagjainak sorsa között nincs különbség a borszín alapján. A filmben a rendszerváltás után felnőtté vált korosztályt mégis egy cigány fiatal reprezentálja (őt egyéb-

ként nem roma színész alakítja), akinek cigány származása csak egyetlenegyszer kerül előtérbe, és egyben ebből fakad első konfliktusa is. Amikor ingyen bejut egy szórakozóhelyre, és erről a hely tulajdonosa tudomást szerez, a következő mondat tal szól oda kidobó emberének: „*Na, vidd ki a cigánygyereket!*”. Ez azt is megmutatja, hogy egy méltatlan szituációban még jobban meg lehet alázni a másikat, ha annak a borszínére, származására is tesz valaki utalást, ez alapján téve különbséget ügyeskedő és ügyeskedő között.

A magyar filmekben a cigányságot továbbra is elsősorban a „szociális kérdés” alanyaként ábrázolják, nem pedig egy olyan sajátos identitással bíró közösségként, amely egyben szerves részét is képezi a magyar társadalomnak. Amennyiben a magyar filmekben a cigány öntudat megfogalmazódna, akkor vélhetően a karakteres cigány véleményformálók is nagyobb számba kitermelődnének.

A cigány művészek közül sokan elismeretek a zenésztársadalomban, a kortárs képzőművészetben vagy a színházi életben, és vannak, akik alkotásaikban, azokon keresztül megfogalmazzák saját gondolataikat is a cigányságról, a cigány identitásról. Az egyik legismertebb cigány amatőr színész, Farkas Franciska, aki először a *Viktória – A zürichi expressz* (2014) című koprodukciós filmben mutatkozott be, amely a fiatal, mélyszegénységben élő korosztály tragédiáját ábrázolja kendőzetlenül: a film igaz

¹¹ Majtényi – Majtényi 2010. 82.

történetek alapján mutatja be a külföldi prostitúciót választó vagy abba belekényszerített lányok sorsát egy cigánylány szemszögén keresztül. Ez a játékfilm az elsők között foglalkozott Magyarországon a mélyszegénység és a prostitúció kapcsolatával.

A magyar ügyeskedő úrgazdagokat bemutató *Aranyélet* (2015) című HBO sorozatban Farkas Franciska szintén egy periférián élő fiatal alakít, akit a jobb élet reménye csábít el (többedmagával) külföldre. Ennek tragikus ábrázolása szinte az internálások sötét világát idézi. A művészet megfelelő teret és nyilvánosságot tud(na) biztosítani a cigányok számára ahhoz, hogy a közösségük kérdéseiről, problémáiról saját szemszögükből is beszélhessenek, és önazonosságukról megfogalmazhassák gondolataikat. Ezt mutatják, igazolják az amerikai feketefilmek.

Feketefilmek

Az amerikai és európai rasszizmus lebontásában, vagy legalábbis meggyengítésében nagy szerepet játszottak a művészetek, mindenekelőtt a zene (jazz, blues) és a film. Az amerikai film az '50-es évektől fokozatosan kiszabadította a tipikus fekete ábrázolást az „ökölvívó–zenész–háziszolga–falu bohóca” négyesögből: az egykori rabszolgák leszármazottai megjelenhettek úgy, mint cowboyok, rendőrök, bírák, ügyészek, üzletemberek. És számos film – bőven Obama megválasztása előtt – megálmodta az Egyesült Államok első fekete vagy színesbőrű elnökét. Az '50-es, '60-as évek fekete, indián és hispanó polgárjogi mozgalmi sokat tettek azért, hogy a kisebbségi csoportok tagjairól lekoptak a sztereotípiák. Lássuk, hogyan ment végbe ez a folyamat!

Az 1970-es években sajátos műfaj alakult ki az Egyesült Államok fekete közösségében: a *blaxploitation*, vagyis az olyan alacsony büdyszájú filmek, amelyek a „feketeség” imázsát próbálták kiaknázni, és ennek érdekében bátran építkeztek a feketékkel kapcsolatos évszázados sztereotípiákra.¹² A *blaxploitation* filmek eredendően a nagyvárosi fekete közönséget célozták meg, ám a műfaj népszerűsége nem korlátozódott az afroamerikaiakra. Emellett a *blaxploitation* filmek nem nélkülözték az erőszakot. A *Black Caesar* főhőse, Tommy Gibbs például a harlemi fekete maffia vezéréként valósítja meg magát, és az olasz maffiával harcol a városrész fölötti ellenőrzésért.¹³

¹² A *blaxploitation* műfajról részletesen ír: Lambert, Craig: *The Blaxploitation Era*. *Harvard Magazine*, January-February 2003. <http://harvardmagazine.com/2003/01/the-blaxploitation-era>, 2016. 04. 15., Maynard, Richard: *The Birth and Demise of the 'Blaxploitation' Genre*. *Los Angeles Times*, June 16, 2000. <http://articles.latimes.com/2000/jun/16/entertainment/ca-41409>, 2016. 04. 01.

¹³ Strausz László: *A borszín ára*. *Filmvilág*. 2005/1. 32-33.

Hogy miért voltak a *blaxploitation* filmek jelentősek a filmtörténetben? Mert bátran merték vállalni a feketeséget, és a sztereotípiákat pozitív színezettel mutatták be. Olyan fekete karaktereket mutattak be, akik kezdeményezők, aktív cselekvők voltak, nem pedig áldozatok (ahogyan a fehér rendezők többsége addig láttatta őket). Olyanok, mint a fekete radikalizmus '60-as évekbeli hősei, Malcolm X vagy a bőrdzsekis, baret sapkás Fekete Párducok, akik valóban összecsaptak a rendőrökkel a nagyvárosok utcáin. A *blaxploitation* filmek lehetőséget adtak fehérnek és feketék közötti dominancia-viszony megfordítására. A fehérek e filmekben rendszerint gúnyneveket kaptak, a feketék pedig olyan szerepekben játszottak, amilyenekben korábban nem: maffiafőnökök, mesterlövészek, bérgyilkosok voltak. A *blaxploitation* filmek között voltak krimik (*Black Caesar*, 1973), westernfilmek (*Boss Nigger*, 1975), samurájfilmek (*Black Samurai*, 1977), sőt horrorfilmek (*Blacula*, 1972; *Dr. Black, Mr. Hyde*, 1976) és paródiák (*Blackenstein*, azaz a *Frankenstein* feketésített változata, ezt 1972-ben forgatták) is.¹⁴

A *blaxploitation* filmek tehát mobilizációs csatornákat mutattak be, és azt sugározták, hogy egy feketéből bármi lehet. Értethető módon azonban a fekete polgárjogi aktivisták nehezményezték e filmek leegyszerűsítő jellegét, a „feketeség” sztereotíp

¹⁴ Uo. 32-33.,

ábrázolását. A polgárjogi mozgalmak úgy értékelték ezeket a filmeket, mint amelyek öntudatlanul is megerősítik a feketékről szóló fehér előítéleteket. Három polgárjogi mozgalom megalakította a *Blaxploitation-ellenes Szövetséget*, és a filmek betiltását követelték. Annyiban alighanem igazuk volt, hogy a *blaxploitation* filmek többségét jóindulattal sem lehet minőségi filmnek tekinteni, és a feketékről élő sztereotípiákból valóban bátran merítenek ezek a filmek. De különbség van aközött, hogy egy előítélet szerethető vagy gyűlölködő kontextusban jelenik-e meg.

Ez régi vita a kisebbségi témájú filmekről. Ha meggondoljuk, a magyar dzsentrinek vélt hibákat is lehetett szerethető, ironikus formában ábrázolni, ahogyan Mikszáth vagy Herczegh Ferenc tette, vagy gyűlölködve. Lehet, hogy a *blaxploitation* filmek is táplálták az előítéleteket, de ezt úgy tették, hogy szerethetővé tették a fekete karaktereket a fekete közönség számára, és hozzájárultak ahhoz, hogy a közönség bátran vállalta a fekete kultúrát. Például a fehér közegben évszázadokon át legendák terjedtek a fekete nők bujaságáról, szexuális vonzerejéről, amellyel még a fehér ültetvényest is ujjuk köré csavarják. A fekete filmek ezt a tévhitet, túláltalánosítást nem cáfolni igyekeztek, hanem inkább büszkévé akarták tenni a feketéket erre. Ellentétben a liberális fekete értelmiséggel, amely ebben is csak egy rasszista előítélet to-

vábbélését látta. E filmek ráadásul megteremtették a fekete filmipart is, és ugródeszkaként szolgáltak az afroamerikai színészek generációi számára. Számos befutott fekete színész ezekben a filmekben kezdte a karrierjét: egyebek között Fred Williamson, William Horace Marshall, Jamie Foxx, Samuel L. Jackson és Jim Kelly.¹⁵

Hosszan írtak arról, hogy az afroamerikai filmes ábrázolások reflektáltak a polgárjogi mozgalmak eredményeire. Olyan szerepekben mutatták be az afroamerikaiakat, amelyekről sokáig nem álmodhattak. Így a '60-as évektől rendőrök, ügyvédek, bírók, ügyészek, kormányzók, majd titkosügynökök, szuperhősök sorakoztak fel a '60-as évek előtt is létező zenész-, színész-, katonai- és sportolószerpek mellé. Persze nem könnyű eldönteni, hogy a közvélemény követte-e a filmeket, vagy a filmek a társadalomban zajló változásokat. Az biztos, hogy egy idő után a kettő egymást erősítette. A '60-as évektől a pozitív diszkrimináció eredményeként a feketék számára egyre több munkahely nyílt meg, és a filmrendezők nem tehették meg, hogy feketéket ne mutassanak be mindennapi helyzetekben és egyes szakmákban. Így ezek a filmek hozzájárultak a nemzeti kohézió erősödéséhez, hiszen a társadalom „normális” tagjaiként ábrázolták azokat, akik korábban jogilag is marginális helyzetben voltak.

Az afroamerikai közönség a „múltért folytatott harcban” is eredményes volt: a fekete történelem is beemelődött a nemzeti történelmi emlékezetbe. Az Alex Haley színesbőrű író regényéből forgatott *Gyökerek* című filmsorozat (1977) elementáris hatással volt a közönségre: állítólag a bűnözési és baleseti mutatók visszaestek, mert kiürültek az utcák, ugyanis feketék és fehérek egyaránt a tévé elé ültek esténként, hogy nyomon kövessék a rabszolgaság korában játszódó családtörténetet.¹⁶ A színesbőrű Haley, aki korábban a *Playboy* magazin tudósítójaként és Malcolm X életrajzírójaként szerzett hírnevet, híressé vált a *Gyökerekkel*. Az író visszavezette családfáját egy Kunta Kinte nevű afrikai fiúig, akit 1767-ben elfogtak, és rabszolgaként eladtak Amerikában. Nem sok afroamerikai képes nyomon követni családtörténetét a rabszolgaság előtti időkhöz, ezért ez a könyv, illetve a belőle készült film önmagában is felszabadító erővel bírt az afroamerikai közönség számára. Igaz, a könyv kritikussai rámutattak arra, hogy nem mutatható ki az egyenes afrikai leszármazás, hiszen Haley családfáján három ősi esetben is nőági öröklődésről beszélhetünk.¹⁷ A családfa homályos pontjai azonban nem teszik semmissé, hogy a könyv és a belőle készült film felszabadító erővel hatott az afroame-

¹⁵ Strausz 2005. 32., Lambert 2003. <http://harvardmagazine.com/2003/01/the-blaxploitation-era>, 2016. 04. 15.

¹⁶ A film hatását, társadalmi utóéletét Szuhay-Havas Ervin elemezte a könyv magyar kiadásához írott utószóban. Alex Haley: *Gyökerek*. Bp., 1979., Európa Könyvkiadó. 497.

¹⁷ Uo. 499.

rikai lakosság öntudatára. Kijelenthető, hogy felért ez egy „televízió keresztüli forradalommal”. És ami a fő, a fehér közönség is érdeklődve figyelte, hogyan alakult Kunta Kinte leszármazottainak sorsa, 1767-től a 19. század végéig.

A feketék a western műfaját is meghódították, az amerikai múltban játszott szerepük elismeréséért vívott küzdelemben. Az 1970-es években feltűntek a filmvászonon a fekete cowboyok, és kialakult az afro-western műfaja. A *Jesse Lee bosszúja* (1993) című afro-westernben a főhős apját a Ku-Klux-Klan meggyilkolja, és krisztusi pózban felfeszíti a feketék számára épülő templomra (nem véletlen, hogy a gyűlölet ellen prédikáló lelkipásztor a King vezetéknévvel viseli, utalva a szintén békéről szónokló, és ugyancsak meggyilkolt Martin Luther Kingre). Jesse Lee, akit időközben besoroztak a hadseregbe, évek múltán tér vissza, hogy leszámoljon apja gyilkosaival. A film a több ezer fekete cowboy-nak állított emléket, akikről az amerikai filmrendezők hosszú ideig elfeledkeztek. Holott a polgárháború után a cowboy-ok egyharmada fekete volt.¹⁸

A fekete téma tehát divatba jött az 1960-70-es években. Ez részben összefügg, ahogyan az előzőekben említettük, a polgárjogi küzdelemmel. Másrészt fontos tényező volt a „fehér ember” által alkotott – vagy legalábbis neki tulajdonított – ipari civilizá-

¹⁸ Black cowboys. Texas State Historical Association. <https://tshaonline.org/handbook/online/articles/arb01>, 2016. 04. 29.

cióból való kiábrándulás, párhuzamosan az ökológiai gondolat népszerűvé válásával. A hippimozgalom, a zöld gondolat és a kapitalizmuskritika, a fogyasztói társadalom elutasítása egyszerre hatott az 1970-es évek amerikai társadalmában. Az afroamerikai és indián polgárjogi mozgalom iránti rokonszenv növekedése nemcsak a „fehér ember” büntudatának, hanem a technika- és kapitalizmuskritikának a megnyilvánulásaként is értékelhető. Ahogyan Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor írják, „az afroamerikaiak ugyanebben a szemléletben a természetes, az érzelmeiket nyíltan vállaló, mesterkéletlen viselkedés képviselői és tanítói” lettek a filmvászonon.¹⁹

Se szeri, se száma a legváltozatosabb műfajú filmeknek, amelyekben az Egyesült Államok elnöke fekete vagy színesbőrű. Szinte hihetetlen, de az első ilyen film már 1972-ben elkészült *A férfi* címmel. Igaz, itt még egy véletlen és nem a szavazók akarata juttatja a fekete elnököt az Ovális Irodába – ez így hihetőbb megoldás volt az 1970-es évek elején. A '90-es évek végétől szaporodtak el a fekete elnökök filmes ábrázolások, amelynek alapot adott Jesse Jackson tiszteletes demokrata párti jelölt 1984-es és 1998-as elindulása az elnökválasztáson. Ezek között a filmek között találhatunk sci-fi-t (*Deep impact*, *Az ötödik elem*), akciófilm sorozatot (*24*), vígjátékot (*Az állomásfőnök*), katasztrófafilmet (*2012*).

¹⁹ Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A „másság” megjelenései a filmművészetben. *Kultúra és Közösség*. 26. XXXXX???

A jég tehát egyértelműen megtört. Ahogy a Walt Disney is legyártotta már első meséjét (*A hercegnő és a béka*, 2009) fekete karakterekkel, úgy szinte csak fekete alkotók által is készültek legkülönbözőbb műfajú filmek. Az egyik kiemelkedő alkotópáros Spike Lee (filmrendező) és Terrence Blanchard (zeneszerző), akik közösen több műfajban is dolgoztak fel fekete-amerikai történeteket: a fehér-fekete párkapcsolatról szóló *Dzsungelláz* (1991), a *Malcolm X* (1992) című politikai dráma vagy az *Afro TV* (2000) társadalmi satíra. Spike Lee aktívan kiveszi részét az afroamerikai identitás nyilvános megjelenítésében; de nemcsak filmjeivel, hanem azzal is, hogy kinyilvánította erőteljes véleményét Tarantino *Django* filmjéről, vagy bojkottálta a 2016-os Oscar-gálát, mivel nem volt fekete jelölt.

Mindezek után kijelenthetjük, hogy az afroamerikaiak filmes reprezentációja és a társadalmi változások kölcsönösen hatottak egymásra. Sajnos a magyarországi cigányság nem büszkélkedhet ilyen történettel. Látni kell azonban, hogy az afroamerikai társadalomnak több mint fél évszázada volt arra, hogy éljen a lehetőségekkel, vagy maga teremtsen meg azokat; a magyarországi cigányságnak mindössze 27 éve volt arra, hogy demokratikus keretek között részt vegyen kisebbségi létének értelmezésében és identitásának megfogalmazásában, megjelenítésében. Ráadásul Magyarországon a kisebbség és a többség egyszerre esett át a '89 utáni társadalmi, politikai változásokon, és a cigányság tényleges felkarolása háttérbe szorult, mivel a többségi társadalom saját életét akarta először rendezni. Ezért sem sikerült megteremteni Magyarországon a társadalmi kohéziót, amely föltétele lenne annak, hogy a társadalom képes legyen elismerni és befogadni a vele egy közösséget vállaló, de azt másképpen kifejező csoportokat.

Felhasznált irodalom

- Az 501 legfontosabb film, amit mindenképpen látnod kell. Pécs, 2007. Alexandra Kiadó.
- Bencsik Gábor: A negációk népe, avagy a közép-európai cigány történelem strukturális keretei. *Polgári Szemle*. 2012/1-2. 60-83.
- Binder Mátyás: A magyarországi cigányság történetéről. *Regio*. 2009/4. 35-59.
- Binder Mátyás: „Roma-identitás-politika” a rendszerváltás utáni Magyarországon. In: Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről. (szerk. Földes György – Antal Attila). Bp., 2016., Napvilág Kiadó. 249-275.
- Black cowboys. Texas State Historical Association*. <https://tshaonline.org/handbook/online/articles/arb01>, 2016. 04. 29.
- Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányság története. Bp., 2009., Osiris Kiadó.
- Gonzalez, Mike: Patriotic Assimilation Is an Indispensible Condition in a Land of Immigrants. Heritage Foundation. Davis Institute for National Security and Foreign Policy. Social Report. January 8, 2016.
- Hajnáczy Tamás: A pártállam cigánypolitikája. A szektorális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig. *Esély*. 2015/5. 54-92.
- Haley, Alex: Gyökerek. Bp., 1979., Európa Könyvkiadó.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A „másság” megjelenései a filmművészetben. *Kultúra és Közösség*. 2008/1. 20-34.
- Lambert, Craig: The Blaxploitation Era. *Harvard Magazine*, January-february 2003. <http://harvardmagazine.com/2003/01/the-blaxploitation-era>, 2016. 04. 15.
- Lendvai Erzs (összeáll.): Játékfilmek 1975–1979. Bp., 1985., Magyar Filmintézet.
- Majtényi Balázs – Majtényi György: Cigánykérdés Magyarországon 1945-2010. Bp., 2011. Libri Kiadó.
- Maynard, Richard: The Birth and Demise of the ‚Blaxploitation’ Genre. *Los Angeles Times*, June 16, 2000. <http://articles.latimes.com/2000/jun/16/entertainment/ca-41409>, 2016. 04. 01.
- Strausz László: A bőrszín ára. *Filmvilág*. 2005/1. 32-33.

Filmográfia

- Afro TV (Spike Lee, 2000, 130 perc)
Aranyélet (filmsorozat, 2015, Mátyássy Áron – Dyga Zsombor)
Az ötödik elem (Luc Besson, 1997, 126 perc)
Black Caesar (Larry Cohen, 1973, 87 perc)
Blackenstein (William A. Leavey, 1973., 87 perc)
Blacula (William Crain, 1972, 92 perc)
Cigányok ideje (Emir Kusturica, 1989, 140 perc)
Cséplő Gyuri (Schiffer Pál, 1978, 97 perc)
Deep impact (Mimi Leder, 1998, 119 perc)
Django elszabadul (Quentin Tarantino, 2012, 165 perc)
Dr. Black, Mr Hyde (William Crain, 1976, 87 perc)
Dzsungelláz (Spike Lee, 1991, 126 perc)
Faluszéli házak (Schiffer Pál, 1972, 50 perc)
A fekete Gestapo (Lee Frost, 1975, 88 perc)
Fekete vonat (Schiffer Pál, 1970, 41 perc)
Feldobott kő (Sára Sándor, 1968, 84 perc)
A férfi (Joseph Sargent, 1972, 93 perc)
Gyökerek (tévésorozat, Gilbert Moses – David Greene – John Erman – Marvin J. Chomsky, 1977)
A hercegnő és a béka (John Musker-Ron Clements, 2009, 97 perc)
Jesse Lee bosszúja (Mario Van Peebles, 1993, 105 perc)
Kalapács (Bruce Clark, 1972, 92 perc)
Macska-jaj (Emir Kusturica, 1998, 127 perc)
Malcom X (Spike Lee, 1992, 190 perc)
Nyócker (Gauder Áron, 2004, 90 perc)
Szezon (Török Ferenc, 2004, 92 perc)
Viktória – A zürichi expressz (Men Lareida, 2014, 88 perc).